



TVĀŘ NAŠÍ ZEMĚ - KRAJINA DOMOVA



TVĀŘ
NAŠÍ ZEMĚ
KRAJINA
DOMOVA

Autoři zabývající se záchranou a obnovou krajiny staví své úvahy na příkrém rozlišení *divočiny a kulturní krajiny*.¹ Implicitně, někdy i explicitně (2), (8) vyjadřují názor, že v prostoru naší země je třeba věnovat pozornost a péči především oné kulturní krajině, nikoli divočině. Podle Igora Michala proto, že právě kulturní krajina je dnes fatálně ohrožena. Text Tomáše Hájka zdůrazňuje zvláštní význam kulturní krajiny jakožto prostoru, v němž je přítomna tradice, historie.

Hájek chápe vztah mezi cennou kulturní krajinou a divočinou nejen jako výkladovou dichotomii, ale některými formulacemi i jako dichotomii hodnotovou: *Les, kterým kráčí pouťník zadumán, aby napodoboval Krista, je kulturním lesem. Je pod stálou péčí člověka...Kdyby nebyl udržován, stával by se z něj divoký útvar...Kolik ze své původní hodnoty si podrží křesťanství v Evropě, jejíž krajinu napadá, eroduje divočina?* (2, str. 17).

Jistě musím souhlasit, že česká krajina je z velké části krajina kulturní, Michael Pollan by řekl, že je to krajina – zahrada (11). A souhlasím i s tím, že je třeba ji chránit. Máme-li však v tomto snažení uspět, je třeba, abychom přestali uvažovat v dichotomii divočina – kulturní krajina. Přesněji, je nezbytné, aby tuto dichotomii opustili uživatelé krajiny; aby opustili svůj hluboce zakotvený pocit nepřátelství vůči divočině.² Chci se v tomto referátu přihlásit k názoru Františka Jelínka (3, str. 123) a ukázat znovu a trochu v jiném světle, že ostré rozlišování mezi kulturní krajinou a divočinou³ má sice možná význam výkladový a didaktický, je však problematické z hlediska obsahového, a přímo nebezpečné tam, kde jde právě o ochranu kulturní krajiny⁴

Pro naše úvahy o záchraně kulturní krajiny je nejprve třeba promyslet, jaká je podstata kulturní krajiny z ekologického hlediska. Budu přitom myslet na kulturní krajinu obdělávanou zemědělsky.

Naše kulturní krajina byla a je charakteristicky utvářena především zemědělskou činností, která je zvláštním typem vzájemného působení přírody a člověka. Zemědělec se snaží své pozemky druhově maximálně ochudit, vytvořit extrémně mladý ekosystém, nejlépe monokulturu. Ta totiž produkuje nejvíce biomasy. (Příklad pro ne-ekology: zemědělec vyklučí druhově pestrý les a snaží se vytvořit „čisté“ pole bez „plevelů“.) Příroda – divočina svou kolonizační strategií zemědělci klade odpor a prosazuje se protitlakem, snaží se společenstva druhově obohacovat; její ekosystémy zrají a míří ke klimaxu.

Při chabých technologických silách, které měl donedávna člověk k dispozici, byl boj s divočinou vyrovnaný – zemědělec divočinu zatlačoval, ale divočině se v určité míře dařilo na polní pozemky a do jejich okolí pronikat. Přítomnost krásných a ekologicky cenných elementů kulturní krajiny, jako jsou keře, náletové skupiny stromových dřevin, společenstva drobných mokřadů, pestré porosty luk a mezí, to jsou malé úspěchy divočiny, vůči nimž bylo v minulosti lidské snažení slabé.

Ovšem, vím, že obraz kulturní krajiny utvářely i jiné děje, např. introdukce plodin a doprovodných rostlin do naší zemědělské krajiny – našemu oku jsou nejnápadnější chrpy, vlčí máky a koukol. Nechci pominout ani záměrnou tvorbu krajiny ze strany světských a církevních feudálů, uskutečňovanou i s estetickým záměrem. Význam pro naši kulturní krajinu mají nepochybně velké i drobné sakrální stavby a plastiky, vysazené památné stromy apod.

Nicméně: Rozhodujícím činitelem, který v dlouhé historii vytvořil utěšenou kulturní krajinu, o níž jde na této konferenci, tu krásnou *tvář naší země*, jak ji vidíme na krajinomalbách

z počátku století, bylo vzájemné a – díky slabosti technických možností – celkem vyrovnané přetlačování sukcesních snah „divoké“ přírody a hospodářského zájmu člověka.

Dnes se zemědělsky obhospodařovaná zemědělská krajina ocitá v radikálně jiné situaci. Rovnováha sil přírody a člověka je zrušena – zemědělec slaví vítězství. Díky biocidům i díky pokrokům v genovém inženýrství je schopen divočinu ze svých území totálně vytlačit a vytvořit vysoce produkční monokultury. A ovšem – zničit tak naši kulturní krajinu.

Chceme-li dnes kulturní krajinu skutečně zachránit, musíme ze svých technologických možností couvnout a divočinu, resp. její prvky do krajiny pustit vědomě, dobrovolně a záměrně. Takovému historicky zcela novému obratu v zemědělské praxi brání řada setrvačností, faktorů povahy ekonomické, právní a organizační, a faktorů dalších. Snad největší překážka však spočívá v postojích lidí, především zemědělců.

Až doposud byl vztah zemědělce (a vůbec člověka) ke krajině v rozhodující míře určen právě tisíciletí trvajícím bojem s invazí divočiny. Pocit trvalého ohrožení náletem plevelů a křovin, invaze hlodavců a hmyzu na pole, představa šelmy pronikající do ohrad, strach z neprostupného lesa, obraz tajemné bažiny, do níž nemohla zasáhnout motyka ani pluh – tak vznikl divočině nepřátelský atavismus, jehož projevy dnes pozorujeme v sociologických výzkumech.

Přesvědčivou ilustraci přinese této konferenci náš student Pavel Klvač, který bude referovat o svém výzkumu postojů obyvatel venkova k mokřadům. K podobným poznatkům, jakoli méně doloženým a poutavým, jsem přišla ve svých starších výzkumech (6). V rozhovorech jsem zjistila, že krajinné prvky, tolik ceněné ochránci kulturní krajiny, krajinnými architekty a ekology, bývají venkovskými lidmi souhrnně označovány jako *neřádstvo* nebo přímo *divočina* a *neřádstvo*. Přitom jsem pozorovala, že nepřátelství vůči divočině je u lidí tím rozvinutější, čím více jsou závislí na výnosech ze svých polí.

Lapka a Gottlieb ve svém výzkumu rolníků (5) konstatují dvě zajímavé skutečnosti, které můj názor potvrzují. Za prvé: rolníci vyjadřovali přání, aby krajina byla v *pořádku* (tamtéž, str. 48). A za druhé: zemědělci, které výzkumník navštívil, mu s pýchou předvedli dvůr, stáje a pole. Nikdy jej však nezavedli, aby mu ukázali les, který vlastnili (tamtéž, str. 86).

A opět korekce, abych se v názoru na postoje rolníků ke krajině nedopustila příliš velké generalizace: Lidé jistě i v minulosti tušili svou závislost na přírodě. Gherardo Ortalli v historických analýzách středověkých lidí k přírodě píše výstižně o *instinktivní percepci silné symbiotického vztahu* zemědělce k přírodě. Podle něj *pozornost vůči škodám způsobeným narušeným ekosystémem* existovala, ale pouze *jako instinktivní čin (teprve později se stala kulturním fenoménem)* (9, str. 50). Je například nepochybné, že náš zemědělský předek měl citlivý technologický vztah k půdě na svém pozemku. Každý jeho zásah na poli byl totiž doprovázen zpětnou vazbou, která mu ukázala, kam až může zajít, a která časem založila spolehlivou generační zkušenost. A protože technologie rolníků minulých staletí byly slabé, dostávalo se příležitosti, jak omyly a chyby v nakládání s půdou napravit, což často znamenalo od některých praktik upustit. Někdy v této souvislosti hovoříme o konzervatismu zemědělců.

Pokud lidské postoje chápeme v jejich složitosti a rozpornosti, uznáme, že živý agrotechnický cit zemědělce, jeho vztah k půdě, se nijak nevylučuje s jeho nepřátelstvím vůči divočině; jeho dovednosti v nakládání s hospodářskými zvířaty nevylučují jeho krutost ke zvířatům divokým. Nerozpakovala bych se mluvit o tom, že zemědělci, i my, jako jejich potomci, máme agresivní vztah k divočině zakotvený v podvědomí.

Nevidím to tedy tak, že *naše podvědomí chce chránit kulturní krajinu* (2, str. 18). Ani tak, že kulturní krajina je promítáním našich *archetypálních potřeb* (12, str. 97). Domnívám

se, že realitě odpovídá pravý opak. „Návrat ke kořenům“ v postojích lidí k přírodě, po němž volají někteří obnovovatelé venkova, vidím nejen jako neadekvátní potřebě chránit přírodu; v dnešní době by byl přímo nebezpečný.⁷ Tím, že má dnes zemědělec v ruce mocné technologické nástroje, jsou staré archetypální postoje ke krajině rizikovým faktorem, hrozícím zahubit zbytky hodnot zemědělské krajiny.

Jak jsem již řekla úvodem, při úvahách o záchraně naší kulturní krajiny vycházím z toho, že může být úspěšná jenom tehdy, budou-li o ni usilovat její uživatelé. Říká-li přitom skeptická Karolína Šulová⁸, že *jedinou možnou, ale velmi zdoluhavou cestou s nejistým výsledkem je pozvolná změna myšlení a způsobu života* (12, str. 96), souhlasím s ní. A musím bohužel její skeptici ještě přiostrit. Neboť z toho, co jsem uvedla v tomto textu, vyplývá, jak nesnadná taková změna bude. Měnit atavismy není věc snadná. Nastolit smír zemědělců s divočinou bude obtížné.

A přece si myslím, že náznak východiska existuje a že jej dnes známe v zahraničí i u nás nejen z teoretických a vizionářských článků, ale už i z praxe.

Explicitním smířením člověka – hospodáře a uživatele krajiny s divočinou je tzv. permakulturní hospodaření. Jeho základním principem je minimalizovat zásahy do přírody, například vyloučit orbu (zvláště její vývojově pokročilejší variantu spočívající v obracení půdy), dávat přednost trvalým porostům. V radikálním pojetí je permakultura návratem ke sběračskému způsobu obživy v lesních ekosystémech. Domnívám se, že tento způsob smíru s divočinou může mít v našich podmínkách jen okrajový a spíše úvahově-modelový význam.

Zato druhý příklad, který si dovoluji uvést, může dobře ilustrovat, o čem jsem referovala na teoretické rovině: mám na mysli ekologické zemědělství. Je založeno jednak na měkkých, přírodě blízkých technologiích, jednak na radikální změně zorného úhlu, jímž se zemědělec dívá na přírodu i na divočinu. Ekologické zemědělství je hospodářskou praxí založenou spíše na nových informacích, nebála bych se říci, na nových vědeckých informacích, než na prostém návratu ke starým praktikám, na „návratu ke kořenům“. Jistě, některé postupy ekologických zemědělců staré zemědělské dovednosti připomínají a inspirují se jimi. Nemyslím, že jde o podobnost náhodnou: V obou případech zemědělské postupy spočívají v absenci silové manipulace s přírodou. U starých zemědělců však šlo o stav bezmoci, u dnešních progresivních ekologických zemědělců jde o vědomou, a promyšlenou, často vědecky podloženou ochotu z potenciální technologické síly couvnout.

Základním postojem tohoto typu zemědělců je právě rezignace na důsledný boj s divočinou. V některých případech k ní dochází spíše bezděky. Dovolím si uvést příklad, který se týká divočiny jen zprostředkovaně.⁹ Ekologicky hospodařící zemědělec se např. smiřuje s existencí plevelů a s některými druhy hmyzu jako s nezbytím, jako s prostým důsledkem toho, že nesmí používat herbicidy a insekticidy. Ve zvláště progresivních případech se však ekologický zemědělec dívá na biologické konkurenty smířlivějším pohledem dobrovolně a vědomě, na základě informací a na základě interiorizované ekologické etiky, v podobném duchu, v jakém vyznívá podnětný text Pavla Kováře a Tomáše Frantíka (4). Je symptomatické, že autoři zabývající se tematikou ekologického zemědělství nemluví o *plevelech*, ale o *doprovodných rostlinách*, případně o *spolupráci s pleveli*. Takto poučený zemědělec pak ví, že v určitých fázích růstu přítomnost některých plevelů jeho plodině spíše prospívá, než škodí, nebo jindy, že část plevelů neznamená pro úrodu tak velké riziko, jak nám našeptávají naše instinkty.¹⁰

Základem zmíněných forem hospodaření opouštějícího nepřátelský náhled na divočinu jsou především informace, vzdělání. Mluvíme-li o obnově krajiny, pak k němu v příznivých případech přistupuje osobnostní kultivace v rovině citové a etické, schopnost estetické percepce krajiny, ať už se uskutečňuje přímo, či prostřednictvím umění.

Pejme se nyní sociologicky: u koho lze takové, ekologicky příznivé změny, v postojích a v osobnostní výbavě očekávat? Z toho, co jsem již řekla, by plynulo, že u lidí, kteří se žijí jako ekologičtí zemědělci. Otázkou je, jaký časový prostor a kolik energie těmto lidem zůstává na zájem a aktivity, které jsou z hlediska jejich existence přece jen „luxusní“. Také podle toho však, co víme o vývoji v posledních letech, musíme zde hovořit s určitou rezervou. Těžiště ekologického zemědělství se totiž posouvá z hlediska motivací, spíše do oblasti běžného byznysu. Motivací etických a idealistických, charakteristických pro počátky ekologického zemědělství, relativně ubývá¹¹ (13).

Stranou v těchto úvahách musím bohužel nechat početně nejvýznamnější skupinu uživatelů krajiny, o jejichž postojích ke krajině sociologové, pokud je mi známo, zatím nic nevědí. Jde o sociologicky silně heterogenní skupinu řídících a manuálních pracovníků velkých zemědělských podniků.

Co si myslet o tom, že bychom obnovu kulturní krajiny (prostřednictvím změn postojů k divočině) mohli očekávat od tradičního zdroje venkovské kultury – od tzv. středního stavu českého rolnictva? Vyjdeme-li z obrazu, který nám poskytli v knize *Rolník a krajina* (5) Miloš Lapka a Miroslav Gottlieb, mohli bychom totiž očekávat, že právě soukromě hospodařící zemědělci, často dědicové selského stavu, jsou v obnově kulturní krajiny velkou nadějí.

I zde bych však byla opatrná a spíše skeptická: Zmínila jsem se o pravděpodobnosti, že nepřátelský postoj k divočině je tím silnější, čím existenčně těsněji je člověk odkázán na obživu ze svých polí, což je případ samostatně hospodařících rolníků.¹² Tu je třeba mít na mysli, že situace soukromých zemědělců se oproti první polovině 90. let, k níž se vztahoval zmiňovaný sociologický výzkum, ještě podstatně zhoršila. Mnozí z nich bojují o holé přežití a sotva mají smysl a prostor pro volbu způsobu hospodaření, natož pro ohledy na ekologickou prosperitu a tvářnost krajiny.

Ostatně, byla bych obezřetná i v interpretaci postojů příslušníků středního stavu selství ke krajině v minulosti. Hovoří-li Lapka a Gottlieb s obdivem o vzdělání v tradici těchto rodů, je třeba si uvědomit, že právě oni sečtělí a vzdělání sedláci stáli na venkově v čele moderního hospodaření a pokroku, se všemi riziky, které s sebou přinášely. Právě oni zaváděli stále efektivnější stroje, umělá hnojiva a další chemické prostředky. Zorným úhlem naší tematiky: právě sečtělí pokrokoví zemědělci tehdy stáli v čele boje proti „neřádku“ a divočině, a byli to ti nejúspěšnější. Stačí odhodit romantické stereotypy a podívat se do některého almanachu z počátku tohoto století.

Pokud by dnešní hmotná situace dědiců těchto vzdělaných rodů nebyla tak tristní, mohla bych říci: ano, v úsilí o záchranu krajiny by se dalo vsadit na kulturní potenciál některých příslušníků středního stavu rolnictva, zejména na jejich otevřenost vůči novým informacím. Ovšem za předpokladu, že by se nevraceli k postojům svých dědů k přírodě, ale že by v pokrokové tradici svého rodu pokračovali v tom smyslu, že by dnes přijali nové poznatky, adekvátní dnešnímu poznání. Mám na mysli biofilní větve současné vědy, včetně jejího náhledu na význam divočiny v kulturní krajině. Obsah toho, co je pokrok, se totiž radikálně proměnil.

Souhrnně vzato bych však řekla, patrně v rozporu s Lapkou, Gottliebem, Dejmalem a dalšími, že tradice a rodové zakotvení v krajině není nezbytným základem postoje vedoucího k obnově kulturní krajiny. Znám lidi, kteří v ochraně kulturní krajiny již mnoho dokázali,

a přitom se narodili a vyrostli v jiné oblasti, často ve městě¹³. Vyznačují se jinými charakteristikami než dlouhým selským rodokmenem: jsou otevřeni novým podnětům a informacím, interiorizovali environmentální etiku, vytvořili si (jakkoli sekundárně) cit pro historii, estetické a umělecké zvláštnosti své krajiny, mají sociální inteligenci, kterou potřebují ve styku se svými – zatím jinak smýšlejícími – sousedy. Nepřítomnost selské tradice a „kořenů“ jim přináší výhodu: nejsou uhranuti stereotypem boje s divočinou.

Poznámky:

¹ Divočinou přitom myslí krajinu v přírodním, člověkem nedotčeném stavu, kulturní krajinu chápou jako krajinu převážně zemědělsky obdělávanou, případně lesnický spravovanou a využívanou. Michal používá pojmů *pustina* – *obdělávaná zem*.

² Chceme po nich vskutku mnoho, vidíme-li, že nepřátelství vůči divočině vane i z některých vědeckých textů o krajině.

³ Toto rozlišování není přítomno jen v české odborné literatuře. V zahraničních časopisech, zabývajících se ochranou krajiny a ekologickou etikou, najdeme přinejmenším desítky nebo spíš stovky textů, které jsou na něm postaveny.

⁴ *Třeba zdůraznit, že přírodu nelze od kulturní krajiny oddělovat nebo stavět proti ní. Má-li mít kulturní krajina příznivé ekologické parametry, musí zde být dostatečně zastoupena příroda, konkrétně zde musí být dostatek vývojevě vyspělých ekosystémů. Čím větší plošný podíl krajiny pokrývají a čím jsou vývojevě vyspělejší, tím ekologicky stabilnější je daná krajina.* (3, str.123)

⁵ Jakkoli se jinak v pohledu na postoje rolníka ke krajině lišíme.

⁶ Zde by asi bylo na místě hovořit spíše o *povědomí* či *kulturním povědomí*.

⁷ Jak řeknu a zdůvodním dále, může být zato prospěšné nechat se inspirovat starými osvědčenými technologickými praktikami.

⁸ Tato autorka mne zaujala provokativně formulovaným, ale inspirativním názorem, že *ochrana kulturní krajiny je vize velkoměstského deprivanta*, a pohledem, pozorujícím snažení ochránit kulturní hodnoty krajiny se shovívavostí biologa, který ví, jak to v přírodě jde a půjde.

⁹ Domnívám se, že postoj ke kolonizačním snahám přírody a postoj k divočině vycházejí v lidské psychice ze společného jmenovatele.

¹⁰ Jako zahrádkářka si sama všímám, jak mi ruka víceméně automaticky v porostu salátu sahá k likvidaci sebemenší lodyhy nějakého „efemeru“, jakkoliv dobře vím, že taková rostlinka je de facto efektivní kompetice neschopná, ba že může ve vodní bilanci záhonu působit spíše blahodárně. Může být lepší ilustrace našich atavismů vůči *divočině*?

¹¹ Je třeba zdůraznit, že těchto motivací ubývá právě relativně, a to vzhledem ke kvantitativnímu růstu počtu ekologicky hospodařících zemědělců. Jádro „idealistu“ v ekologickém zemědělství zůstává a patrně zůstane zachováno.

¹² Kavalírství vůči přírodě si mohl i v minulosti dovolit feudální vlastník panství. Josef Pekař výstižně píše v souvislosti s pozemkovou reformou v novém československém státě: *Dopustiti, aby skupiny nebo aleje starých dubů zůstaly nedotčeny sekerou, pokud nezhynou marasmem, může jen vlastník – boháč nebo kavalír. A poručte si stokrát, že několik cenných stromů, jež dostal malý nabyvatel v díl svůj se svou parcelou, nesmí býti poraženo, poznáte, že pod tou či onou záminkou nový pán stromy přece odstraní a zpeněží* (Maximovič, 1937).

¹³ Do krajiny, o níž pečují, se ovšem většinou přestěhovali. Jako příklad mohu uvést úsilí Jana Piňose o obnovu krajiny na Broumovsku (10).

Literatura:

- (3) Dejmal, I.: Krajina je místo svědectví a očekávání in: *Kulturní krajina / aneb proč ji chránit?*, MŽP 2000, str. 98-101
- (4) Hájek, T.: Aneb proč chránit kulturní krajinu? in: *Kulturní krajina / aneb proč ji chránit?*, MŽP 2000, str. 17-25
- (5) Jelínek, F.: Kulturní krajina očima ekologa in: *Kulturní krajina / aneb proč ji chránit?* MŽP 2000, str. 121-125
- (6) Kovář, P.: Rostlinné interakce v polních porostech, *Vesmír*, 1989, č. 4, str. 216-223
- (7) Lapka, M. a Gottlieb, M.: *Rolník a krajina*, Slon, Praha 2000
- (8) Librová, H.: *Láska ke krajině?*, Blok, Brno 1988
- (9) Maximovič, R.: Prof.dr. Josef Pekař – nekrológ. *Krásky našeho domova*, 1937, č. 4
- (10) Michal, I.: Kulturně historická východiska postojů ke krajině: *Pustina – obdělávaná zem – město*, (rukopis konceptu k interní oponentuře grantu V a V/6401/99, 2000)
- (11) Ortalli, G.: *L'animal exemplaire au Moyen Age*. Presses Universitaires de Rennes, 1999
- (12) Piňos, J.: Oživení Broumovska in: *Kulturní krajina / aneb proč ji chránit?* MŽP 2000, str. 169-179
- (13) Pollan, M.: *Druhá příroda* in: *Závod s časem, texty z morální ekologie*, MŽP 1996, str. 121-134
- (14) Šulová, K.: *Bude zánik tradiční krajiny katastrofou?* in: *Kulturní krajina / aneb proč ji chránit?*, MŽP 2000, str. 95-97
- (15) Ulčák, Z.: *Cestovní zpráva o 13. mezinárodní vědecké konferenci IFOAM 2000. The World Grows Organic*, Basilej 2000

Člověk, který pobývá v krajině, ji neustále interpretuje. Toto čtení krajiny je srovnatelné tak důležité jako její kultivace, i když s ní není totožné: čtení krajiny jednak kultivaci předchází, jednak jí provází a v neposlední řadě ji neustále zpětně vyhodnocuje. Bohužel není čtení krajiny spjato pouze s její kultivací, ale i s její degradací. Nejde jenom o nadměrnou exploataci. Jednou z příčin degradace může být snaha učinit krajinu (příliš) čitelnou, a co víc: jednou z mentálních bariér, která se staví mezi člověka a krajinu, může být jeho neschopnost zastavit se před její bytostnou nečitelností.

Nečitelnost jako kategorie

Proti pojmu „nečitelnost“ vztaženému na krajinu asi leckdo – nejenom zarytý technik nebo přírodovědec – namítne, že je to jenom metafora: krajina se přece neskládá pouze ani převážně z člověkem vytvořených znaků, takže není textem, a nelze ji tedy číst.

I kdybychom však zůstali u pojmu „čtení“ sensu stricto, tedy jakožto interpretace člověkem vytvořených znaků, mělo by čtení krajiny nemalý a užitečný smysl. Stále menší část krajiny na naší Zemi zůstává totiž člověkem nedotčena; nestává-li se z ní tak krajina kulturní, je přinejmenším člověkem modifikována, ohrožována nebo degradována. Antropickým působením tak vznikají nápadné a opakující se krajinné úkazy, které nabývají charakteru znaků (náhorně řečeno: většina lidí sice nezná podrobněji způsob, jak vzniká nějaký antropogenní jev, ale když jej uvidí, vybaví se jim jeho název, jako kdyby viděli znak a četli jeho výklad v legendě mapy).

Některé z krajinných znaků vznikly záměrně jako znak – tak například strom se svatým obrazem (nebo obecněji svatyně) -, jiné se znakem staly de facto – jako například ruderální vegetaci zarůstající rumiště na místě lidského obydlí.

Pro člověka může být otázkou bytí a nebytí, zda takovéto krajinné znaky nebo příznaky přečte: když někdo nerozpozná a jen proto nerespiktuje svatyni, může to být v některých zemích důvodem, proč ho místní věřící inzultují.

I tam, kde nerozpoznám svatyni na základě znalosti znakové, mohu podle určitých projevů vytušit, že asi půjde o svaté místo. Některé rysy svatých míst se totiž dají vymezit negativně tím, že je většinou nelze interpretovat ve spojitosti s nějakým praktickým účelem: náhlá kumulace obětí – například květů nebo potravin –, stavba, která nemá vnitřek nebo ve které nejsou prvky potřebné k bydlení, to vše svědčí o nějaké jiné významové rovině.

Spojité přechod – nebo, jak to ukazuje Barthés, cirkulace vzájemných přeměn – mezi znakem a příznakem otevírá oblast, ve které člověk sice neužívá znaků, nicméně rozpoznání příznaků se stává předmětem jeho soustředěného zájmu. Kdo vstoupil nic zvláštního nevnímaje na minové pole nebo do antropogenních tekutých písků, možná tím vynesl nad sebou rozsudek.

Nejenom člověk, ale i živočiši bývají schopni přečíst příznaky blízkého nebezpečí: některý čichem, jiní zrakem, někdy dosud ne plně vyjasněným „smyslem“ pro počínající zemětřesení. O tom, že něco varovného přečetli, mohou dát ostatním živým bytostem v okolí zprávu specifickým signálem – nebo je svým chováním prostě strhnou k únikové reakci.

Člověk je v tomto směru o kus dál v tom, že může například svým dětem ukazovat příznaky, které nejsou spojeny s aktuální hrozbou (nebo zase ziskem). Už tím, že se tyto příznaky stávají označením minulosti, budoucnosti nebo pouhé možnosti, nabývají znakového rázu. Člověk na rozdíl od živočichů jde v tomto směru ještě dál od bezprostřední skutečnosti a takové příznaky dokáže zahrát formou rituálu, znázornit výtvarně nebo slovně popsat. Může tedy příznaky znázornit v uměle vytvořeném kódu jako znaky. (Jedna teorie tvrdí

o jeskynních kresbách pralidů, že jsou posilující magií, jiná že jsou formou výuky lovců.)

Čtení krajinných znaků není fikcí, kterou člověk pouze „subjektivně“ vkládá do „objektivní“ krajiny. Lidé se v něm dalekosáhle shodují. A může mít i obrovskou moc: pro mnohou krajinu je velmi formativní, neboť odhaluje její potenciály a obsahuje v sobě v zárodku i návod, jak tyto potenciály uskutečňovat. Lidské vnímání není nikdy pouhou – takřkajíc teoretickou – registrací, ale praktickým testováním hypotézy, která toto vnímání vyvolala (proto se v psychologii přestalo mluvit o pouhých počítčích a zdůrazňuje se kognitivní stránka vnímání). Tyto latentní projekty lidí pohybujících se v krajině jsou tedy její součástí stejnou měrou jako třeba pohled hladového orla vyhlížejícího kořist nebo genetická výbava bobra, která ho pudí k jeho vodním stavbám.

Zůstávající na poli velmi praktických situací dostali jsme se od antropických krajinných znaků ke krajinným příznakům, na jejichž vzniku se člověk pouze spolupodílel a/nebo které tu byly již před ním, nicméně jsou pro něj tak životně důležité, že pro něj nabývají povahy znaku. Má tedy smysl hovořit o znakové povaze krajiny i tehdy, figurují-li v ní jako znaky jevy „čistě přírodní“. Nebyly sice coby znaky fyzicky vytvořeny lidmi, lidé je nicméně v této roli začali s úspěchem užívat. Činná sopka není jen náhodným symbolem nebezpečí podobně jako silný pramen pitné vody není jen náhodným symbolem života. Jejich přítomnost ovlivňuje rozhodování lidí jakožto neaktivnějšího krajinnotvorného činitele na Zemi, takže se stávají jakýmsi přirozeným znakem pro to, co lidem přináší.

Vraťme se nyní k případu, kdy ocitnuvše se v cizí zemi, jejíž náboženské projevy neznáme, přesto odhadneme, že jsme se pravděpodobně ocitli v blízkosti svatyně, a to podle toho, že některé jevy se nám jeví jako nečitelné. Pokrmy nebo květy se ocitly tam, odkud zjevně nepocházejí. Jsou „nepřirozeně“ rozmístěny. Tato jejich nečitelnost je pro nás výzvou. Stává se upozorněním, že musíme zvolit nějaký jiný druh čtení, než s jakým jsme v okolí vystačili.

Nečitelnost je v tomto případě jakýmsi metaznakem: žádá si změnu kódu nebo, ještě radikálněji, vypnutí kódů, kterých jsme dosud užívali.

Mimochodem, i tento zážitek – střet s neznámým – není vlastní pouze lidem, ale v určité podobě je experimentálně prokázán (Harlowem) i na subhumánním stupni, kdy se opice děsí výrazně změny na figurině, kterou jinak ponechávají bez zájmu. Vyšší živočichové mají vrozený obezřetný vztah k novému a neznámému. V duchu sociobiologických snah hledat subhumánní pravzory lidského jednání zde můžeme vidět jakési evoluční předsálí magie a rituálu. V sociologické analýze lidského jednání se pak tomuto okruhu jevů říká *l'insolite*, neobvyklé (Cazeneuve 1971). Tyto jevy se pro vykladače jeví jako *znamení*. Vykladačem znamení nedokáže být kdokoli a kdykoli – žádá si to přinejmenším zvláštního stavu mysli.

Nečitelnost – stejně jako čitelnost – samozřejmě nejsou vlastnosti obsažené pouze „ve věcech samých“: je to fenomén vznikající v průběhu interakce mezi čteným a čtoucím. Není proto divu, že se vymyká paradigmatu klasické vědy, jejímž ideálem je distální nezáúčastněné pozorování objektů. Protože takovéto jevy ukazují na meze platnosti klasického vědního paradigmatu, jsou jim vytěšňovány jakožto šum (*noise*), pozorovací zkreslení (*bias*) nebo pověra (*prejudice*, *superstition*) a je snaha je eliminovat, i kdyby se tak mělo stát podvědomým vytěsněním. Klasická věda usiluje o krajní čitelnost, ať to stojí, co to stojí, třeba i život pozorovaného živého objektu. Život je pitván, pacienti jsou podrobováni agresivním diagnostickým metodám a občané jsou stále totálněji evidováni a monitorováni. Krajina je zpřehledňována geometrizací cest i uměle vysazované zeleně, vodní toky jsou narovnávané, remízky rozorávány a stavební plochy srovnávány buldozerem.

V tomto dějinném kontextu se reorientace na pozitivně pojatou nečitelnost stává polemickým postojem s obrovskými praktickými důsledky. Nečitelnost chápána jako svébytný, složitě strukturovaný jev – ne jenom jako odstranitelný nedostatek čitelnosti – je jednou z kategorií signalizujících nástup nového vědního paradigmatu (podobně jako *neurčitost*, *chaos*, *měkkost*, *hra* nebo *participace*). Je třeba konstatovat, že bez ohledu na některé nové trendy ve světové humánní geografii a krajinné ekologii (hlásící se někdy jako nový obor, viz např. *ecology of perception*, *cognitive geography*, *phenomenology of landscape*, *humanistic geography*, *risk assessment* nebo *social ecology*) se u nás v oborech zabývajících se krajinou zájem o čtení krajiny dodnes povětšinou bere jako intelektuální hříčka.

Existuje naštěstí okruh autorů, kteří sice mají vzájemně odlišné oborové zázemí, terminologii i metodologii, nicméně jejichž úběžníkem je důraz na čtení krajiny, nikoli na její „substrát“ (bez aspirace na úplnost uvedu ty, s nimiž jsem se tak či onak setkal: J. Beneš, V. Brůna, V. Cílek, J. K. Čeliš, I. Dejmal, J. Gottlieb, M. Gottlieb, J. Hendrych, M. Lapka, J. Sádlo, H. Swouden-Svobodová nebo M. Šejn). Tento text je pokusem nabídnout těmto – zatím často soliterně pracujícím – autorům ne snad integrativní teorii ale možný konceptuální rámec.

Typy nečitelnosti

Jedním ze způsobů, jakým krajinu čte pozitivistická věda, pro niž je přitom čtení krajiny pouhým básnickým obrazem, je rozlišení hierarchických systémových úrovní. I to je ovšem metafora, a to velmi inspirativní. Systémové úrovně lze řadit z hlediska doby jejich zrodu jako následné fáze, obvykle s předpokladem růstu komplexity (viz např. Laszlo, 1997). Můžeme uvažovat o tom, že úrovně a fáze jsou vzájemně systémově propojeny, například jako dva způsoby uchopení „téhož“ fenoménu (pro strukturu a proces viz Blažek, Zavázal, 1978, pro krajinu viz Blažek, 1981).

V nejhrušším zjednodušení můžeme rozlišit čtyři úrovně/fáze: přírodní krajinu, venkov, města a mediální svět (viz Blažek, 1998). V nedávné práci jsem se pokusil načrtnout typologii nečitelnosti vztahené vůči těmto ideálním typům (Blažek, 1999a, k nečitelnosti měst viz též Blažek, 1999b). Považuji za neúčinné shrnovat zde tyto rozsáhlé texty do problematických encyklopedických hesel. Poukází spíše na některé negativní důsledky toho, když strategii vyrovnávání se s nečitelností příznačnou pro určitou doménu nereflektovaně přeneseme jinam.

Nemalá část dnešních lidí stráví většinu bdělého dne čtením pisma řazeného lineárně zleva doprava. Dovednost čtení tohoto druhu je jim zdrojem obživy, úspěchů, postů a někdy i uspokojení, takže není divu, že ji mají tendenci přenášet i do jiných sfér. Někteří tuto strategii povyšují na symbol kulturnosti, a proto soudobý posun od civilizace literární k audiovizuální kritizují jako projev barbarství. Ve jménu tohoto ideálu bývá odmítána televize, počítače a nejnověji internet.

Když takový „papírový člověk“ vstoupí do lesa, bezděky se jej pokouší přečíst jako text složený z řetězce umělých znaků. Tato strategie mu přináší zdar, pokud jde po značených turistických cestách nebo naučných stezkách a s psaným průvodcem v ruce. Příroda je mu vlastně jakousi 3-D ilustrací textu. Běda, když nic z toho není k dispozici. *Homo litterarius* zneklidní, nudu střídají drobné fyziologické obtíže – a pokud nemá s kým hovořit o konverzačních tématech z tisku nebo knih, aby tak na les zapomněl a užil jej jen jako kulisu, brzy z něj prchá.

Literární člověk je člověk městský, neboť město je svět uspořádaný jako text. Strategie čtení odvozená z textu je proto efektivní i ve čtení města (byty s vizitkami na dveřích se řadí podle pater, domy podle čísel, ulice abecedně podle jmen a vše hodné pozorů je v seznamu

pozoruhodnosti). Selhává však nejenom ve volné přírodě, ale i tehdy, když se aplikuje na venkov. Tam se vina za nečitelnost nepřipisuje nudnosti přírody, ale nepořádku a necivilizovanosti venkova. Proč na vrátkách nejsou vizitky, na chalupách čísla, na plotech jména ulic, proč všude nejsou mapy a vkusné poutače? Venkované přitom po celou dobu pozorují návštěvníkovy rozpaky zpoza záclonek.

Tato měšťáková zloba proti venkovanům je svým způsobem oprávněná. Pohyby člověka, který začíná být zaujat jen v okamžiku, kdy najde několik umělých znaků (například deštěm a sluncem znečitelnělou vyhlášku), pomáhají venkovanům na první pohled uhodnout, odkud přišel. Nápisů jsou totiž na vesnici jen pro návštěvníka zdáli nebo pro úřad. Absence nápisů je zde formou účinné sociální kontroly. Tento prostor je nečitelný pouze pro vetřelce, domácí mají jeho mentální mapu v hlavě.

V obou případech jsme charakterizovali, jak se svět stává nečitelným, když se na nižší systémovou úroveň přenesou strategie čtení odvozená z úrovně systémově vyšší.

Stoupenec čitelnosti za každou cenu namítne, že takovýchto projevů nečitelnosti je lehké se zbavit: na cestu do lesa i do vsi je možno se připravit studiem a/nebo mít s sebou zasvěceného průvodce. To je ovšem povětšinou sebeklam. Kdo se marně pokoušel zorientovat se v klíči pro rozpoznávání jakýchkoli přírodnin, ví, o čem mluvím. Tak jako ten, kdo naslouchal vyprávění venkovanů, ale nežil po léta jejich starostmi a radostmi. Součástí „znalostních systémů“ v živých lidech je i poznávací motivace, přirozená autorita těch, kdo člověka zasvěcovali, a prožitek vlastního dobrodružství poznávání.

Samozřejmě se lze po poměrně krátké době stát užce specializovaným znalcem, vyplnit tak pocit prázdna a ujistit se, že všechny další dílčí pohledy je v zásadě možné rychle dostudovat. Tím se ovšem šance plynoucí ze setkání s nečitelností ztrácí.

Paradoxním vstupem na cestu pravého poznání je zastavit se před touto nečitelností jako svébytnou skutečností. Není to překážka, kterou je možno, ba nutno za každou cenu odstranit, ale je to výzva. Tato nečitelnost nevznikla náhodou. Není selháním jednotlivce, ale celé – čitelnosti posedlé – civilizace. Nečitelnost nestojí před námi jako cosi vůči nám cizího, ani není skryta pouze v našem nitru. Svědčí o našich předchozích interakcích-neinterakcích. O tom, že zahlcení poznatky ztratili jsme kontakt se zkušeností svého dětství i svých předků. Místo jednorázového odstranění překážky nás zve na cestu, která bude dlouhá, nebude mít zaručený úspěch a bude si žádat osobní účast a ochoty vystavit se riziku. Předpokládá změnu kognitivního stylu a možná cosi ještě hlubšího, *obrat* (tentokrát německy, podle Heideggera, *Kehre*).

Narazíme-li na nečitelnost, naši životní šanci je položit si otázku, jak vznikla a co našich vzájemných vztazích s tím, co nebo kdo tu vzdoruje přečtení. Nečitelnost je v našem sekularizovaném světě cosi jako *l'insolite*: možná je tam díra – bílé místo v naší poznávací mapě, možná jsme se dotkli samého bytí, možná je to místo svaté, možná klaté, v každém případě stojíme tváří v tvář tajemství. Místo toho, abychom díru zalepili žvástem nebo od ní utekli, je třeba před ní stanout v mlčení.

Karl Jaspers (1956), na kterého zde navazuji, hovoří o *čtení šifer* jakožto způsobu, jímž se seberealizujeme. O čtení krajiny jako šifry píše: „Jsem otevřený duchu místa, který se mi zpřístupňuje v komunikaci se zakořeněním dalších existencí přistupujících ke mně z minulosti a přítomnosti. Jsem dále otevřený cizí krajině, spoléhaje se na obsah samoty v přírodě, která je ještě nedotčena lidmi. Zeměkoule se mi stává domovem, touha cestovat hledáním šifer v zemských útvarcích“ (str. 175). Hledání ale nesmí předčasně skončit nalezením: „To, co je srozumitelné ve výrazu, není šifra. Zesrozumitelně znamená zrušit šifrové písmo“ (*ibid.*, str. 169).

Nechápejme to jako výzvu k ezoterismu ani jako kladení umělých mezí vědeckému poznávání.

Nečitelnost krajiny a její duchovnost

Když se provede důkladné památkářské a ochranné zhodnocení dejme tomu nějakého zámku v krajině, které se opírá o poznatky všech relevantních vědních oborů, může vzniknout dojem, že je tento objekt přečten. Je to ve svých důsledcích tragický sebeklam soudobé vědy, která sice opatrně opouští bezpečnou půdu specializace, za to by však rovnou chtěla se pomocí multidisciplinarity zmocnit skutečnosti totálně.

Každá kognice je však vždy součástí širšího rámce jednání. Kromě intelektuální interpretace existuje vždy interpretace jednáním, které nemusí být plně podloženo ani řízeno poznáním, může být záměrně náhodné nebo intuitivní – a přitom se tento přirozený experiment může ve zpětném hodnocení právem jevit jako geniální řešení nahromaděných problémů.

Tvůrčí jednání se totiž neomezuje na explicitně stanovené dimenze, jako si je musí stanovovat každý plánovač a v nichž se pohybuje každý úředník. Tvůrčí jednání má vždy nekonečně mnoho dimenzí, je vždy transcendentní vůči jakémukoliv modelu.

Interpretaci jednáním provádějí vůči historické památce a kulturní krajině jejich obyvatelé a/nebo uživatelé. Věda si stanovuje, jak rozsáhlý statistický vzorek potřebuje. Technika nebo úřad určují náročnost a dobu ověřovacích zkoušek. Avšak o dějinách, které jsou referenčním rámcem tvůrčího jednání, nevíme, jak dlouho budou trvat, takže jejich soud zůstává radikálně otevřen. K dějinám patří nečitelnost – jakmile jsou nadměrně zcítěňovány, stávají se účelovou ideologií.

Z tohoto hlediska je jakýkoli pro člověka významný jev v posledku nečitelný – a čím je analýza minucióznější, tím víc uvádí v této ontologické rovině člověka v blud. Kdo přijal jeden – sebevědečtější – koncept jakéhokoli jevu jakožto normu platnou nyní, zpětně i jednou provždy, páchá tím zločin, a to na onom jevu i na sobě samém. Kdo se nesmiřil s otevřenou procesualitou lidského bytí, překompenzovává svou úzkost ze smrti a místo aby svět oživoval, mortifikuje jej tím, že se pokouší eliminovat nebo zastavit otevřený čas.

Je to pak vražedný utopismus, i kdyby k tomu užíval vlivných správkářských pojmů jako „národní památka“ nebo „národní park“.

Hluboce duchovní vztah ke krajině je takový vztah, který vychází z niterné zkušenosti s její nečitelností. Víra v boha, který se mi ukáže na mikroskopickém sklíčku nebo jako kořen rovnice, není přínosem, neboť v nikom nevyvolává obrat. Jakýmsi testem víry je, zda nás nečiní slepými vůči skutečnosti (kondicionální hodnocení teologických konceptů přináší Sallie McFague, 1988), samozřejmě skutečnosti včetně toho, co všechno dalšího nám z ní zpřístupňuje věda (odvolávám se tu na bezprecedentní přemostění vědy a teologie v práci Leonarda Boffa, 1996).

Staří kdysi uctívali bohy spjaté s místem. Urbánní revoluce objevila, že svatost není přítupná pouze dotykem svatého místa (Blažek, 1997). Náš mediální svět může budit hrozivý dojem, že ruší jak místo tak svatost. Dělá však cosi ještě vážnějšího: dává nám šanci stát se božími spoluhráči. Mediální krajina je prostředím, ve kterém vymyšlení nelze oddělit od odpovědnosti a kde se smysl hledání nevyčerpává nalezením. To, že internet je fundamentálně nepřehledný, je trvalou připomínkou přítomnosti tajemství.

Literatura:

- Blažek, B.: K možnosti integraci hierarchických i evolucionno-istorických koncepcí landšafta in: Kurs komplexního issledovanija landšafta, ed. J. Raušer, Studia Geographica 67/1981, str. 29-58
 Blažek, B.: Výtvarné umění a veřejné prostory. The Visual Art and Public Spaces in: Umělecké dílo ve veřejném prostoru. Artwork in Public Spaces, Centrum pro současné umění, Praha 1997, str. 37-44
 Blažek, B.: Venkov/města/média. Sociologické nakladatelství, Praha 1998
 Blažek, B.: Princip nečitelnosti, Souvislosti 41-42/1999a, str. 39-65
 Blažek, B.: Nečitelnost měst, Stavba 7/1999b, str. 12
 Blažek, B., Zavázal, V.: Vztah struktury a procesu z hlediska obecné teorie systémů. Vědeckometodická řada MSBÚ ČSAV 4/1978, str. 15-98
 Boff, L.: Unser Haus die Erde. Den Schrei der Unterdrückten hören, Patmos Verlag, Düsseldorf 1996
 Cazeneuve, J.: Sociologie du rite. Tabou, magie, sacré. P. U. F., Paris 1971
 Jaspers, K.: Philosophie. III. Metaphysik. Springer-Verlag, Berlin-Göttingen-Heidelberg 1956
 Laszlo, E.: 3rd Millenium, The Challenge and the Vision, Gaia Books, London 1997
 McFague, S.: Models of God. Theology for an Ecological, Nuclear Age, Fortress Press, Philadelphia 1988

Dnešní společenskou situaci charakterizuje mírné rozčarování a krize tradičních předekologických hodnot. Ztráta funkce tradičních hodnot však nesouvisí pouze s tím, že morálka předává část svých původních kompetencí právu a politice a že si uchovává omezený vliv pouze v oblastech, které si autoritativněji nástroje společenské regulace podřídit nemohou. Pokles účinnosti morálky, a tím i podvázání možnosti změnit nyníjší ekologickou situaci aktivitou lidí zdola je determinován ještě dvěma dalšími faktory:

– Omezení předmětu tradiční morálky na člověka a mezilidské vztahy napomohlo rozšíření útočné adaptivní strategie kultury po celé Zemi: přes četná varování vědců a filosofů byla vydána na pospas neomezené ekonomické a technologické exploataci.

– Morální kodexy a regulativy tradiční morálky, které jsou konzistentní s protipřírodní orientací kultury, se zpředmětnily ve společenských institucích, v ekonomice, technice a technologii, ve struktuře lidských sídel, způsobu života i ve společenské materiální kultuře vůbec.

Takže nejen teoretické poznatky vědy, ale také pravidla a regulativy tradiční morálky přispěly k vyhocení krize: jsou vestavěny v celém planetárním systému protipřírodní kultury. Na jedné straně to výrazně omezuje možnosti ekologické výchovy a zabraňuje tomu, aby ekologická transformace kultury mohla začít spontánní iniciativou lidí zdola – bez pomoci a koordinující síly ekologicky kompetentní politiky. Ale na druhé straně – protože žádná globální politika zatím neexistuje – se tato objektivně nutná transformace i na národní úrovni znovu a znovu odkládá. Odborné veřejnosti však začíná být jasné, že nikoli drobná kosmetická opatření dnešní politiky, která jsou spíše populistická a která krizový stav pouze prodlužují, nýbrž zásadní a politikou řízená přestavba kultury (civilizace) na biotických principech může upevnit nevyhraněné ekologické postoje lidí i posílit věrohodnost národní ekologické politiky.

1. Ohrožená kultura

V celé této úvaze budeme vycházet z předpokladu ekologicky ohrožené kultury¹. Prognózy ohrožení se ovšem nedělají proto, aby se vyplnily. Nemá-li jedinečná lidská epopej předčasně zaniknout, musí široká veřejnost, která dnes demokraticky rozhoduje o své politické reprezentaci, spolehlivě cítit a vědět, proč a čím je kultura ohrožena. A my profesionální filosofové, vědci a publicisté máme povinnost formulovat podstatu globální ekologické krize jasně a nedvojsmyslně. Řadu let šířím a obhajuji tezi, že podstatou krize není lidské morální selhání či odcizení se člověka odpovědnosti – tu ostatně člověk za přírodu ani kulturu v jejich celku nikdy nenesl. Podstatou krize je systémový, látkově energetický a prostorový konflikt nyníjší protipřírodní kultury se Zemí – ohroženým systémem je kultura.

Uznávám, že naši dlouhodobě pěstované antropocentrické hrdosti by jistě bylo příjemnější zabývat se ohroženou přírodou. Dobrovolná starost o přírodu, které bychom podle vlastních možností mohli pomáhat, by jistě udělala dobře zvýšenému lidskému sebevědomí. Ale tak to bohužel není. Takový názor je nesprávný, antropocentricky převrácený, který řešení problému spíše zatemňuje. Příroda je soběstačná, na lidské kultuře nezávislá a od člověka neodvozená. Nemá se chránit, protože se nemá poškozovat. Není v lidských silách kulturou hubené druhy a poškozované ekosystémy nahrazovat. V našich silách však je prostorové expanzi kultury bránit, snižovat zbytečnou sociokulturní zátěž Země, protipřírodní kulturu – duchovní i materiální – transformovat, naturalizovat, biofilně ji rekonstruovat.

Globální ekologická krize je ovšem tak vážná a hluboká, že vrhá nové světlo i na tradiční filosofické pojetí člověka včetně filosofického chápání pravdy. Tváří v tvář nevratné zkáze přirozené uspořádanosti Země se ukazuje, že nejpodstatnějším rysem člověka není našemu uchu libozvučně znějící schopnost vyšší nervové činnosti, schopnost jazykové komunikace

a morální a intelektuální reflexe světa. Hájím názor, že nejpodstatnější je to, že se člověk díky kultuře prosadil jako jediný skutečně ontický (fyzický) tvořivý živočich, jako druhý pozemský demiurg, jako malý bůh.

Je proto logické, a to i bez explicitní teorie lidské ontické kreativity, že touto zvláštní aktivitou člověk konkuruje ontické tvořivosti přirozené – Evoluci či Bohu s velkými písmeny. Takže potřeba dlouhodobě možné slučitelnosti těchto rozdílných konstitutivních aktivit – požadavek smíření konfliktu relativně mladých kulturních struktur se staršími hostitelskými strukturami přírodními – nás dnes vybízí připomenout málo objasněný problém pravdy a jejího vztahu k problému slučitelnosti, kompatibility.

Teprve z hlediska ekologické krize se totiž ukazuje, že úsilí o hledání a nalézání pravdy bylo a je konzistentní s ofenzivní adaptivní strategií člověka, která, měla-li být úspěšná, nesměla příliš přihlížet k hodnotě, vzácnosti a kráse přirozené oživeného povrchu Země. Zvolím-li záměrně vyhocenou formulaci, v boji s živými systémy, které své vnější prostředí poznávají hlavně prostřednictvím hotových konstrukcí (fenotypů), v kultuře – na místo biologicky osvědčené metody pokusu a omylu – převzala funkci meče i štítu pravda. Pravda, vědecká i filosofická, ovšem nezaručuje dlouhodobou slučitelnost a přijatelnost kulturních struktur strukturami přírodními. Pravda, formulovaná slovy etnického jazyka, o nichž vlastně nevíme, jak byla kdysi přiřazena ke světu, nikdy nevyjadřuje to, co komplexnější strukturální kompatibilita.

Tradiční orientace na pravdu, při které poznáváme parciální přírodní zákonitosti a vztahy (díličí pravidla fungování přírodních procesů v rovině našeho teoretického pochopení), nás samozřejmě musí dále zajímat, pravdu musíme dále hájit a ctít, protože se stala páteří celé dnešní vědy. Ale měli bychom současně vědět, že pravda je kategorií antropologickou, že živé systémy, které prokazatelně objektivně poznávají, nepoznávají proto, aby se kochaly pravdou. Pravda, jakkoli nás přibližuje ke skutečnosti, nevylučuje naše druhové sobectví, podporuje již dříve nastoupenou protipřírodní kulturní strategii a před ekologickou katastrofou nás ochránit nemusí. Obrazně řečeno, přirozená a kulturní konstruologie jako pozemské opoziční ontické aktivity pečou z téže mouky (z prachu dávných hvězd), která však po vzniku Země a života jakoby už není rozptýlená po vesmíru ani složená v pytlích někde na Zemi, ale pouze vestavěná (vpečená) ve vysoce uspořádaných abiotických a biotických strukturách – v evolučních paměťových strukturách Země.

Proč je důležité o této principiální ontické opozici kultury vůči přírodě vědět? Především proto, abychom si uvědomili, že kultura vzniká v evolučně vysoce uspořádaném prostředí, že buduje své vlastní struktury a čerpá pro ně energii i materiál jen z přirozených struktur Země. Protože zcela jinou konstitutivní informaci (od přírody odlišný implikátní řád) s odvoláním na pravdivé vědecké poznání a uznávané hodnoty konzumuje přirozenou uspořádanost, pustoší Zemi a zcižuje niky jedinečným přirozeným ekosystémům. Protipřírodní kultura se tedy stala jedinou příčinou šesté geologické etapy hromadného vymírání biologických druhů.

Tento problém se ovšem nebezpečně vyhroutil teprve nedávno. Biosféra, kdysi schopná pojmut a ochránit mnoho vzájemně odlišných regionálních kultur, silně ekonomicky integrovanou globální kulturu dlouhodobě neunesla. Globální kultura totiž odřezává důležité negativní zpětné vazby té které regionální kultury s její přírodní ekologickou nikou. A biosféra jako starší, složitější a jemnější systém nemůže expanzi lokálně silnější planetární kultury, která má hrubší strukturu, vydatnější energetické zdroje a která se mnohonásobně rychleji rozvíjí, okamžitě zastavit. Avšak lokální převaha globální kultury je pouze zdánlivá. Globální kultura nejen všude naráží na fyzické hranice zeměkoule, ale likviduje i vzácnou

biologickou rozmanitost, na níž závisí fyzické i duševní zdraví našeho druhu. A protože člověk může dlouhodobě žít jen v biosféře, podobné té, která ho kdysi zrodila, příliš rychlá kulturní přeměna přírody nejen poškozuje vzácnou přirozenou uspořádanost, nýbrž také zbytečně zkracuje dobu naší biologicky omezené druhové existence. Tím, že lidská kultura se od počátku rozvíjela na úkor přírody, bylo jen otázkou času, kdy se tento vztah vyhróti a kdy se stane otázkou života a smrti na přírodě závislého člověka.

Tyto obecné úvahy rámuje principiální poznatek, že pouze biosféra jako celek je nejmenším pozemským systémem schopným dlouhodobé existence a evoluce. Všechny její subsystémy – jedinci, populace, biocenózy i kultura – jsou nesamostatné, závislé na prosperitě biotického celku: podléhají principu vzniku, rozvoje a zániku. Proto také život jako planetární ekosystém by mohl nynější konflikt s mladou protipřírodní kulturou vyřešit snadno. Jako celoplanetárně integrovaný systém má přirozenou schopnost samoregulace, dokáže přejít do nového méně nerovnovážného stavu – bohužel bez nás. Máme téměř jistotu, že pro to, aby se na planetě udržel, obětuje všechny nynější živé formy, které jsou příliš křehké a které by v nových podmínkách nepotřeboval.

V situaci, kdy na jedné straně spontánně vznikla globální kultura (civilizace), ale na druhé straně ještě nevznikly orgány globální politické kontroly, musí i národní politika mnohem odpovědněji vážit všechna rozhodnutí vztahující se k budoucnosti. Paradoxně až v globální kultuře se může prosadit systémová převaha přírody nad kulturou, která ve fázi existence nepropojených regionálních kultur nutně zůstávala skryta.

2. Adaptivní strategie ohrožené kultury

Naznačené systémové reakci biosféry na překročení prahu přípustné sociokulturní zátěže by mělo dnešní lidstvo všemi dostupnými prostředky zabránit. Pozitivní ekologickou změnu však nelze spojovat se změnou lidské přirozenosti, s dobrovolnou skromností či s morálním přemlouváním, aby každý z nás začal sám u sebe. Řešení spočívá v celkové biofilní transformaci nynějšího protipřírodního kulturního systému, tj. v ekologizaci výroby, techniky, spotřeby lidských sídel a materiální kultury vůbec. Úspěch proto závisí nejen na účasti veřejnosti, ale také na ekologické politice a legislativě. A to je také důvod, proč je třeba rozvíjet novou ekologicky fundovanou ontologii, tj. evolučně ontologický pohled na Zemi, kulturu a člověka pro vrcholovou politiku, i nové analogicky pojaté ontologické minimum pro všechny občany².

Schematický koncept nové protipřírodní adaptivní strategie kultury vycházející z evoluční ontologie tu naznačím třemi argumenty.

1. Jako opoziční subsystém biosféry může lidská kultura dlouhodobě existovat jen jako nespojitá rozptýlená struktura uvnitř planetárního ekosystému života. Život na Zemi musí být naopak spojitý a integrovaný, protože příznivé podmínky své existence si vytváří a reguluje do značné míry sám. Nikoli kultura, ale biosféra je nedělitelná.

2. Globální systémová změna kultury nezahrnuje požadavek, abychom se předem všichni změnili. Připomíná transformaci stagnujícího podniku či léčení pacienta. Vyžaduje odbornou kompetenci. Na záchranu upadajícího výrobního podniku či na záchranu člověka sraženého automobilem nevoláme veřejnost, ale management a rychlou pomoc lékařskou. Země je „zraněnou živou bytostí“ po srážce s technickou civilizací. Duchovně i technicky nejvyspělejší národy by dnes měly hledat a zkoušet koncept ekologické systémové změny kultury, který Zemi pomůže, ale který musí být přijatelný pro veřejnost i pro vznikající ekologickou politiku.

3. V čem tedy spočívá podstata změny kulturní strategie, která nepředpokládá změnu lidské biologické přirozenosti? Vtip kulturního vzestupu spočíval kdysi v tom, že hominidé,

naši bezprostřední předkové – přinuceni silnými ekosystémovými tlaky – dokázali změnit typ své adaptace: od přizpůsobování se změnami své fyziologické struktury, které je pomalé a omezené, přešli k útočné strategii – k rychlému přizpůsobování svého okolí. Ale i tato velmi účinná strategie po obsazení planety kulturou narazila. Proto se dnes musíme pokusit nikoli o změnu lidské přirozenosti, kterou stejně změnit nemůžeme, ale o změnu adaptivní strategie kultury. Naštěstí ji nevytvářela příroda. Kulturní protipřírodní systém, který se zatím přírodě přizpůsoboval převážně ofenzivně, který ji zjednodušoval a zatlačoval, aniž by náležitě měnil svou vnitřní protipřírodní strukturu, se musíme pokusit přestavět, nově orientovat a podříditi biofilním hodnotám.

Zatímco útočná adaptivní strategie kultury vznikla z logiky rozvoje lidské biologické přirozenosti v kultuře, tj. byla s to se rozvinout také proto, že člověk jako druh pro ni obdržel zvláštní somatické i psychické předpoklady, nová biofilní strategie kultury tímto spontánním způsobem zdola vzniknout nemůže. Protože je „v rozporu s lidskou přirozeností“, nejen, že musí vznikat shora, z filosofické a vědecké teorie, nýbrž se musí také shora – ze sféry politiky a legislativy – koordinovat. Měla by se ovšem realizovat a koordinovat tak, aby s ní konzervativní lidská přirozenost mohla být v částečném souladu. Tím, že vrozená tendence k útočné adaptaci na úrovni lidského individua (zapsaná v lidském genomu) je patrně neodstranitelná, nová adaptivní strategie kultury musí její ostří, až dosud namířené proti přírodě, odklánět tak, aby směřovalo především proti systému, který krizi vyvolal – proti samotné protipřírodní kultuře. Ještě jinak řečeno, vrozená lidská tendence k rozvoji individuální aktivity a angažovanosti v kultuře, kterou tradiční politika ekologicky neusměrňovala, by měla být vhodně využita pro dlouhodobý program politicky koordinované přestavby kultury na biotických principech. Zdá se, že po období únavy z života ve spotřební společnosti by tento národní i globální program mohl být zdrojem nové transcendence a morálního étosu lidí.

3. Rekonstrukce zemědělské krajiny

Každý člověk, a to i ten, který se nezajímá o problémy venkova, patrně uzná, že se ráz biologicky a esteticky vyvážené české krajiny v posledních padesáti letech proměnil k horšímu. Krajina jako nejrozsáhlejší kulturní výtvar s převahou přirozených abiotických a biotických struktur, tato zvláštní řídká kulturní uspořádanost, která na rozdíl od obytných budov, městských staveb či techniky, vznikala bez projektu – většinou pouhou historickou sukcesí, nakonec také podlehla magické síle přímek a obdělíků z rýsovacího prkna zemědělských plánovačů. Cestičky a stezky pro pěší i malebné polní cesty pro koňské a kravské potahy z naší krajiny zmizely. Jemné předivo ušlapaných pruhů země vinoucí se mezi ne příliš velkými poli a loukami padlo za obětí racionálnímu technokratickému rozvržení plochy – scelování a mechanizaci zemědělských prací. Nahradila je nejen hrubší struktura velkých lánů, širokých polních cest pro traktory a kombajny, ale také síť asfaltových silnic, dálnic a železničních tratí. Jen tak pěšky ani se zvířaty se už dnes za prací venkovskou krajinou nechodí. A do krajiny se nemůže snadno vstoupit ani z ryze privátní potřeby chodit pěšky a vnímat působení a krásu přírody nezprostředkovaným smyslově fyzickým zážitkem. Dotváření lidské osobnosti přímým kontaktem s krajinou v dětství (nevratným vtištěním), které zakládalo pocit lidské identity s rodným krajem, je tak poprvé vážně narušen.

Česká krajina, jak víme, byla v nivách větších řek a v úrodných nížinách trvale zabydlena od neolitu. Jen výše umístěné polohy byly osídleny přechodně a většinou až v posledních sedmi osmi staletích. Stará, lidmi a zvířaty vytvořená síť stezek a cest se však nezávisle na proměnách osídlení uchovala až do nedávné doby. Naši předkové ji nejen svými aktivitami

citlivě vytvářeli a reprodukovali, ale také chránili a respektovali. Krajina se sice spojitě vizuálně měnila, a to nejen v závislosti na střídání ročních období, ale i v závislosti na střídání zemědělských plodin, ale její zvláštní kulturní osnova – reliéfu krajiny přizpůsobené členění prostoru včetně sítě polních cest a stezek – zůstávala přibližně stejná: pomáhala krajinu reprodukovat podobně, jako každá vnitřní paměť pomáhá reprodukovat systém, jehož je informačním subsystémem.

Tvář kulturní krajiny rozčleněná sítí cest a stezek nesla viditelné rysy neokázalého lidského respektu k přirozeně zakřiveným liniím, nepravidelným tvarům a strukturám krajinného prostředí. Jen výjimečně v ní zjišťujeme obrazce známé z eukleidovské geometrie, které se tak snadno prosadily v průmyslu, v technice a při výstavbě měst.

Cesty a stezky, podobně jako lidská sídla, byly totiž výrazně predisponovány abiotickými i biotickými přírodními podmínkami, z nichž nejdůležitější byly přirozené zlomy zemské kůry, souvislé lesní masivy, mokřady, ale hlavně – větší vodní toky. Křížovatky stezek se nacházely zpravidla uprostřed osady, kde jejich symbolem byly kaple či kostely. Pokud se rozcestí nacházela ve volném terénu, označovala se taková místa zvláštním značením. I stromořadí kolem cest, chránící lidi a zvířata před nadměrným slunečním svitem, mělo zdůraznit spíše harmonii krajinného obrazu a vyjádřit přirozenou úctu ke stromům a keřům než fakt kulturního podrobení krajiny. Také stezky proto vytvářely jak první kulturní osnovu zemědělské krajiny, tak také nepsaná pravidla, jak se má člověk k okolní přírodě chovat.

Stará kostra krajiny se počala měnit až v 19. století. Již první císařské silnice byly před dvěma sty lety budovány z velké části mimo původní historické trasy. Také výstavba železničních tratí s náspy, zářezy, přímkovými úseky a pravidelnými oblouky, které v zájmu požadovaných technických parametrů nemilosrdně přesekávaly tradiční lidské trasy, byla velkým zásahem do sukcesí vytvořené podoby krajiny. Souběžně s tím se však měnila tvář krajiny i výsadbou monokulturního smrkového lesa, jehož vnější forma (vizuální podoba) – na rozdíl od starších lesů smíšených – už neodrážela posvátný cyklus střídání ročních období: v průběhu celého roku zůstávala téměř neměnná.

Rovněž růst obyvatelstva v minulém i našem století nepřímo ovlivnil konzervativní strukturu zemědělské krajiny – cest i lidských sídel. Když obce narůstaly, stavěly se nové ulice mimo původní přirozené trasy polních cest a stezek převážně do pravouhlé sítě. V rychle rostoucích městech se zároveň objevovaly velké stavby určené k průmyslové výrobě, ke správě regionu a města i k bydlení lidí. Všechny tyto rozlehlejší a vyšší stavby, náročné na plochu odebranou krajině, již mnohem viditelněji demonstrovaly od přírody odlišnou vnitřní konstitutivní informaci kultury. Ve své většině – s výjimkou pro citlivě umístěné a koncipované sakrální stavby – negativně ovlivňovaly tvář krajiny, komplikovaly normální lidskou percepci jejího přirozeného reliéfu.

Ve 20. století si rozvoj automobilové dopravy vynutil nejen stavbu podle projektu budovaných silnic a dálnic s navrženou cestovní rychlostí, ale také normalizovaný systém značení komunikací. Stará znamení na cestách ztratila původní význam a stala se tajemnou šifrou, jen jakýmsi estetickým prvkem v kulturní krajině. Ze starých cest a stezek nezbylo prakticky nic. Byly zaoarány, zastavěny nebo na jejich místě vznikly nové komunikace. Jen některá původní znamení na starých cestách, někdy teď uprostřed polí, mají dodnes určitou vypovídací hodnotu.

Jistá míra transformace zemského povrchu lidskou aktivitou byla pochopitelně nevyhnutelná. Odstranění části přirozených ekosystémů bylo nutnou daní za to, že se kultura v soutěži s volnou přírodou udržela a dále rozvinula. Ale za zbytečně zničenou antropologicky důležitou historickou osnovu krajiny v posledním půlstoletí bychom mohli zaplatit tím nejceně-

ším: dalším zhoršením již tak narušeného duševního zdraví lidí. Do zemědělské krajiny bez starých polních cest, stezek, mezí, hájků a stromořadí nemohou dnes děti a mládež ani vstoupit. Spolu s dospělými jsou nuceni krajinu pouze projíždět a povrchně ji pozorovat z rychle jedoucích automobilů a vlaků jako víceméně nepotřebnou virtuální realitu. Zejména v senzitivní fázi své ontogeneze jsou tak naše děti připraveny o fylogeneticky nejstarší, a proto patrně nejdůležitější, neverbální formativní vliv přirozeného prostředí, který je pro jejich celoživotně zdravou psychiku jiným způsobem nenahraditelný.

Obnova části tradiční kulturní osnovy krajiny, pokud ještě žijí pamětníci, by přitom nemusela být nákladná. Pokud by byla příslušnými institucemi připravena a pojata koncepčně, mohla by vyřešit i některé jiné zanedbávané problémy: rozdělení neúměrně rozsáhlých honů obdělávané půdy na menší celky; vytváření přirozených biokoridorů v zemědělské krajině, které by mohly spojit i některé vesnice a města; návrat volně žijících zvířat do zemědělsky využívaných lokalit; stavbu turistických cest a cyklotras atp. Krátce, rekonstrukce by mohla české krajině vrátit její někdejší půvab a vysokou biologickou hodnotu. Ale nejen to. Částečné obnovení ztracené krajinné paměti je také cestou ke skutečné rehabilitaci přírody v našem přetechizovaném světě. Stará od pravěku trávající potřeba přímého kontaktu pěšího člověka s krajinou a volnou přírodou vůbec, nemůže být totiž nikdy vyvážena pěstováním pokojových květin, sledováním cestopisných filmů a televizních seriálů. Existuje patrně úzký přímý vztah mezi úrovní přímého neverbálního osvojení krajiny – jemností mapy důvěrně známé krajiny v lidské hlavě – a hloubkou pocitu identity člověka s přírodou.

4. Biofilní přestavba měst

V době rychlé pomíjivosti průmyslově vyráběných věcí také města zůstávají tím, co vznikalo po generace a co se jako pochodeň předávalo potomkům. Velká města, která vždy symbolizovala jedinečnost té které regionální kultury, jsou však ve 20. století velmi podobná: paradoxně jsou více přizpůsobená automobilové dopravě než krajině a lidem. Jsou přizpůsobena osobnímu automobilu – problematickému spotřebnímu předmětu, který je v masovém měřítku užíván pouze několik desetiletí a jehož další existence je nejistá. Jejich stále rozsáhlejší dopravní systémy – snad ještě více než jejich tradiční architektura – ztělesňují pyšný novověký antropocentrismus. Široké komunikace, které nemůže či nesmí chodec přejít, bezpočet parkovišť a ulic se zaparkovanými automobily spolu s vysokou koncentrací městské zástavby vizuálně dominují nad ostrůvky skomírající městské zeleně.

Cílevědomý návrat architektury k přírodě, původnímu domovu a formujícímu prostředí nás všech, není proto za těchto okolností odmítáním pokroku či cestou zpátky. Je to dlouho odkládaný a teoreticky dobře zdůvodněný krok kupředu. Za několik let bude totiž dosaženo stavu, kdy celá jedna polovina všech obyvatel zeměkoule bude žít ve městech³. Město, podobně jako každé prostředí, které působí dlouhodobě, lidi formuje, hodnotově je orientuje a spolurozhoduje o jejich fyzickém a duševním zdraví. Ve struktuře města se spontánně zpředměťují informace a hodnoty, které příslušná kultura uznává. Základní životní hodnoty se totiž nevytvářejí jen v uzavřených pracovnách filosofů, politiků a vědců. Základní životní hodnoty a postoje lidí k životu formuje především přírodní a kulturní prostředí, život sám.

Bylo by jistě užitečné tu podrobněji objasnit fakt, proč se ekologizace výrobní i spotřební techniky (např. automobilu) nebo konkrétního prvku materiální kultury (např. obytného domu) tak výrazně odlišuje od ekologizace města nebo kultury jako celku. Musíme se však omezit na konstatování, že tento rozdíl je dán především dvěma odlišnými typy kulturní uspořádanosti (k níž ovšem v podobě jednotlivých živých organismů a přirozených ekosys-

témů existuje příslušný přírodní protějšek). Zatímco v přísně informačně předepsaném technickém systému (jehož svéráznou „genetickou informací“ je jeho výrobní dokumentace) lze jeho vztah k přírodě konstrukčně zpředměnit tak, že jej uživatel nemůže už příliš měnit, město ani kultura jako mnohem volněji uspořádané systémy (s rozptýlenou vnitřní informací) tímto přísně informačně předepsaným způsobem vznikat nemohou. Historie ukazuje, že naprostá většina měst vznikala sukcesí, tj. spojováním a přiřazováním prvků, částí a subsystémů k původnímu historickému jádru staré osady v časové následnosti.

Urbanisté sice vždy usilovali o záměrnou dostavbu a rekonstrukci měst, ale v obecném rámci formování jejich protipřírodní struktury. Teprve v ohrožené kultuře uzrál čas rozvinout zcela nový program praktické biofilní přestavby měst. Jde jistě o velmi riskantní úkol, srovnatelný snad jen s realizací sociální utopie, který bude nucena vznikající ekologická politika už v zájmu své věrohodnosti podstoupit. Jde vlastně o pokus transformovat spontánně vznikající typ uspořádanosti s rozptýlenou vnitřní informací na základě nejnovějších biologických a antropologických poznatků, tj. podle konstitutivní informace převážně koncentrované. Mělo by jít o pokus iniciovaný shora, ze sféry státní a regionální politiky, který však bez podpory zdola, tj. bez aktivní účasti veřejnosti, nemůže ani začít.

Město je příkladem velkého otevřeného nelineárního systému s rozptýlenou vnitřní informací, je umělou disipativní strukturou (Prigogine). Město může udržovat či dokonce zvyšovat úroveň své uspořádanosti tím, že čerpá látku a energii ze svého okolí, že toto okolí svým růstem převrtává do svého systému, že je vyčerpává, entropizuje. Příliš velká města entropizují zbytečně velké oblasti okolní přírody a obyvatelům i státní správě přinášejí mnoho problémů. Města, na rozdíl od ekosystémů, které jsou přirozenými disipativními strukturami a které se proto samovolně přizpůsobují abiotickým i biotickým podmínkám Země, mnohem výrazněji stárnou fyzicky i morálně. Negativní stránkou jejich převážně fyzického stárnutí je potřeba obnovy všech staveb, komunikací a rozvodných sítí, která při velkém rozsahu města bude odčerpávat stále více nově vytvořených ekonomických zdrojů. Pozitivní stránkou morálního stárnutí města je snad pouze možnost jeho občasná modernizace.

Ale, jak vyplývá z celé předcházející argumentace, z hlediska hledání nové biofilní kulturní strategie musí jít o něco jiného. Zastavěnou plochu dnešních měst bude nutné zmenšovat, doplňovat ji přírodními prvky a rozdělovat ji tak, aby vznikala nově koncipovaná města v souladu s přírodou. Nastal čas objektivně nutného vracení částí některých zbytečně zastavěných území zpět do okolní přírody, zpět k zemědělskému, zahradnickému a veřejnému využívání přímo ve městech. Je to nejen příležitost zbavit se různých podob zpřemětnělého antropocentrismu, ale i naděje, že i ve městech zvítězí tendence k „minimalizaci“ všeho kulturního, že se tu prosadí viditelná převaha přirozeného nad umělým. Právě proto, že stále více lidí bude žít ve městě, musí se do jeho struktury znovu vrátit to, co z ní bylo protipřírodní kulturou vytlačeno a co člověk ke svému šťastnému životu nutně potřebuje: krajina a co nejširší spektrum prvků a ekosystémů živé přírody.

Vjezd osobních automobilů do centra měst by měl být co nejdříve vyloučen vůbec. Tím vzniknou příznivé podmínky pro biofilní úpravy v samotném historickém jádru. Široké třídy a plochy sloužící před tím husté motorové dopravě a parkování se mohou z velké části ozeleňovat a zabydlet typicky krajovým způsobem - zahradami, parky, alejemi stromů, hospůdkami, trhy, stánkovým prodejem atp.

Protože žádné město by nemělo překročit svůj práh velikosti daný predispozicemi své ekologické niky, ústředním problémem přestavby každého vybraného města by měla být cílevědomá snaha o postupné etapovitě zmenšování jeho nynější zastavěné plochy. I když

vrácení uvolněné a očištěné plochy k opětovnému ozeleňování, k účelům zahradnickým, zemědělským, sportovním, výchovným a rekreačním, popřípadě původním keřovým ekosystémům (zejména kolem řek), bude vyžadovat jisté náklady, úspory z této redukce se mohou dostavit velmi brzy.

Výrazně totiž klesnou náklady na obnovu a rekonstrukci přestárých staveb, komunikací, rozvodných sítí atp. Stavbami nových dokonale tepelně izolovaných solárních domů (opatřených z jižní strany skleníky na pěstování zeleniny a květin) poklesnou náklady na vytápění. Racionálním systémem využívání dešťové vody se může ušetřit voda pitná a užitková, biologickým čištěním vody odpadní, se získá cenný zdroj hodnotných organických látek vhodných pro kompostování a hnojení. Všechna tato opatření sníží náklady na dopravu osob, zboží a materiálů. Zmenší se množství odpadu všeho druhu včetně exhalací z místních topenišť a z provozu soukromých automobilů, sníží se množství tepla vyzářeného do okolního prostoru. U nově rekonstruovaných staveb je proto třeba zvažovat, zda by jejich střechy neměly být opatřeny travnatým povrchem nebo slunečními kolektory. Výrazným rozšířením zeleně stoupne schopnost města absorbovat sluneční energii, zvlhčovat a čistit ovzduší přirozeným způsobem, což z části odstraní odvěký problém špatného větrání velkého města v letních měsících roku.

Důležitým momentem modelové biofilní přestavby města musí být snaha dosáhnout v krátké době smyslově vnímatelné převahy krajinného reliéfu a přirozených živých struktur (solitérních stromů a keřů, zahrad, hájků, stromořadí i jiné doprovodné zeleně) nad strukturami umělými - architekturou v tradičním smyslu slova. To se ovšem neobejde bez rozčlenění nynějšího městského monolitu širokými pruhy a radiálami zeleně tak, že tyto porosty postupně propojí okolní lesní a zemědělské ekosystémy jakoby v jeden velký smíšený ekosystém, v němž bude město rozptýleno, citlivě organicky a funkčně začleněno.

Cílem přestavby pochopitelně nebude pouze funkčnost a krása města, ani jen odpočinek a příjemné bydlení lidí, nýbrž hlavně kultivace lidí, jejich aktivní účast na novém způsobu života ve městě. Smyslem musí být formování zdravé lidské osobnosti a obnovení ztracené biologické produktivity města. Převaha zeleně nad šedi betonu a asfaltu může nepřímo formovat biofilní hodnoty lidí, může probudit pozitivní vztah mladé generace k přírodě. Právě proto doporučuji v parcích a biokoridorech vysazovat nejen tradiční okrasné dřeviny, nýbrž také místní stromy a keře, které produkují různé druhy ovoce a které by měly být volně přístupné dětem. Samozřejmostí by měly být nízké domy, zelená náměstí, zelené střechy, produktivní dřeviny, osázené balkóny, popínavé rostliny kolem zdí, skleníky, zahrady a volné plochy pro pobyt lidí, vodní nádrže a toky s možností koupání i sportovního rybaření atp.

Všude, kde to bude vhodné, by si obyvatelé měli sami kolem domů pěstovat zeleninu, květiny a některé druhy ovoce a potravin. Biologicky nezávadnou produkci ovoce, zeleniny a potravin uvnitř města umožní totiž ekologicky čistý provoz města, úsporné vytápění budov využitím sluneční energie, převaha nemotorové a veřejné dopravy.

Protože biofilní rekonstrukce města musí probíhat podle časového scénáře rozvrženého na několik desetiletí, zachová se při ní i to, co naprostá většina moderních výrobků, jednotlivých staveb, ale i zařízení bytů a kanceláří postrádá: záměrná nedokončenost, procesualnost, tradiční způsob prožívání času člověkem.

V rámci obecného hlediska kulturně sebezáchovného sleduje biofilní proměna městského způsobu života lidí také důležité hledisko osobnostně konstitutivní. Biofilní ráz města, spojující v jediný funkční celek přednosti informačního velkoměsta a neolitické „botanické laboratoře“, ovlivní utváření lidské osobnosti v senzitivním období ontogeneze. Lze také

očekávat, že aktivní účastí lidí na tomto projektu pomůže obnovit důvěru občanů ve volené zástupce samospráv a v politiky vůbec, že se sníží nezaměstnanost a zločinnost, že se zvýší kvalita života starých lidí a že dojde ke zlepšení fyzického i duševního zdraví všech obyvatel. U návštěvníků z jiných zemí může pak odvážná biofilní přestavba některých našich vybraných měst vyvolat nejen pasivní souznění, ale i odhodláni a vůli iniciovat analogickou ekologickou rekonstrukci měst v jejich vlastní zemi. A tato přirozená potřeba lidí přijímat podíl na tvorbě podmínek lepšího života, potřeba identifikovat se s dobrem, může snad i nynější politické strany upozornit, že existují i jiné hodnoty než moc, peníze, kolísavá podpora veřejnosti a ekonomický růst. Biofilní přestavba měst, s níž by se právě v České republice mohlo třeba jen na zkoušku začít, nabízí však všem lidem planety pozitivní východisko z nynější mravní a ekologické krize: účast na aktivním utváření dlouhodobě možné technické kultury ve zdravé přírodě.

Poznámky:

¹ Podrobněji viz Šmajš, J.: *Ohrožená kultura*, Hynek, Praha 1997

² K tomu viz Šmajš, J.: *Drama evoluce. Fragment evoluční ontologie*, Hynek, Praha 2000

³ Stav světa na přelomu tisíciletí. Zpráva Worldwatsch Institute o cestě k trvale udržitelné společnosti. Hynek, Praha 2000

Před více než třiceti lety napsal marxista Vítězslav Gardavský o Karlu Marxovi: *Marx se narodil v židovské rodině. Ač na hony vzdálen ortodoxnímu židovskému náboženství, přece má v sobě neviditelně rozpuštěny tisícileté zkušenosti národa, který věří v svá zaslíbení, geny, které v něm otevírají smysly pro lidský čas. Věřím, že si Marx dovedl číst v biblických zkazkách jako sotva kdo před ním. Jinak by byl asi nevytvořil tak výsostně monistickou filosofii.*¹

Tím vlastně připustil, že bible, která je materiálovým východiskem každé teologické práce, obsahuje poselství, použitelné a skutečně používané i za hranicemi obce „věřících“ nejen jako literatura, svědčící o starověkém životě předního Orientu, ale i jako inspirující program pro život, vždyť Marx v Gardavského optice dnešku takový program přinesl (a dosud přináší).

S jeho úvahou bude leckdo polemizovat, Gardavský však vyslovil podnětnou myšlenku pro teologii, je-li přizvána k reflektování skutečnosti, které člověka musejí zajímat, protože se ho úzce dotýkají. Říká-li současnému člověku něco Písmo, a o tom je Gardavský přesvědčen, proč by mu nedokázala něco říci také ozvěna Písma v podobě teologie jako svědka toho, jak člověk do sebe dokáže biblické poselství vstřebat?

Téma *Tvář naší země; o krajině našeho domova* vyvolá patrně představu ekologického námětu, zabývajícího se popisem poutavého přírodního rámce lidského života a formulujícího mravní normy odpovědného přístupu k přírodě, která tvoří v podobě krajiny pro člověka životní prostředí.² Tyto poznámky však nechtějí být příspěvkem k ekologii a ekologické etice, nýbrž formulací teologických preambulí pro zamyšlení nad uvedeným námětem.

Pro tento účel je na začátku Písma řada podnětných citátů, např. *Země byla pustá a prázdná³ a nad propastnou tůňí byla tma* (Gn 1, 2)⁴; *Viděl /Bůh/, že to je dobré.* (např. Gn 1, 25b)⁵; *Učiňme člověka, aby byl naším obrazem podle naší podoby.* (Gn 1, 26a)⁶; *Hospodin Bůh postavil člověka do zahrady v Edenu, aby ji obdělával a střežil* (Gn 2, 15); *...naplňte zemi. Podmaňte ji a panujte nad mořskými rybami, nad nebeským ptactvem, nade vším živým...* (Gn 1, 28bc).

Podkladem krajiny, který s ní však není totožný, je profánně řečeno *příroda*, teologicky *stvoření*. V ideji stvoření je vysloveno cosi fundamentálního: universum je tvorba někoho, nikoliv soběstačný útvar bez začátku a konce, podléhající přírodním zákonitostem, tedy něčemu. Tím, že je tvorba, má počátek, tedy i svou „historii“, vyústění, ke kterému spěje, a smysl.

Písmo mluví o *propastné tůňi*, symbolizující počáteční pra-chaos, z kterého Bůh vytvářel *kosmos* a ohodnotil jej jako *dobry*. Mluví-li teologie o ideji stvoření jako o produkci bez věčného základu,⁷ není obtížné srovnat tento pohled s biblickým pohledem na chaotické něco a vytvořit syntézu obou koncepcí.⁸ Pra-chaos jako negace kosmu není nic jiného než *nihil*, ovšem nazírané nikoliv jako negace bytí, ale jako jeho privace, tzn. nepřítomnost toho, co je žádoucí, čili jako zlo. Tvorba, uspořádané „zaplnění“ bytí, ať navazuje na prázdno nebo na chaos, je dobro. V lidských podmínkách to ilustruje společnost, sužovaná kriminalitou. Zločin je nedostatek bytí, ne fyzického, ale mravního, tam, kde by mělo existovat.

Chaos a kosmos jako dvě možnosti, mezi kterými musí člověk volit, se netýkají pouze lidského živlu, nýbrž také vztahu člověka k prostředí, v kterém žije a na kterém závisí.⁹ I ono může být infikováno „kriminalitou“ sui generis, devastací krajiny, jejíž škoda postihuje více než jenom lidskou společnost. Má kosmický rozměr.

Člověku je uloženo pečovat o ideální „zahradu“, má tedy optimální výchozí podmínky. Potřeba péče o Boží tvorbu nenastává teprve tehdy, kdy byly žádoucí vztahy porušeny tím, že se člověk rozhodl pro zlo. Kultivaci vyžaduje i nedotčená existence stvoření. Člověku je ponechán prostor pro angažování se jako Boží obraz, pro „vývoz“ rajské zahrady do ostatního prostředí a má toho využít.

Je mu také řečeno: podmaňte si zemi. Nejde o příkaz „pozitivního práva“, ale o logický důsledek výbavy, poskytující člověku nepopíratelný náskok v tvorstvu. *Podmaňte si* zní despoticky, člověk je však těmito slovy pověřen být kurátorem země, nikoliv jejím uzurpátorem. Podmaňování jako necitlivé šlapání po možnostech stvoření by přece znemožnilo být *obrazem*, protože by nejen zabraňovalo uskutečňovat možnosti do tvorby vložené, ale ničilo by i to, co už bylo jako realita člověku předloženo.

Snaha směřovat k optimu celé tvorby se tedy může dostat do rozporu s krátkodobými a krátkozrakými plány člověka. Takový postoj k životu komentuje úsloví: „po nás ať přijde potopa“. Bible skutečně o potopě mluví (Gn 7, 10nn), ne jako o pozitivním, ale „přírozeném“ trestu. Krátkodobé a krátkozraké plány člověka v sobě nesou živelnou katastrofu. S tím úzce souvisí ohodnocení fyzického zla, poznávaného a prožívaného bytostí, která se vynořila nad hladinu nevědomí ostatního stvoření, jako důsledku zla mravního. Člověk zasazuje fyzickou tvorbu, kterou přijal a v které pokračuje, do mravního rastru, který si zvolil. V chybné volbě ji nedotvořuje, nýbrž znetvořuje. Nebo krátce: hřích plodí smrt. (Gn 2, 17b)

Není to vlastně dlouho, co si člověk uvědomil odpovědnost za „krajinu“, která nemá být jeho služkou, nýbrž se má včlenit jako malý zlomek do harmonie universa, což zahrnuje sladění se skutečnými potřebami člověka. Alternativou je zánik přírody, krajiny i člověka.

Motivaci pro funkci kurátora nabízí biblická metafyzika několikerým poselstvím: universum je realitou, nikoliv klamnou iluzí. Universum je dobré, nikoliv zlem, spoutávajícím člověka. Universum je zacílené, nevyznívá v absurditě. Člověk je schopen zacílení tvorby poznávat, a v důsledku toho je povolán je respektovat. Zacílení tvorby znamená pro člověka péči o rozvoj, probuzení skrytých možností, které čekají na uskutečnění.

To vše se týká také krajiny jako dobré, zacílené reality, nesoucí stopy lidského zušlechtnění. Filosoficky může být popsána jako jedna z organizačních úrovní života, začleněná do hierarchie živoucích soustav: orgány – buňka – tkáň – orgán – jedinec – populace – společenstvo – krajina.¹⁰ Teologicky může být nazírána jako tovar, uskutečňovaný tím, že člověk asistuje Tvůrcovu polotovaru. Je výsledkem práce na syrovém stvoření, ke které je člověk povolán.¹¹ Ze vznešenosti spolupráce vyplývá, že je daleko spíše vyznamenáním než závazkem. To je patrné zejména na plodech, kterých člověk kultivací docíljuje.

Takovým plodem je především možnost materiálně–utilitárního využití, a to zcela legitimně: *...dal jsem vám na celé zemi každou bylinu nesoucí semena i každý strom, na němž rostou plody se semeny. To budete mít za pokrm.* (Gn 1, 29) Jinou stránkou užitečnosti krajiny je její rekreační funkce. Vyhovuje tělesné hygieně, člověku je umožněno „v krajině“ pečovat o své zdraví jako o hodnotu, která stále hrozí ztrátou a vyžaduje permanentní údržbu. Je rozdíl mezi péčí o zdraví a výkonností ve fitness centru a ve volné přírodě s použitím „nástrojů“ stvoření, tak jak je krajina nabízí.

Kultivace krajiny může být nesena nejen široce pojatou utilitární snahou, ale také estetickým zřetelem. *Dovedeš spoutat mihotavý třpyt Plejád nebo rozvázat pouta Orióna? Vyvedeš hvězdy zvířetníku v pravý čas a povedeš souhvězdí Lva s jeho mladými? Víš, jaké jsou řády nebes?* (Jób 38, 31–33a) O řádu už byla učiněna zmínka v souvislosti s tvorbou. Řád nejen existuje, ale také září (v klasické teologické tradici je jasnost, „záření“ souladu prvků vedle celistvosti a úměrnosti chápána jako podstatná složka krásy).¹² Člověk dokáže jménem krásy přetvářet krajinu umělecky, a to obousměrně, jako skutečný tvůrce. Jednak tím, že svou představu krásy vtiskuje do modelování krajiny, jednak tím, že krásu krajiny promítá zpětně do vlastního uměleckého vyjádření, které je syntézou krajiny a jeho samého, jak je vidět na tvorbě zahradního architekta a malíře krajináře. Umělec navazuje vždy na pravdu

reality, příroda jako podklad krajiny nezná lež, a tím také kýč. V spolutvorbě krajiny s tvůrcem však člověk lhát dokáže a produkuje tak krajinu – kýč.

Služba krásy nemá pouze význam pro múzický rys člověka, nýbrž prospívá mu i mravně. Člověk je vázán na domov, vykořenění, patrně např. u emigrantů, znamená nemalou zátěž. *Krajina našeho domova*, jak zní podtitul zadaného námětu, připomíná jako projev domova její význam pro zakotvení člověka. Záře, pocházející z uspořádání věcí, ho nabádá k reverenci. *Jak nesčetná jsou tvá díla, Hospodine! Všechno jsi učinil moudře; země je plná tvých tvorů.* (Žalm 104, 24) Etika i pedagogika mluví o krásě jako o výtečné cestě k dobru. Je všeobecnou zkušeností, že harmonie v krajině indukují harmonii v nitru člověka.

Krajina má povahu, kterou vnímavý člověk vstřebává způsobem, srovnatelným s vnímáním lidské povahy. Plní tedy také funkci hygieny duševní. Tím neslouží jen jedinci, ale poskytuje i sociální službu, zlepšuje mezilidské vztahy. Je-li neúnavně připomínáno přikázání lásky, je třeba pečovat nejen o jeho mravní, ale také psychologické předpoklady.

Člověk objevuje v krajině Boha, jestliže artikuluje příčinu uspořádání věcí personálním způsobem, protože takto viděná krajina vypovídá leccos o Tvůrci. *...z velikosti a krásy tvorů může být srovnáním poznán původce jejich bytí.* (Mdr 13, 5) Krajinou jako knihou o Bohu není míněna syrová příroda, nýbrž prostor, který se člověku daří kultivovat, přetvářet v nejzemitější chrám, zbudovaný lidskýma rukama. Člověk objevuje v takto chápané krajině zároveň sebe, stopy své kreativity jako stopy kreativity Tvůrce, a je motivován svou tvořivostí do krajiny znovu a znovu investovat. Krajina je totiž tím cennější učebnicí, čím víc ji člověk zlidštil, a tím zdánlivě udělal výlučně svým dílem. Odkrývá člověku dřímající bohatství, vložené do stvoření, které člověk nevytváří, ale na které navazuje.

U zmiňovaných funkcí krajiny nepřispívá teologie k profánnímu pozorování něčím specifickým, jak upozorňuje Greshake: Nestačí, když bohověda naskočí do již jedoucího vlaku, aby dokázala svou současnost, ale jinak jen dává do biblicko–teologické formy, *...co lidé v podstatě vědí i bez teologie.* Autor vidí její přínos v tom, že stvoření je pro věřícího člověka médiem, v kterém prožívá Boha. Jeho slova o *sebevyjevení a sebedarování Boha* mohou být ovšem adresována pouze věřícímu člověku.¹³ Teologie připomíná svým vztahem k jiným zainteresovaným oborům – etickými termíny vyjádřeno – jednu z funkcí pozitivního zákona vůči zákonu přirozenému: zvyšuje svou intervencí naléhavost problému.¹⁴

Existuje však pro teologii cosi jako překročení řeky na profánní břeh? Všechny poznámky teologie o významu krajiny a o výzvách, které z toho pro člověka vyplývají (aniž by se provinil nedovoleným přechodem z indikativu do imperativu), mlčky předpokládají příslušnou autoritu jako dostatečné vysvětlení odpovědnosti člověka. Teologie ji vidí v osobním Bohu jako Tvůrci univerza. Proto klade „druhému břehu“ otázku: za jak dostatečný zdroj pohnutí pro odpovědnost za kultivaci výseku přírody, která se má stát za spoluúčasti člověka krajinou, může být považován neosobní kosmický řád? Jakou motivaci pro jednání nabízí? Může být kouzlo krajiny samo o sobě zdrojem nutkavého vědomí závazku vůči ní?

Teologie se v rámci alternativních duchovních nabídek seznamuje s podmanivostí takového řádu, a činí to ráda. Učí se ho oceňovat jako možný motivační a normativní pramen, sloužící rozmachu lidské kultury, a je za tento fakt vděčná, protože ho považuje za náhradu své vlastní nabídky, ale právě náhradu. Soudí totiž, že postrádá kouzlo a hodnotu personálního obohacení, které člověka nesnižuje, jak se v touze po autonomii obvykle obává, ale povyšuje, protože se neobrací k nevyhnutelnosti, ale svobodě, i s rizikem jejího zneužití.

Poznámky:

- ¹ Gardavský, V.: Bůh není zcela mrtev, Československý spisovatel, Praha 1970, str. 34
- ² To jsou úkoly nejen pro filosofickou etiku, rozpracovávající vedle přírodovědeckých aspektů ekologické materiály, ale i pro etiku teologickou.
- ³ Septuaginta čte *neviditelná a neupravená*, tedy z hlediska řádu vlastně nejsou.
- ⁴ Celý verš je předmětem různých výkladů. Všechny se shodují v tom, že prastav je třeba pojímat jako cosi negativního a to, co místo něho začíná, jako cosi pozitivního. G. von Rad mluví o Gottessturm, jako by Tvůrce vyjadřoval krajní nespokojenost s přítomným stavem a s obrovskou silou přistupoval k nápravě.
- ⁵ Tato slova jsou jakýmsi refrémem, zakončujícím etapy stvoření.
- ⁶ V čem spočívá lidské zobrazení Boha může být předmětem různých výkladů; ekumenická bible mluví o schopnosti člověka žít s Bohem v obecenství.
- ⁷ Productio rei ex nihilo sui et subiecti, vytvoření něčeho, co dosud neexistovalo ani samo, ani jeho věčný základ.
- ⁸ Bez ohledu na fakt, že si Izraelita nedovedl počátek představit bez výchozího „materiálu“, z něčeho.
- ⁹ Srov. Kratochvíl, Z.: Filosofie živé přírody, Herrmann & synové, Praha 1994, str. 95: (*nezkultivovaná krajina*)...*nám připomíná strukturu spodních vrstev naší přirozenosti...V takové krajině musíme o svůj vztah ke světu skrze své okolí často zápasit, občas i nebezpečně a občas i bez předem známých pravidel onoho zápasu, neboť právě o ta pravidla se teprve zápasí.*
- ¹⁰ Sádlo, J.: Krajina jako interpretovaný text in: Kratochvíl, Z.: Filosofie živé přírody, Herrmann & synové, Praha 1994, str. 179
- ¹¹ To se týká i „pralesů“, např. v Chráněné krajinné oblasti Šumava. Přívlastek chráněná zařazuje i takovou krajinu do kategorie kultivace, a to v podobě nedotčenosti.
- ¹² integritas, proportio, claritas; Tomáš Aq., Summa th., I 398
- ¹³ Greshake, G.: Nacházet Boha ve všech věcech, Zvon 1996, str. 16n
- ¹⁴ Jak je patrné na dekalogu. Slavnostní promulgace (pozitivní zákon) se týká obsahu, který je v zásadě racionálně zvladatelný (přirozený zákon).

Literatura:

- Jan Pavel II.: Poselství Světového dne míru, Vatikán 1990
- Kratochvíl, Z.: Filosofie živé přírody, Herrmann & synové, Praha 1994
- Greshake G.: Nacházet Boha ve všech věcech, Zvon 1996
- Klein, O., Bencko, V.: Ekologie člověka, Karolinum, Praha 1997
- Nováček, P.: Chválí Tě sestra Země. Úvahy o křesťanství, životním prostředí a udržitelném rozvoji, MCM Olomouc, 1998
- Ondok, J. P.: Člověk a příroda. Hledání etického vztahu, Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydí 1998
- Moltmann, J.: Bůh ve stvoření. Ekologická nauka o stvoření, CDK Brno – Vyšehrad Praha, 1999
- Kohák, E.: Zelená svatozář. Kapitoly z ekologické etiky, 2., přepracované vydání, Sociologické nakladatelství, Praha 2000

Abstrakt:

V křesťanství prvních staletí apologeté a otcové církve hájí biblickou nauku o stvoření na jedné straně proti panteismu a představám o věčnosti světa, na druhé straně proti gnostikům, kteří v hmotě viděli zdroj zla a hříchu. Svět je chápán jako dobré dílo Boží, místo plánované a připravené pro pobyt člověka, který podle svých potřeb a schopností daných Bohem dotváří krajinu svého domova. V návaznosti na myšlení stoiků se tak prosazuje pojetí krajiny jako místa stvořeného božským Architektem, člověk se má stát spolupracovníkem na jeho díle.

Ačkoli krajina se nestává v raném křesťanství samostatným tématem, od počátku vstupuje do teologického i filosofického myšlení, a to jako vizuálně uchopitelná část země. Významné prvky chápání krajiny i země jako celku jsou přitom převzaty z dědictví řecké filosofie, zvláště od Platóna, Aristotela a stoiků. Biblická teologie je tak charakteristicky doplňována některými antropologickými postřehy, jako je například důležitost vzpřímené chůze člověka, umožňující rozhled v krajině. Pro obhájení a zpřístupnění biblické nauky o stvoření současníkům je hojně využíván původně stoický argument o účelnosti světa jako prostředí plánovaného k tomu, aby se stalo lidským přibýtkem, u některých autorů se též vyskytuje od Platóna (Timaios) převzatá analogie stvoření s dílem umělce.

V pohledu křesťanských autorů prvních staletí se tak krajina jeví jako zřejmé svědectví o Božích dílech, jako příroda plná harmonie, která je dokladem dobrého a rozumného uspořádání světa božským Architektem, jehož dílo však člověk má a musí dovršovat svou prací: mezi dílem Božím a dílem člověka v krajině není spatřován rozpor. Člověk se jeví jako bytost, která byla Bohem obdařena důvtipem a vynalézavostí, ale také potřebami, jež ho mají přimět k tomu, aby tyto své schopnosti rozvíjel a využíval.

Pohled na přírodu je velmi optimistický: na rozdíl od lidské společnosti, v níž zjevně existuje mnoho zla a rozporů, jeví se příroda jako říše míru a spolupráce, což zřejmě odpovídá dobám relativní prosperity v příznivých geografických podmínkách již zemědělsky kultivované krajiny. Harmonie, krása a užitečnost, v nichž jsou spatřovány zřejmé a nepopíratelné rysy přírody, nemohou být podle křesťanských myslitelů dílem náhody, a proto slouží jako doklady o existenci Boha, který stvořil a uspořádal svět. Již nejstarší spisy raného křesťanství – spisy tzv. apoštolských otců – vydávají svědectví o tom, že přírodní prostředí bylo chápáno jako domov daný Bohem člověku pro jeho dobro tělesné, ale i pro duchovní poučení. Klement Římský píše ve své První epištole Korintským (kolem r. 96) o tom, že již sama příroda nás učí harmonii a spolupráci:

Slunce, měsíc a hvězdné sbory se pohybují v harmonii na Jeho pokyn, žádná se neodchýlí od své určené dráhy. Jedno roční období za druhým úrodná země, poslušna Jeho vůli, dává bohatství potravy proudit pro člověka i zvíře a pro každou živou bytost na svém povrchu, bez reptání a snahy změnit třebaš nejmenší z Jeho nařízení. Podobné zákony trvají v nezměrných hlubinách propasti a nevýslovných oblastech podsvětí. Ani ohromná rozloha mořská... nepřetéká nikdy své hranice... Jaro, léto, podzim a zima následují pokojně jedno po druhém, vítr plní své přesné povinnosti... stále tekoucí řeky, stvořené pro náš blahobyt a potěšení, nabízejí své prsy spolehlivě pro život člověka; a i ti nejnepatrnější živí tvorové se sdružují v pokojném souzvuku. V tom všem velký Architekt a Pán universa ustanovil pokoj a harmonii pro dobro všech, ale především pro dobro nás, kteří jsme nalezi útočiště v Jeho milosti skrze našeho Pána Ježíše Krista.¹

Učení o prvotním hříchu umožňuje vysvětlovat zlo ve světě jako důsledek lidského provinění, a tak za ně není odpovědný Stvořitel světa. Poznámání člověka hříchem se projevuje – kromě narušení vztahu lidí k Bohu a k sobě navzájem – i v určitém narušení vztahu k přírodě: zatímco v ráji před hříchem byl dokonalý soulad mezi člověkem a ostatními tvory, kteří ho byli poslušni, důsledkem hříchu je omezení vlády člověka nad přírodou. Přitom se předpokládá, že křesťané, kteří přijali Boží řád a žijí v souladu s ním, jsou také v dokonalejší harmonii s tvorstvem – kdo je Bohu blízký, je těsněji spjat také vzájemnou láskou s ostatními tvory. (Zůstali tedy hříšným lidem poslušnost domácích zvířat, člověk Boží bude navíc mít i poslušnost zvířat divokých.) Vláda člověka nad přírodou je v prvních křesťanských staletích interpretována jednoznačně ve smyslu zemědělské péče (o pole, zahradu, domácí zvířata).

Silný důraz na dobro a krásu všeho stvoření, jehož součástí jsou i díla lidská, pramení v křesťanství prvních staletí ze snahy vyvrátit gnostické představy o hmotě jako principu zla.

Mezi nejvýznamnější autory hájící křesťanství proti gnosi ve druhém století patří Eirénaios z Lyonu. Klade důraz na dobro stvořeného světa, který je člověku domovem. Přitom však člověka nepokládá za jediný smysl stvoření, neboť ke svému dovršení směřuje všechno tvorstvo. Eirénaios přejímá výklad o hříchu prvního člověka, který způsobil „prokletí země“. (*Kvůli tobě nechť je země prokleta*, Gn 3, 17d) Přesto však příroda zůstává v zásadě dobrá, velká většina tvorů setrvává v poslušnosti Tvůrci. Nakonec má dojít k obnově vztahů, jako byly před pádem člověka, zvířata budou člověku znovu podřízena a přestanou se navzájem požírat, jak o tom hovoří biblické Izajášovo proroctví. Stvoření má počátek a konec, v jeho středu stojí Kristus, který vše táhne k sobě. Kristovo vtělení přináší vykoupění lidstvu, ale jeho očekávaný příchod na konci času znamená naplnění celého stvoření, až Bůh bude „všechno ve všem“. To znamená, že příroda byla stvořena v nedovršeném stavu.²

Příroda je místem harmonie, krásy a dobra, v němž vládne Stvořitel. Bůh vládne nad tvory starostlivou péčí a podobně má jednat s přírodou také člověk, stvořený k Božím obrazu. Člověku se dostává Božího požehnání už nyní, skrze dary přírody a zvláště skrze svátosti.

Podle Eirénáia věčné Slovo *neviditelným způsobem obsahuje všechny stvořené věci a je přítomné v celém stvoření, protože Slovo Boží vládne a uspořádává všechny věci ... přivádí dítě, které bylo počato v lůně, na světlo slunce a ukládá pšenici do stodoly, když jí napřed dal na stéble plně zmožnuté. ... On sám, způsobem, který nedovedeme popsat ani pochopit, předurčiv všechny věci, utvořil je jak se mu zalíbilo, ustaviv harmonii ve všech věcech, a přidělil jim jejich vlastní místa na počátku jejich stvoření.*³

Důraz na harmonii, která převyšuje krásu jednotlivostí, je ve spisech raného křesťanství častým tématem. Aurelius Augustin upozorňuje, že v Písmu je sedmkrát řečeno, vždy o jednotlivých aspektech stvoření, že jsou *dobré*, vše v souhrnu však je *velmi dobré*, neboť *harmonická krása celku převyšuje krásu jednotlivých krásných částí.*⁴

Přítakání tvorstvu je však pouze jednou stránkou křesťanského pohledu na skutečnost. Druhou stránkou je důraz na radikální odlišnost Boha a stvořeného světa: proti panteismu a představám o věčnosti světa staví apologetika učení o stvoření, podle něhož Stvořitel a tvorstvo jsou dvě nesouměřitelné skutečnosti různého řádu. Tvorstvo je svědectvím o Bohu, lze skrze něj Boha hledat a poznávat, ale také se může stát příležitostí k odpadnutí od něj, pokud by člověk v tvorech hledal konečné naplnění.

Hle – nebe a země jsou; volají, že byly stvořeny, poněvadž podléhají střídání a změně... Hlasitě volají také, že se samy neučinily: „Jsme zde, protože jsme byly stvořeny. Nebyly

*jsme tedy dříve, abychom se mohly samy stvořiti.“ A toto jejich vyznání jest přece naprosto zřejmé. Ty jsi je tedy, Pane, stvořil; jsi krásný, neboť i ony jsou krásné; jsi dobrý, neboť i ony jsou dobré; Ty jsi, neboť i ony jsou. Nejsou však tak krásné, ani tak dobré, ba ani nejsou tak, jako jsi Ty, jejich Stvořitel; neboť přirovnány k Tobě nejsou ani krásné, ani dobré, ba ani vůbec nejsou, říká Aurelius Augustin v jedenácté knize Vyznání, v části, jež nese charakteristický nadpis *Stvoření hlásá Stvořitele*⁵.*

Významným druhem literatury prvních křesťanských staletí byl rozbor a výklad první kapitoly knihy Genesis o stvoření světa v šesti dnech, takzvaný hexaameron, téma, které vedlo autory k tomu, aby se zabývali přírodou, jejím uspořádáním a přetvářecí činností ze strany člověka. Za nejvlivnější v tomto oboru lze pokládat Basiliův *Hexaameron* ze čtvrtého století, který byl přeložen z řečtiny do latiny a měl velký vliv na Ambrosia (biskupa v Miláně) a jeho prostřednictvím i na Aurelia Augustina, takže leží u zdrojů tradice východního i západního křesťanství.⁶

Basilius z Caesareje psal svůj *Hexaameron* jako prosté kázání pro svou kongregaci (byl organizátorem východního mnišství). Ve viditelných věcech vládne dobrý řád, svět je školou, kde se duše učí poznávat Boha. Basilius, tak jako později Ambrosius, pozorně sleduje a barvitě popisuje krásy moře, ale ještě více oceňuje jeho užitečnost pro život na ostrovech i na pevnině. Více než samotné dílo však musíme obdivovat umělce, architekta či řemeslníka, který ho vytvořil: *Přál bych si, aby tě stvoření proniklo takovým obdivem, že všude, kdekoli jsi, i nejmenší rostlinka ti bude nést jasné připomenutí Stvořitele.*⁷

Přetváření krajiny člověkem je u raně křesťanských autorů pozitivně hodnoceno, člověk svou prací zdokonaluje a dovršuje stvoření. Země je chápána jako přibýtek plánovaný pro člověka, Bůh jako architekt, který ho vybudoval. Tento lidský přibýtek však vyžaduje úpravy a výzdobu ze strany člověka. Dovršené stvoření zahrnuje lidské zásahy do přírody: neboť vhodnou a přirozenou okrasou země je její dovršení: obilí vlní se v údolí – louky *zelené travou a bohaté na květiny mnoha barev – úrodné mýtiny a vrcholy pahorků stíněné lesy.*⁸

Pohledu raně křesťanských autorů se jeví soudobé krajiny buď krásné, nebo ještě krásnější – a to tehdy, když byl jejich půvab dovršen vhodnou kultivací ze strany člověka, spolupracovníka na Božím díle.

Poznámky:

¹ Klement Římský: The First Epistle of Clement to the Corinthians in: Staniforth, M.: Early Christian Writings. The Apostolic Fathers, Penguin Books, 1968, str. 34

² Srov. Santmire, H. P.: The Travail of Nature, Fortress Press, Philadelphia 1985, str. 35-43

³ Irenaeus: Against the Heresis, 5.28.3., 2.28.1., 2.2.5. in.: Santmire, H. P.: The Travail of Nature, Fortress Press, Philadelphia 1985, str. 40

⁴ Aurelius Augustinus: Vyznání, Kalich, Praha 1990 str. 512-513

⁵ Aurelius Augustinus: Vyznání, Kalich, Praha 1990, str. 379-380

⁶ Aurelius Augustinus: Vyznání, Kalich, Praha 1990, str. 379-380

⁷ Basil: Homilies in Hexaameron III, 2. in: Glacken, C. J.: Traces on the Rhodian Shore, Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1990, str. 194

⁸ Basil: Homilies in Hexaameron II, 3. in: Glacken, C. J.: Traces on the Rhodian Shore, Univ. of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 1990, str. 298

Roman Juriga

Když jsem byl osloven s prosbou o příspěvek, napadlo mě, že nedílnou součástí naší střeoevropské krajiny je křesťanský kostel či chrám. Kostelík anebo kaplička i v té nejzapadlejší víscé či městečku ční svoji věží k nebesům, ukazuje k nebi, na vertikální dimenzi života lidské komunity a jednotlivce.

Bylo by však poněkud naivní vnímat krajinu a její duchovní rozměr pouze tímto zjednodušeným způsobem a nevidět změny, ke kterým v krajině došlo zejména v 19. a 20. století a zvláště v jeho druhé polovině. V krajině vyrostly panelové činžáky, údolí řek zaplavily rozlehlé přehrady. K nebi vyrostly komíny fabrik a chladicí věže elektráren. Krajinu přefaly stovky kilometrů železnic a dálnic. Zemědělská velkovýroba vedla k rozorání mezí a také k tomu, že se z krajiny nadlouho vytratila stáda krav a ovcí a krajina byla ochuzena o velkou část druhové biodiverzity. Lidská činnost pak na mnoha místech zmrzačila a zničila krajinu v míře, která bohužel svědčí o totální ztrátě citlivosti a schopnosti člověka vnímat jiný než ekonomický a pragmatický význam krajiny a přírody. Na zničených místech jako by duchovní katastrofa moderní doby zbavené úcty k Bohu a k Jím stvořenému světu dostala pravdivou tvář zkázy a nekonečného bezostyšného drancování. Kde leží příčiny tohoto kořistnického vztahu a necitlivosti člověka ke krajině a k přírodě, která je tak bezohledně přetvářena a vykořisťována ve jméno uspokojování lidských potřeb? Co se to vlastně stalo s člověkem? Kde hledat duchovní kořeny tohoto kladou nejenom teologové, ekologové a sociologové na různých konferencích, ale také ti, kterým je dáno žít ve znásilněné krajině, která již neskýtá ani kousiček radosti, ani kousiček krásy, která jí byla dána do vínku Všemohoucím. Je velkou otázkou, jak se právě křesťanská civilizace podepisovala na krajině, co křesťané ve vztahu k zemi a přírodě učinili. Pokusím se v následujících řádcích upozornit na některé aspekty křesťanské teologie a filosofie, které bohužel k ničení krajiny a přírody přispěly, a jsou dokonce občas používány jako argument těmi, kdo by i nadále rádi pokračovali v dosavadním bezcitném a kořistnickém vztahu ke stvořenému světu. Hlavně bych však chtěl připomenout některé staré i nové teologické koncepty a křesťanské přístupy, které by nám mohly pomoci současnou krizi překonat a které jsou s čím dál větší vážností studovány a díky Bohu v mnoha případech již také aplikovány v životě církví a křesťanů na východě i na západě.

Duchovní příčiny krize vztahu člověka ke stvořenému světu

Zdá se, že jednou z příčin bylo v období po rozdělení evropského křesťanství v 11. století do jisté míry jednostranné chápání aristotelovské logiky, a to zejména v západním okruhu křesťanského myšlení. Zde sehráli důležitou roli teologové a myslitelé, jakými byli Petr Abélard, Albert Veliký, Bonaventura z Bagnoregia a Tomáš Akvinský. Nelze s přesností říci, proč k zjednodušení v chápání Aristotela došlo a zda třeba magické praktiky spojené s jistou instrumentalizací přírody u předkřesťanských obyvatel západní a severní Evropy nestály spolu ve spojení s aristotelovskou logikou v podstatě na začátku cesty, která později přivedla člověka k jakémusi vyvázání se z pouta s přírodou. Nelze pochybovat o tom, že scholastická teologie a filosofie sehrála důležitou roli, která na jedné straně vedla člověka k emancipaci a rozvoji a organizaci jeho tvořivých sil, na straně druhé však stála na začátku cesty, která přivedla svět na okraj zkázy. Scholastická filosofie vedla totiž k tomu, že všeobecné a reálné bylo postupně nahrazováno konkrétním a subjektivním. A také k tomu, že analytický filosofický přístup postupně nahrazoval přístup syntetický, který zůstal vlastní spíše myšlení východnímu. Celý tento proces nepochybně přispíval k jisté atomizaci chápání světa a místa člověka v něm. Období renesance, které následovalo, pak již nebylo jenom pouhým popře-

ním období předchozího a návratem k antice, ale neslo v sobě také aktivní a do budoucnosti obrácený prvek. I proto to byla doba objevů nových kontinentů a sil v přírodě, které měly být v budoucnu člověkem novověku ovládnuty a využity. Příroda tak postupně přestávala být „školou duší“, jak o ní mluvil sv. Basil Veliký ve 4. století, a stávala se objektem, „neživou“ věcí, která má člověka (rozuměj člověku evropskému) sloužit. Tajemné a neviditelné síly přírody, dech a plán Boží v ní přestaly být postupně v evropské civilizaci až na malé výjimky vnímány a tento vývoj byl v podstatě dokonán v epoše osvícenství, které „s konečnou platností“ demytizovalo přírodu a síly v ní. Zároveň byl teocentrický koncept světa nahrazen konceptem antropocentrickým. Myslíci člověk, ne člověk modlíci se, ani ne člověk prožívající a cítící „skutečnost“, se stal mírou všech věcí. Výrok René Descarta *Cogito, ergo sum* stojí na počátku období, v němž byla příroda degradována do role pouhé věci, vlastně do role jakéhosi „ne-bytí“ protože „nemyslela“ a nebyla „obdařena rozumnou duší“, o které s oblibou mluvila teologie. Netřeba asi připomínat, že některé texty svatého Písma byly pak v tomto myšlenkovém kontextu interpretovány jako potvrzení neomezeného práva člověka, „subjektu“, zacházet s přírodou, „objektem“, podle své libovůle. Některé biblické pasáže dokonce začaly být chápány jako přímá výzva k přetváření a ovládnutí přírody, před kterou měli lidé předchozích „neosvícených“ pokolení posvátnou úctu a strach a v níž spatřovali vyjádření Boží moudrosti, lásky a moci. Až stupňující se ekologická krize, přivádějící lidstvo na pokraj katastrofy, nutí některé teology a filosofy k revizi názorů, které v podstatě na rovině duchovní a myšlenkové přispěly k ničení a totálnímu odcizení se člověka přírodě. O tom, že zásadní změna našeho dosavadního kořistnického vztahu ke stvořenému světu – k přírodě, krajině, mořím a řekám, rostlinám a živočichům i k sobě navzájem – je nutná, pokud chceme, aby byl život na zemi zachován, patrně dnes nikdo nepochybuje. To je důvod, proč se současná teologie a filosofie snaží jak hledat nové, tak znovu objevovat staré koncepte a návody, které by mohly „zachránit naději“ a stát na počátku epochy, v níž by člověk ve světě opětovně našel svoje místo moudrého správce a pastýře stvoření a přestal být pro všechno živé i sám pro sebe smrtelným nebezpečím a strůjcem zla.

Teologie stvoření – dimenze nového vztahu ke světu

Jak Bible, tak křesťanská tradice nabízejí hned několik hlubokých vhlédů do problematiky ekologie a tyto vhledy mohou stát na prahu odpovědnějšího vztahu člověka ke světu v nastávajícím tisíciletí. Bible i křesťanská tradice však ve vztahu ke stvořenému světu mluví především o Božím stvoření a již tím zdůrazňuje, že živá i neživá příroda, která člověka obklopuje, je také v jistém vztahu k Bohu a že má také s člověkem něco společného – totiž že je stvořena a že člověk je její součástí a nemůže v tomto bodě svojí souvztažnost s ní ignorovat, tak jako nemůže ignorovat svůj vztah k Bohu.

Již první kapitoly knihy Genesis přinášejí dva příběhy stvoření světa, které zdůrazňují skutečnost, že svět byl stvořen Bohem. Učení církve a křesťanská tradice to pak rozvíjejí a zdůrazňují, že svět a všechno, co je v něm, bylo stvořeno ze svobodného rozhodnutí milujícího Boha. Setkáváme se zde také s opakovaným zdůrazněním, že všechno, co Bůh stvořil, bylo dobré, a také s připomínkou toho, že člověk a živí tvorové byli schopni bezprostřední vzájemné komunikace a komunikace s Bohem. Opakované konstatování, že stvoření bylo dobré, nám také připomíná, že všechno stvoření, celá příroda, má v Božích očích hodnotu a že – nepřiblíží-li se náš pohled milujícímu pohledu Božímu – příroda zůstane „zlou“ a my lidé ji pak budeme považovat za pouhý prostředek k uspokojování svých egoistických choutek a potřeb.

Je však pravda, že již ve slovech knihy stvoření se setkáváme s Božím příkazem *podmanit*

si a panovat nad zemí (Gn 1, 28). Právě tato slova Bible jsou až do naší současnosti terčem závažné kritiky, která se v důsledku ekologické krize obrací proti křesťanství a celé židokřesťanské tradici. Výzvu k „podmanění si a panování“ však nelze v žádném případě chápat v současném civilizačním kontextu. Musíme si uvědomit, že v době před několika tisíci lety mnozí lidé žili na úrovni pouhé existence a byli smrtelně zranitelní deštěm, větrem, hladomorem a divokými zvířaty, která ohrožovala jejich stáda a je samotné. V tomto kontextu „podmanění“ (hebr. k-b-š) si země vyjadřuje spíše vnášení řádu a ochranu člověka, než ničení a vykořisťování.

Výzva k panování (hebr. r-d-h) je užívána v knize Genesis ve vztahu člověka k ostatním živým tvorům. Také výraz „panovat“ se někdy mylně chápe v sekularizovaném kontextu jako výzva k libovůli, avšak ve Starém zákoně má toto slovo zcela jiný význam. Starozákonní králové měli panovat tak, aby se dařilo jejich poddaným, jejich zemi i zvířatům. Výzva k panování lidí, kteří byli stvořeni k obrazu Božímu, je tedy především výzvou k péči o veškeré stvoření a k moudrému spravování světa a ne výzvou k jeho ničení.

Velký význam pro chápání našeho místa ve světě má pak také druhé vyprávění o stvoření člověka v knize Genesis. *I vytvořil Hospodin Bůh člověka, prach ze země, a vdechl mu v chřípí dech života* (Gn 2, 7). Toto vyprávění nás upomíná, že jsme součástí stvořené přírody a že dokonce ani složením své tělesné schránky se neodlišujeme od anorganické přírody. Člověk je postaven do zahrady Eden, aby ji *obdělával a střežil* (Gn 2, 15). Opět se zde nemluví o tom, že člověk má zemi vykořisťovat a ničit anebo ničení země dovolovat. Bůh člověka tedy volá k starostlivosti a péči o zemi, ze které jsme byli stvořeni.

Velký význam pro naši současnou situaci pak má den odpočinku – šabat. První vyprávění knihy Genesis mluví o „šesti dnech“ Boží tvořivé aktivity, po kterých následuje den sedmý, kdy Bůh odpočívá (Gn 2, 2-3). Tímto také nám připomíná, že si máme vyhradit čas, kdy se vzdáme své produkce a konzumu a budeme Bohu děkovat, modlit se k němu a více přemýšlet o tom, co vlastně vytváříme a proč.

O tom, že splnit tento požadavek je pro současnou čtyřicetihodinovou globální ekonomiku velmi obtížné, nelze pochybovat. Je však patrné, že pokud nedokážeme dobrovolně svojí produktivitu a konzum alespoň částečně a na nějaký čas omezit, příroda, na níž jsme závislí, nebude mít čas ani možnost se vzpamatovat a odbourat negativní následky lidské činnosti.

Nárůst výroby, spotřeby a dopravy, který vede k prudkému nárůstu CO₂ v atmosféře, globálnímu oteplování a vyčerpání přírodních zdrojů, bude patrně již v nejbližších letech vyžadovat mnohem drastičtější opatření a omezení, než jaké jsou populističtí a neodpovědní politici voleni na několik let a řídící se heslem „po nás potopa“ schopni připustit.

Odpovědnost křesťanů

Nemá proto cenu ve světle výše uvedeného v současné situaci z jakýchkoliv politických důvodů zapírat, že hřích nenasyté civilizace „práce a peněz“ proti přírodnímu prostředí reálně existuje a že je to především hřích vůči našim bližním, kteří budou žít v budoucnosti.

Je to ale také hřích vůči Bohu, protože ničením přírody ničíme něco, co Bůh stvořil se svojí nekonečnou láskou a co Bůh miluje. Ve světle současné environmentální teologie je to v neposlední řadě hřích proti stvoření, které od nás lidí očekává péči a lásku a jemuž se dostává především utrpení.

Je načase si uvědomit, že ničením a bezohledným vykořisťováním přírody ničíme něco, co nám nepatří, co však patří Jemu a nám bylo jenom na čas svěřeno. *Hospodinova je země*

se vším, co je na ní, svět i ti, kdo v něm sídlí. (Žalm 24, 1) Jakými služebníky jsme? Co vrátíme zpět našemu Pánu? Uvědomujeme si, že konzumním způsobem života ničíme krásu, která má vést lidi k tomu, aby Boha nazírali v Jeho dílech?

Ve svém duchovním zápase bychom na tyto skutečnosti neměli zapomínat a neměli bychom se bát zahrnout je do každodenního přemýšlení o Božím světě a našem vztahu k němu.

V odpovědi politikům, průmyslníkům a také zeleným hnutím a stranám, které se mohou ptát, proč křesťané stojí o záchranu životního prostředí a země, by církve měly jasněji a otevřeněji říci, že jejich povolání k tomu „aby se zabývali těmito věcmi“ nemá pouze pragmatické a politické důvody, ale má především důvody a motivace duchovní a tím nabízí nenahraditelný a vskutku proměňující prvek v pohledu na svět a přírodu pro celé lidstvo.

Je zřejmé, že péči o stvoření a záchranu životního prostředí a krajiny by křesťané na východě ani na západě asi neměli delegovat na nějakou instituci či organizaci, ale měli by ji učinit integrální součástí plného a odpovědného křesťanského života, který spojuje mystickou a liturgickou dimenzi a spásu lidské duše s přijetím společenské odpovědnosti za život bližního a za život celého stvořeného světa.

Josef Dolista

Obsáhlá teologie stvoření vede ke konkrétním konsekvencím, které lze pojmenovat tezí: „Naší povinností je vychovávat mladou generaci tak, aby bylo zachováno životní prostředí budoucím generacím“.

Starost o lidskou tvář naší společnosti aktivně vyjadřuje teologie stvoření zejména v období od ukončení II. vatikánského koncilu r. 1965. Tato starost není lokální záležitostí jednotlivých zemí, ale projevuje se internacionální dimenzí. Proto narůstá zájem o ekologický ethos v oblasti teologie, kde se prosazuje zájem o hlubší znalosti zákonitostí přírody a o dialog teologie s přírodními vědami. Mezioborových studií teologie/filosofie a přírodních věd přibývá.¹ Jedná se hlavně o témata kosmogonie, kosmologie, evoluce a hominizace. Právě hominizace (pokud ji chápeme jako rozvoj lidského života) poukazuje na problematiku svobody, kterou je nutno usměrňovat v zájmu ostatních lidí a celé přírody.

Pokud vnímáme naši krajinu např. v severních Čechách a mnohá další místa naší vlasti, pokud sledujeme kvalitu orné půdy a našich lesů, kvalitu ovzduší a vod v řekách, množství problémů kolem odpadů a jejich skladů, pak konstatujeme, že ekologická krize existuje. Současně již existují znamení, která poukazují na nové zacházení s přírodou především díky těm, kteří si osvojili ekologickou sensitivitu. Povinnost jednat s dary přírody jinak než tomu bylo doposud, je výchovnou úlohou křesťanů a teologů, kteří se zabývají biblickou interpretací stvoření. Ekologicky únosná budoucnost dalších generací a zajištění důstojných životních podmínek v budoucích letech není okrajovým tématem teologie a nově orientované pastorace. V úvahách o budoucnosti naší krajiny se jedná o existenciální otázky lidí, o kterých čeští teologové vědí, ale dostupné studijní literatury k dané problematice je zatím v českém jazyku málo.

Na otázky, co je dobrem pro člověka, nemohou být odpovědi pojaty jen individualisticky, jak tomu bylo v minulosti, ale odpovědi tohoto typu musí mít ekologicko-společenský charakter. Domem člověka (oikos) je příroda, naše krajina, za kterou neseme odpovědnost před lidmi i před Bohem. Křesťanské pojetí člověka a stvoření nabízí důležitý příspěvek k orientaci na problematiku životního prostředí. Církev má z hlediska společensko-politické situace příkaz vychovávat lidi k orientaci na hodnoty životního prostředí jako konkrétní uskutečnění příkazání lásky ke Stvořiteli a k lidem. To vede k hlubšímu pochopení solidarity, spravedlnosti a sociálního pořádku ve společnosti. Máme tudíž povinnost odevzdat zemi, ovzduší a vodu příštím generacím v dobrém stavu. Pokud tak neučiníme, stáváme se tvůrci nespravedlnosti vůči nastupující generaci.²

Ekologické jednání lidí je tudíž propojeno s etickými hodnotami. Je nutno překonat rozdělení etických a ekologických hodnot, včetně politických. Proto je rovněž nutné, aby teologické fakulty v České republice inovovaly traktáty teologie stvoření a zdůraznily akcent ekologických hodnot. Církev musí rozvinout obor sociální etiky o princip retinity (tj. poukazovat na propojenost hodnot v jedné síti). Je nutno nově formulovat pojmy „společné dobro“, solidarita, subsidiarita. Ekologické hodnoty se dotýkají přiznání fundamentální důstojnosti člověka. Z biblického pohledu to není protiklad k uznání svébytnosti přírody, naopak, důstojnost člověka je morální výzvou ke spoluodpovědnosti za celé stvoření. Ekologická krize je výzvou k ekumenickému jednání církve a také šancí. Je nutná spolupráce všech církví, náboženství a lidí dobré vůle k překonání ekologické krize. K tomu by měly sloužit i vzájemné ekumenické rozhovory v České republice.

Co může teologie v České republice konkrétně udělat? Prohloubit systematicko-teologickou reflexi o stvoření. Tím zde není míněn jen biblický výklad začátku všeho existujícího, ale živé a eticky relevantní přiřazení stvoření k Bohu. Teologie přírody není konkurentem přírod-

ních věd. Ještě v nedávné době byla kladena víra a věda do protikladu. Toto rozdělení nás přivedlo ke světové ekologické krizi. Na straně víry se lidé uzavřeli do vlastního miniprostoru, který byl často podložen ideologicky, na straně vědy bylo dosaženo pojetí světa jako produktu, který se má spotřebovat. Příroda sténá a my dnes stojíme před otázkou, jaký vztah mají mezi sebou teologie (víra) a přírodní vědy vzhledem k obnově ekologické rovnováhy a ochrany přírody.

V pojetí křesťanské teologie patří ke stvoření zkušenost konečnosti, umírání, viny a potřeby vykoupění. Víra v Boha není bezprostředně odvoditelná z přírody. Bůh je nejen počátkem a koncem stvoření, ale také jeho zachovatelem a garantem jeho vývoje. Tematika imanence a transcendence stvoření musí být rozvíjena a rozpracována na teologických fakultách. Teologie stvoření, která je jednostranně zaměřena na transcendenci Boha vůči světu, může vést k deismu; pokud je zaměřena na imanenci, vede k zbožštění světa až k panteismu. *Model integrující oba extrémy musí chápat svět sakramentálně, svátostně: jako konečné vyjádření nekonečného Boha.*³

Teologie stvoření musí především poukázat na to, že dualistické pojetí světa (míni se člověk a svět) je překonáno, budoucnost má jen dialogická/integrující alternativa pojetí světa. Člověk a ostatní svět nestojí vůči sobě jako konkurenti, ale jako interaktéři, kteří jsou na sobě závislí, mají-li přežít. Teologie jako věda, která má eklesiální dimenzi, se může stát promotorem ekologických iniciativ církve v naší zemi:

- církev může pro své nové stavby využívat materiál šetřící ekologické hodnoty, využívat přístrojů šetřících energii a mít jednoduché vybavení svých prostor;

- církev může ve svých doškolovacích systémech zařadit výuku ekologické etiky a ekologického jednání, odborníci poukáží na ekologické materiály a přístrojové vybavení, které šetří energií nebo ji získává jinak než běžným způsobem;

- církev může obohatit vzdělání budoucích teologů, pastoračních asistentů, jáhnů a kněží zprostředkováním základních vědomostí, které podporují ekologickou pedagogiku a znalosti nových energetických zdrojů.

Teologie stvoření nutně vede ke zmírnění jednostranné orientace na materiální hodnoty, které zanedbávají potřeby životního prostředí. Je zapotřebí nových učebnic pro základní a střední školy, které se budou věnovat ekologické výchově a změni způsobu myšlení a návyky, které poškozovaly životní prostředí. Ekologická tematika se musí včlenit do katechismů všech úrovní. Lidé se budou muset omezovat především ve výrobcích, které nejsou důležité a potřebné, katecheze mládeže v tomto ohledu se jeví jako aktuální.

Teologie stvoření bude akcentovat nutnost výchovy vzhledem k ochraně a záchraně živočichů a omezí svým výchovným vlivem honbu na zvířata za účelem zábavy nebo příkré odsoudí jejich zabíjení za účelem módních doplňků.

Ekologická krize je mravním problémem celého lidstva a také na území České republiky. Tato krize vyjadřuje mylnou orientaci našich občanů, že o přírodu není nutné se starat a podílet jí své chování. Proto je zapotřebí zrevidovat náš dosavadní způsob života. Je zapotřebí přijmout takové hodnoty, jako je např. jednoduchost životního stylu, střídmost, kázeň, osobní obět pro dobro ostatních, o těchto a dalších hodnotách bude nutno pečlivě uvažovat, máme-li přežít. Odpovědnost vůči druhým a vůči prostředí obecně chybí, honba za pouhým ziskem není řešením ekologické problematiky.⁴

Ekologická výchova začíná v rodině. V ní se dítě učí respektovat druhého člověka a také milovat přírodu. Rodina také stimuluje k estetickým hodnotám ve stvoření. Naše města nebyla vytvářena esteticky a mnohá dodnes k estetickému citění nevedou. Estetické a ekolo-

gické cítění spolu úzce souvisí.

Péče o veškeré stvoření vyplývá z křesťanské víry. V České republice katoličtí křesťané ještě nevyjádřili tuto odpovědnost dostatečně důrazně, je to jejich úkol pro příští roky. Povinnosti vůči přírodě a Stvořiteli jsou integrální součástí křesťanské víry. Teologické fakulty v naší zemi budou nacházet podněty pro zachování životního prostředí v mezinárodních organizacích.

Ekologické výchovné úkoly na teologických fakultách se nemohou uskutečňovat jen na rovině privátních osobních podnětů, ale ve spolupráci se zahraničními teologickými fakultami a dalšími příslušnými institucemi. Teologické fakulty se mohou účastnit pomocných ekologických projektů, které jsou mezinárodně organizovány i v misijních oblastech.

Ekologické výchovné úkoly mají evidentně spirituální rozměr. Naše krajina potřebuje duchovně orientované lidi, kteří mají na srdci budoucnost stvoření v naší zemi a budou mít účast na správě veřejných věcí, budou aktivní v politice, v kultuře, ve sdělovacích prostředcích a cílevědomě budou ovlivňovat myšlení občanů k zachování životního prostředí a změně životního stylu odpovídajícím způsobem. Je zapotřebí předkládat jiný model k jednání, který vyjadřuje: *Je lépe dobře a zdravě žít než mít*. Spirituální život bude motivovat lidi k odvaze měnit dosavadní stereotypy jednání.

Etické zdůvodnění ekologického jednání může vycházet ze čtyř významných přístupů:

– Antropologický přístup: Centrální etické měřítko je důstojnost člověka. Ekologické jednání respektuje potřeby a podmínky člověka zejména v globálních souvislostech a v odpovědnosti vůči budoucím generacím. Antropocentrická etika má na zřeteli lidský druh a účelem chování je vlastně zachování druhu.

– Pathocentrický přístup: etickým měřítkem je senzitivnost pro utrpení živých tvorů (páthein = trpět, pocíťovat). Skutečnost utrpení živých tvorů je výzvou k etickému jednání. Speciální kapitolu vyžaduje problematika utrpení zvířat.

– Biocentrický přístup: etickým kritériem je schopnost živých tvorů se rozvíjet. Každý živý tvor má právo – jako všichni ostatní – na život, na přežití a právo mít k tomu základní prostředky. Všichni živí tvorové jsou na sebe odkázáni, nikdo nemůže žít na úkor druhého. Z tohoto hlediska neexistuje zdůvodnění pro upřednostnění některých nad jinými, existuje základní rovnost a důstojnost všech.

– Fyziocentrický přístup: bývá jmenován jako ekocentrický nebo holistický. Etické měřítko je patřičnost k přírodě a hledá model pro „mír s přírodou“. Zdůvodnění etických výzev spočívá na existenčních právech přírody, nejen lidí. Proto hospodářské zásahy do přírody musejí být omezeny.

Každý z uvedených přístupů má své přednosti i nedostatky. Přes všechny možné námítky je nutné uznat, že tradiční antropocentrický přístup k etickým otázkám v oblasti ekologie není udržitelný. Příroda nesmí být pochopena jako prostředek k užtku pro člověka, spíše musíme klást důraz v našem prostředí na hodnotu, která jí přísluší, je nutno vzít v úvahu její estetickou, náboženskou a ontologickou hodnotu. Antropocentrickou etiku je nutné nahradit antroporelační, která bere v úvahu ekologické hodnoty. Tento model musíme v českém prostředí hlouběji rozpracovat.

Etická reflexe nad termínem „trvale udržitelného rozvoje“ je také nutná, protože si klade otázku, proč by neměly budoucí generace mít to, co máme my dnes, a proč by se jim mělo dařit hůř? Existují skupiny lidí, které kladou otázky, proč se těmito problémy vůbec zabýváme a proč by se popř. mělo budoucím generacím dařit lépe než nám? Tyto a podobné otázky nás staví před etické rozhodnutí, ke kterému se má vyslovit teologie spolu s filosofií.

Etické vyhodnocování ekologické problematiky vytváří střetová pole, přesto se jeví, že křesťanská tradice je schopna nabídnout řešení, pokud ho budou prosazovat politici a ekonomové. Křesťané se musí zříci indiferentního moralizování a účinně pracovat na prosazování ochrany životního prostředí v biblickém pojetí, že člověk je správcem stvoření. Proto je nutné přispět nejen k hlubšímu ekologickému vědomí, ale také k ekologickému jednání. Jak dospět k této mravní motivaci? Je zřejmé, že ekologická výchova bude mít dílčí úspěchy až v další generaci. Proto je nutné začít dnes s ekologickou výchovou mládeže, která by preferovala globální ethos a globální péči o přírodu jako podmínku přežití do budoucích let.⁵ Je zapotřebí skloubit křesťanskou etickou tradici s vědeckou ekologickou racionalitou.⁶

Pastorace pro zachování budoucích hodnot v našem prostředí bude poukazovat na to, že dobra stvoření patří všem lidem, že všichni lidé mají právo na důstojný život. Pastorační práce se bude muset více ekologicky angažovat v obcích nebo ve farnostech.⁷ Pastorační teologie i teologie stvoření si ponechá kritickou funkčnost v těch dimenzích, kde se jedná o ohrožení lidského života nebo života přírody. Člověk není nad přírodou, ale je její součástí; na tuto skutečnost musí být trvale upozorňováno především na základním stupni škol.

V pojetí J. Moltmanna je důležité, aby byl vyhlášen ekologický den klidu, kterým by mohla být neděle.⁸ Tento ekologický den klidu má stimulovat lidi k záchraně životního prostředí a osobní reflexi. V tento den nemá být životní prostředí znečišťováno, mohly by se omezit jízdy autem a měla by se slavit příroda. Ekologická krize světa vyžaduje den klidu a slavení stvoření. Dobře to vystihují slova proroka Ozeáše: *V onen den pro ně uzavřu smlouvu s polní zvěří a s nebeským ptactvem i se zeměplazy. Vymýtím ze země luk, meč i válku a dám jim uléhat v bezpečí. Zasnoubím si tě navěky, zasnoubím si tě spravedlností a právem, milosrdenstvím a slitováním, zasnoubím si tě věrností a poznáš Hospodina (2,20-22)*. Židé spojili šabat s myšlenkou na dílo stvoření. Křesťanská tradice nahradila šabat nedělí, o jejímž významu vhodně píše papež Jan Pavel II. v encyklice *Dies Domini* z r. 1998: *Díky nedělnímu odpočinku mohou najít každodenní starosti a úkoly svůj správný rozměr: pozemské věci, které nás znepokojují, přenechají prostor duchovním hodnotám; osoby, s nimiž zjijeme, získávají při setkání a vážnějším rozhovoru svou pravou tvář. Také krásy přírody – často porušené způsobem panování, který se obrací proti člověku – mohou být znovu objeveny a v nitru zakoušeny.*⁹ Neděle v pojetí Jana Pavla II. se má stát dnem solidarity a snad můžeme doplnit: solidarity s celým stvořením. Jen duchovní rozměr člověka dokáže transformovat naše omyly páchané na přírodě v nové zacházení s ní. Žít ve smíru s Bohem znamená žít opravdu lidsky ve smíření s celou přírodou.

Jan Pavel II. ve svém poselství ke Dni míru 1. 1. 1990 napsal: *Svatý František z Assisi, jehož jsem v roce 1979 prohlásil patronem ekologů, dává křesťanům příklad autentické a bezvýhradné úcty k neporušenosti stvoření. Tento přítel chudých a Božího stvoření zval všechny – zvířata, rostliny, přírodní živly a také bratra Slunce a sestru Lunu – ctít a chválit Pána. Podle svědectví Prostáčka z Assisi tím, že jsme v míru s Bohem, můžeme se lépe věnovat budování míru s veškerým stvořením, neoddělitelného od míru mezi národy. Přeji si, aby nám jeho inspirace pomáhala udržovat stále živý smysl našeho „bratrství“ se všemi věcmi, jež byly všemohoucím Bohem stvořeny dobré a krásné, a aby nám připomínala vážnou povinnost mít k nim úctu a udržovat je s péčí v rámci nejširšího a nejvyššího lidského bratrství.*¹⁰

Poznámky:

- ¹ Srov. Oomen, P. M. F.: Theologie und Naturwissenschaft im Dialog in: *Concilium* 1 (2000), str. 119-125
² Srov. Moltmann, J.: *La giustizia crea futuro*, Queriniana, Brescia 1990, str. 21-22
³ Greshake, G.: *Nacházet Boha ve všech věcech*, Zvon, Praha 1996, str. 36
⁴ Srov. Gibellini, R.: O teologii ekologie in: *Dialog Evropa XXI 2-3* (1997), str. 32-35
⁵ Srov. Küng, H.: *Světový étos pro politiku a hospodářství*, Vyšehrad, Praha 2000, str. 287-295
⁶ Srov. Peschke, K. H.: *Křesťanská etika*, Zvon, Praha 1999, str. 651-666
⁷ Srov. dokument *Evropská charta o životním prostředí a zdraví*. Jednotlivé články charty je nutné uskutečňovat v našem českém prostředí, protože nejsou zdaleka naplňovány.
⁸ Srov. Moltmann, J.: *Bůh ve stvoření*, CDK, Vyšehrad, Praha 1999, str. 232
⁹ Jan Pavel II.: encyklika *Dies Domini*, čl. 67
¹⁰ Převzato z časopisu *Teologické texty* 1 (1994), str. 2-4

Pokud chceme hovořit o tom, jak se na problematiku tvárnosti země dívá křesťanství, nesmíme podlehnout povrchným soudům. Zájem o věci nebeské a budoucí nesmí odvádět pozornost křesťanů od vážných problémů tohoto času. O tom svědčí i slova modlitby, již pokřtění vyslovují dennodenně: *Jako v nebi, tak i na zemi*. Ideál je třeba vtělovat do každodennosti a připravovat tak cestu budoucnosti, která nám přichází v ústretu jako dar Boží. Nejprve se tedy zamyslíme nad biblickými východisky. Posléze zaměříme svou pozornost na podivuhodnou postavu Muže z Assisi. Nakonec stručně shrneme výtežek dvou předešlých sondází a připojíme úvahy o recipročním vztahu člověka a krajiny.

I. Biblická východiska

Vezmeme-li do ruky Bibli, zjistíme, že tematika země či krajiny jako místa života se v ní objevuje relativně často a že zejména v dějinách vyvoleného národa první smlouvy hraje nezanedbatelnou roli. Nejprve se musíme zmínit o zahradě, již pro člověka vysázel Bůh v Edenu.

I vytvořil Hospodin Bůh člověka, prach ze země, a vdechl mu v chřípí dech života. Tak se stal člověk živým tvorem. A Hospodin Bůh vysadil zahradu v Edenu na východě a postavil tam člověka, kterého vytvořil. (Gn 2, 7-8)

Na první pohled prostý text obsahuje velmi hluboké a komplexní sdělení. Pokud mu chceme porozumět, měli bychom si uvědomit, že rajska zahrada je projevem touhy lidského srdce po životě v harmonii s Bohem, se sebou samým a se vším jsoucím.¹ Dnešní ekologické úsilí o obnovu harmonických vztahů se stvořením je projevem téže nostalgie, která dala pod vedením Božího Ducha vzniknout vyprávění o zahradě, kterou Bůh stvořil pro člověka, a o tom, jak tohoto drahocenného pokladu lidstvo pozbylo.

Scénérie zahrady tedy není pouhou kulísou děje, nýbrž představuje reálný symbol způsobu bytí. Nezapomínejme, že žádný konkrétní člověk neexistuje jinak než ve spojitosti s určitým místem, a proto jej můžeme popisovat jako „zdebytí“ či „pobytí“.²

Podle uvedené výpovědi knihy *Genesis* má krajina výrazně antropologickou povahu. Ta je dána v první řadě tím, že Bůh krajinu – zahradu vytvořil pro člověka. Krajina je tedy darem a člověk představuje obdarovaného adresáta. Člověk je rovněž jakousi účelovou příčinou stvoření krajiny. Dále nesmíme zapomenout na to, že lidské tělo je utvořeno ze stejných prvků jako samotná zahrada, tedy z prachu země. Boží duch oživující člověka se zároveň projevuje v moudrém a harmonickém uspořádání krajiny. Člověk je v krajině a krajina je jistým způsobem v něm jako makrokosmos promítající se do mikrokosmu. Krajina je v člověkově srdci jako domov či vlast. Je i v jeho mysli, která obsahuje záměry na dotváření krajiny, protože Eden je sice harmonií přírody, člověka a Boha, je však zároveň úkolem.

Hospodin Bůh postavil člověka do zahrady, aby ji obdělával a střežil. (Gn 2, 15) Slovesa *obdělávat* a *střežit* ukazují na dvojí konkrétní podobu člověkovu panování nad světem (srov. Gn 1, 26), které má být zásadně službou.³ Obdělávání naznačuje, že člověk má nejen právo, ale i povinnost do přírodních dějů zasahovat a usměrňovat je, ať už za účelem usnadnění vlastní existence nebo za účelem vytváření harmonie a krásy, vždy však v závislosti na pořádku stanoveném Bohem. Celý proces dějin spásy a pořádání světa vyhlíží, jako kdyby Bůh svěřoval člověku stále více odpovědnosti za „zahradu světa“, když mu dává stále hlouběji pronikat do tajů „knihy stvoření“. Proto se může zdát jako kdyby Bůh ze světa mizel,⁴ jedná se však o dar stále většího prostoru svobody, v němž člověk jako Boží dítě⁵ smí dosahovat stále větší míry dospělosti,⁶ která je nevyhnutelně spjata s rostoucí mírou odpovědnosti. Jako kdyby božský Zahradník zaučoval člověka do svého řemesla a nechával toho stále více na něm.

Skutečnost, že vedle obdělávání má člověk zahradu také střežit, ukazuje na dramatickou zápletku: Člověk i zahrada jsou již od prvopočátku ohroženi. Jistou narážkou na nebezpečí v sobě může skrývat verš Gn 2, 10, v němž se hovoří o tom, že zahradu zavlažuje pramen řeky, která z ní vychází. Zahrada je tedy popisována jako oáza uprostřed pouště. Když vezmeme v úvahu to, co víme o kosmu, který nás obklopuje, pak se tento obraz jeví jako nečekaně příhodný. Prostý pohled průzorem helmy skafandru kosmonauta z povrchu Měsíce na divukrásnou a barevně pestrou Zemi jasně říká, že celá naše planeta je pouhou oázou v kosmické poušti bez života, který se proto stále nachází v překerní situaci.

Vedle vnějšího ohrožení existuje ještě jedno riziko, a to je skryto v srdci člověka, v možnosti nerespektovat Boží řád. Vybočení z tohoto pořádku znamená, že člověk se najednou ve světě ocitá jako vyhoštěnec (srov. Gn 3). Obraz vyhnání z ráje symbolizuje změnu způsobu bytí, ztrátu původních harmonických vztahů k Bohu, ostatním lidem, k sobě samému i ke světu.

Druhým biblickým motivem, který nám může poodhalit duchovní dimenzi krajiny, je tematika zaslíbené země, jež v sobě jistým způsobem zahrnuje celé drama dějin lidu první smlouvy. Rozhodně není nezajímavé, že zaslíbení, jehož se dostává Abrahámovi, se týká jednak budoucího potomstva, jednak země, kterou toto potomstvo obdrží jako nový domov (srov. např. Gn 12,1-3). Krajina je úzce spjata s tématem života a s existenciálou budoucnosti, tedy s nadějí jako takovou. Získaná a těžce vydobytá země pak není vlastnictvím člověka, je mu pouze propůjčena, protože pravým vlastníkem země je Hospodin.⁷ Pouto člověka se zemí je posvátné, a proto také bylo nařízeno, aby se v jubilejním roce vracela země těm, kdo na ní původně žili a hospodařili (srov. Lv 25). Tento ideál sociální spravedlnosti však s největší pravděpodobností bohužel nebyl nikdy dodržován a respektován. Do krajiny se tedy promítá sociální spravedlnost a nespravedlnost, vztahy lidí k sobě navzájem, poměr k budoucnosti.

Nový zákon hovoří o nové zemi a novém nebi, v nichž bude sídlit spravedlnost (srov. např. 2 Pt 3, 13). Tato nová země představuje krajinu, v níž se plně uskuteční ideál Božího království ohlašovaného a přislíbeného Ježíšem Kristem. *Naplnil se čas a přiblížilo se království Boží. Čiňte pokání a věřte evangeliu.* (Mk 1, 15)

Jak vidno, vstupenkou do budoucího světa není nic jiného, než obrácení srdce, změna smýšlení. Nový svět, nová krajina pro člověka, je jednak darem Božím, vždyť radostná zvěst je právě o tomto nevýslovném daru. Na druhé straně však tento dar respektuje lidskou svobodu, a tak do nového světa člověk může vstoupit jedině tak, že otevře své srdce Božím slovu, pravdě, spravedlnosti a lásce. Nová krajina je tedy jak v člověku, tak jej do sebe zahrnuje, když se člověk otevře evangeliu.

Můžeme směle říci, že Boží království se v posledním důsledku identifikuje s osobou Ježíše z Nazaretu.⁸ Jestliže tedy původní krajina nesla rysy Adamovy a jestliže dnešní svět je zjizven stejně strašlivě jako srdce dnešního člověka, pak nová krajina Božího království ponese rysy Muže z Nazaretu. Vždyť právě v něm dochází smíření všechno, co jest (srov. Ko 1, 20), a tak se projevuje, že již od počátku vše bylo stvořeno skrze něho a pro něho (srov. Ko 1, 16). Ukřižovaný Kristus jako usmířitel člověka s Bohem, lidí navzájem⁹, ale také člověka se stvořením¹⁰ je oním místem, onou „krajinou“ setkání (srov. J 12, 32), v níž opravdu platí, že Bůh je všechno ve všem (srov. 1 K 15, 28).

Křesťanská ekologická alternativa by tedy neměla sledovat pouze osu humanizace, ale také trajektorii kristifikace nejprve lidského srdce a skrze ně také prostředí a krajiny (srov. Ř 8, 19-25).

II. František z Assisi

Zabývat se touto postavou v souvislosti s otázkami ekologie a vztahu člověka ke krajině má své hluboké opodstatnění. Prvním, kdo navrhl Františka z Assisi jako model vztahů člověka ke stvoření, byl v šedesátých letech L. White,¹¹ který proslul také tím, že obviňoval židovsko-křesťanskou myšlenkovou tradici z desakralizace světa a z výrazně antropocentrického a kořistnického přístupu ke stvoření. Snad je vhodné připomenout i to, že v roce 1979 Jan Pavel II. prohlásil Františka z Assisi patronem těch, kdo se věnují ekologii.¹²

Rozhodně není nezajímavé, že Muž z Assisi ve svých spisech ani v řečech, které se nalézají v jeho životopisech, nikdy nepoužívá slova *příroda*¹³ ani výrazu *stvoření*¹⁴, hovoří jen o jednotlivých a konkrétních Božích tvorech. Tento fakt plně odpovídá tomu, že František vnímá tvory jako bratry a sestry. V tomto smyslu hovoří i o Zemi a o krajině. *Ať tě chválí, můj Pane, naše sestra matka Země, která nás živí a slouží nám, a rodí nám rozličné plody s pestrými květy a trávou.*¹⁵

Proč je František schopen tohoto až personalistického vnímání tvorů, a tím i jakýchsi jejich práv? Jednoznačně proto, že k nim nepřistupuje z hlediska sobeckého utilitarismu, nýbrž jako kontemplativní člověk, který v nich vidí stopu Božího Ty. Abstraktní pojmy jsou prostředkem dominance. Konkrétní pojmenování tvorů je naopak báží pro skutečné setkání s nimi, pro osvobození tvorů z jařma zvěcnění a desakralizace.¹⁶

Druhou charakteristikou Františkova postoje ke tvorům je jeho evangelijní chudoba, která člověka osvobozuje z pout sobectví, z okovů tupého ekonomismu, z otroctví honby za uspokojováním vlastních potřeb a tužeb. Díky svobodě se pak člověku otevírají oči, a tak je schopen vnímat vše zcela novým způsobem. Bonaventura z Bagnoregia nám poodhaluje to, co František viděl: *Vždyť jasnými očima holubice, prostým smýšlením srdce a čistým pohledem ducha všechno vztahoval k nejvyššímu Pánu a ve všech tvorech poznával, miloval i chválil jejich Stvořitele.*¹⁷

Dá se tedy říci, že František díky chudobě předjíhá eschatologickou plnost, kdy Bůh bude všechno ve všem (srov. 1 Ko 15, 28). Smíme tedy říci, že osvobození srdce chudobou uvádí člověka velmi blízko k naplnění ideálu lidství, k tomu, aby se stával v tomto čase někým, kdo přichází jakoby z duchovní plnosti budoucnosti. Díky tomu se pak smí krajina tohoto světa skrze působení člověka osvobozeného dobrovolnou chudobou stále více připodobňovat krajině přicházejícího Božího království.

Dalším rozměrem Božího království je tak zvané *Communio sanctorum* – společenství svatých. A právě díky svobodě dobrovolné chudoby je František schopen vnímat krajinu jako setkání režirované Hospodinem, jemuž je třeba vzdávat díky a chválu; jako setkání s Bohem ve tvorech, s Bohem v lidech. Základním právem tvorů není pouze to, aby o ně člověk spravedlivě pečoval, ale také to, aby v nich člověk díky kontemplaci odhaloval stopy Boží dobroty a lásky. Tvorové tak přestávají být pouhými desakralizovanými věcmi. Pravá transcendence, transcendence druhého subjektu vedle mého já, dokonalého subjektu nazývaného Ty,¹⁸ se promítá i do tvorů. Boží Ty vtisklo svou nesmazatelnou stopu do každého tvora a František v něm tuto stopu odhaluje jako nejvyšší formu důstojnosti, a proto hovoří o tvorech jako o bratřích a sestrách. Proto nikdy nenakládá s ničím jako s pouhou věcí, proto se mu svět a krajina stává velkolepým chrámem setkání s Bohem Otcem v Kristu a v Duchu v každém člověku i v sebenepatrnějším tvorů. Každá věc se mu stává díky čistotě nesobeckého srdce a hloubce duchovního pohledu hořícím keřem Mojžíšovým (srov. Ex 3, 2nn). Celý svět je čímsi nesmírně posvátným, protože je naplněn přítomností Božího Ty.

Zdá se, že pokud budeme chtít dbát na práva tvorů, vnímat je jako bratry a sestry, ne-

zbude nám nic jiného, než jít cestou uvědomělého omezování vlastních potřeb.¹⁹ Budeme sice ochuzeni o hmotné statky, avšak naše srdce se nesmírně obohatí.²⁰ Strašlivá samota skličující nesnesitelnou tísní srdce člověka, který přistupuje ke stvoření pouze jako ke kořisti, bude rozptýlena. Řeky, hory, živly, stromy, ptáci a všechna ostatní zvířata k nám zase začnou promlouvat svojí tajemnou řečí a budou odkazovat na velikost Stvořitele, který má dost moci, aby naplnil radostí čisté srdce chudého. Dovolím si tvrdit, že lidstvo budoucnosti buď bude vědomě zaměřovat svoje bytí ke kontemplaci, k autentickému duchovnímu životu, nebo nebude.

Je evidentní, že cesta k prvopočáteční harmonii nevede jinudy než přes obrácení a pokání, přes zřeknutí se sobecké sebestřednosti, kořistnické požívatnosti. To, oč člověk přichází, se však nedá srovnat s tím, čeho se mu dostává. Mír člověka se stvořením nelze oddělovat od míru člověka se Stvořitelem a s bratřími. Jelikož tento trojdimenzionální mír je narušen, jedinou cestou k dosažení Božího království je smíření.²¹

Již jsme viděli, jak hluboce souvisí tvářnost země se strukturou lidského bytí. Když František dosáhl míru se Stvořitelem a jeho dílem i s ostatními lidmi, dosahuje zároveň podivuhodného pokoje ve svém nitru. Vlastní tělo vnímal nejprve jako nepřítele²², později se však nezdráhá nazývat ho bratrem tělem.²³

Cesta k těmto úchvatným plodům smíření však není jednoduchá. Jan Pavel II. vystihuje dokonale podstatu věci, když o Františkovi říká: *...došel dokonale radosti cestou utrpení, k pravé svobodě dospěl cestou dokonalé poslušnosti a úplného sebezapření, dosáhl lásky ke všem tvorům tím, že „nenáviděl sebe sama“, což v evangelní terminologii znamená, že překonal vlastní egoismus.*²⁴

Všichni toužíme po cíli této cesty, téměř nikdo z nás však nemá odvahu vydat se po ní. Nechce se nám překonat vlastní lenost a pohodlnost. Bojíme se přechodu „Rudým mořem“ od „egyptských hrnců“ primitivního ekonomismu (v němž jsou zvěcnění nejen tvorové, ale i sám člověk bývá tak často degradován na číslo, na funkci výrobce a spotřebitele) k chudobě a obtížím stavu těch, kdo putují pouští k zaslíbené zemi v personalistickém vnímání reality. Řečeno stručně: bojíme se přímo nahlédnout do nesmírné hlubiny tajemství, jež je přítomno v našem osobním bytí; bojíme se být naplni lidskými osobami. Život v pokoji a míru je dosažen teprve po urputném zápase se starým myšlením, se sobě samému odcizeným lidstvím. Františkův úžasný poměr k tvorům svázaným stuhou zdebytí v krajinu je rozhodně velmi přísnou formou štěstí.

III. Krajina jako zrcadlo lidského nitra

Můžeme tedy říci, že v křesťanském pojetí má krajina výrazně antropologickou strukturu a pokud se jedná o eschatologickou plnost, pak má tato krajina kristovské rysy.

Krajina představuje jakýsi kontext, v němž přebývá člověk a jímž je člověk spoluurčován. Vzhledem k tomu, že člověk jako zdebytí přetváří krajinu podle toho, co se nalézá v jeho srdci, je i on sám jakýmsi kontextem krajiny, v němž krajina přebývá a jímž je krajina spoluurčována. Smíme tedy hovořit o jakési analogické *perichorezi*²⁵ – vzájemném přebývání krajiny světa v krajině lidského srdce a opačně.

Co lze vyčíst z krajiny o člověku? V první řadě to, jaký poměr má člověk k budoucnosti. Rozsáhlé krajnotvorné zásahy se většinou dělají s výhledem na příští generace, které se pak těší z jejich dobrodiní. Minulých padesát let se však do české a moravské krajiny zapisuje takovým způsobem, že nabýváme dojmu, jako kdyby žádná budoucnost vlastně ani neměla být. Vše bylo a většinou i dnes je zaměřeno bezprostředně na přítomnost. Egocentrický

a kořistnický vztah ke krajině zcela paradoxně znamená smrt, protože představuje jakousi formu degradace či dokonce popření budoucnosti. Po socialistickém rabování nastupuje ryzí ekonomismus, který je často velmi podobně bezohledný vůči budoucnosti jako předchozí forma totality.

Popření budoucnosti a zaměření na ryzí přítomnost je zároveň výpovědí o vztahu člověka k tomu druhému, lidskému Ty. Jestliže popíráme svými zásahy do krajiny budoucnost, jestliže naše zásahy do krajiny vlastně škrtají naději, znamená to také, že pro nás vlastně neexistují ti druzí, kteří mají přijít po nás. Zrůdnost tohoto počínání vyvstává ještě křiklavěji v okamžiku, kdy si uvědomíme, že těmi druhými jsou naše děti. Není náhodou, že popření budoucnosti a zřeknutí se naděje nabylo děsivého projevu v neskutečném množství potratů. Tvářnost krajiny jako otevřená kniha života vypovídá úděsným způsobem o kultuře smrti²⁶ a její temné nadvládě. Paradoxně to vše se dělo a namnoze ještě děje ve jméno momentálního „blaha“ člověka.

Popření budoucnosti je, jak jsme již řekli, pošlapáním naděje, a to v křesťanské terminologii znamená otevření bran pekel, protože bez naděje představuje základní charakteristiku této „krajiny“ bezútěšnosti.²⁷ Člověk se již nevzpíná k eschatologické budoucnosti. Boží království se vzdaluje víc než kdy jindy. Běh dějin se zdá být vykořeněn.

Mělo by být jasné, že změna poměru člověka ke krajině vyžaduje hluboký vnitřní přerod v člověku samotném. Devastace krajiny a devastace lidského nitra jdou ruku v ruce, stejně jako obživení lidského srdce a krajiny. Jedině personalistické vize světa přivádí člověka k účtě a k respektování práv těch ostatních, tedy lidí i dalších tvorů. Nikoli zvěcnění přírody, jež je totožné s její desakralizací, nýbrž pokorné vnímání přítomnosti určité míry odrazu věčného Božího Ty v každém tvorů otevírá bránu budoucnosti, vlévá naději, přibližuje Boží království. Bez dobrovolné chudoby a podtržení kontemplativní dimenze lidského života však tato brána života zůstane zavřená, a v tom se bez jakéhokoliv stínu pochybnosti shodnou opravdu duchovní proudy všech velkých světových náboženství.

Poznámky:

- ¹ Srov. např. Läßle, A.: Úvod do Starého zákona, Praha 1972, str. 57-59
- ² Heidegger klade velký důraz na konkrétní existenci člověka jako *Dasein*: *Pobyt je jsoucno, které jsem vždy já sám, toto bytí je vždy moje.* (Heidegger, M.: Bytí a čas, Praha 1996, str. 140)
- ³ Srov. analogicky F 2, 6-11. Důležité je napětí mezi službou vyjádřenou titulem otrok, služebník na jedné straně a titulem Pán na straně druhé. Obvinění, že křesťanství vedlo ke kořistnickému vztahu k přírodě a že je proto odpovědné za současnou ekologickou krizi, podle mého mínění neobstojí. Srov. např. White, L.: *The Historical Roots of our Ecological Crisis*, Science 155, 1967, str. 1203-1207, německý překlad in: Halter, H., Lochbühler, W. (bearb. von): *Ökologische Theologie und Ethik I*, Graz – Wien – Köln 1999, str. 24-30
- ⁴ Srov. např. Friedman, R. E.: *Mízení Boha*, Praha 1999
- ⁵ Existuje úzká souvislost mezi stvořít k vlastnímu obrazu a k vlastní podobě (srov. Gn 1, 26); pro svatopisce to je opisem otcovství (srov. Gn 5, 3).
- ⁶ Srov. Pospíšil, C. V.: *Bůh Otec a kenóze Syna*, Theologická revue 71, č. 2/2000, str. 92-101
- ⁷ *Země nesmí být prodávána bez práva na zpětnou koupi, neboť země je má. Vy jste u mne jen hosté a přistěhovalci.* (Lv 25, 23)
- ⁸ Odmítnout Ježíše znamená v posledním důsledku odmítnout Boží království, jak to dokládá následující výrok z nekanonického Tomášova evangelia. Výrok je považován za historicky autentický: *Kdo je blízko mne, je blízko ohně; kdo je daleko ode mne, ten je vzdálen Království.* Srov. Jeremias, J.: *Gli agrapha di Gesù*, Brescia 1975. Konec konců Janovo evangelium hovoří o tom, že Ježíš je Slovo, které se stalo tělem (srov. 1, 14). Tento údaj můžeme číst i tak, že v Ježíši došlo k identifikaci poselství s poslem, zvěsti o Království s novým eschatologickým Králem (srov. J 18, 36nn).
- ⁹ *Prostředník dobrovolně přijal to, že se stal v nejvyšší míře rozdrásaný, aby se stal nejvyšším Usmířitelem. Ve svých rozevřených pažích zakouší rozdrásanost nenávisti mezi židy a pohany a jakékoli jiné nenávisti mezi lidmi. Jeho rozdrásané paže se tak ale stávají darem bratrského objetí. ... Jeho tělo zavěšené vertikálně mezi nebem a zemí*

zakouší rozdrásanost protikladu mezi Boží svatostí a lidským hříchem. Ježíš si protřpěl ve svém těle to, co znamená žít mezi lidmi věrnost Boží smlouvě až na dno. (Sesboüé, B: Gesù Cristo l'unico mediatore 1., Milano 1991, str. 435)

¹⁰ A tak lze úkol církve, jistě velmi obsáhlý a složitý, velice těsně však spojený s Kristovým posláním, stručně shrnout v povinnosti, která je pro ni nejpřednější, smířit člověka: s Bohem, se samotným člověkem, s bratry, s veškerým tvorstvem, a to trvale, protože, jak jsem řekl jinde, církev je svou podstatou vždy smířující. (Jan Pavel II., Reconciliatio et paenitentia, čl. 8 in EV 9, č. 1097)

¹¹ Srov. White, L.: The Historical Roots of our Ecological Crisis, Science 155, 1967, str. 1203-1207, německý překlad in: Halter, H., Lochbühler, W. (barb. von): Ökologische Theologie und Ethik I. Graz – Wien – Köln 1999, str. 24-30

¹² Vzhledem k tomu, že dokument není příliš dlouhý, i vzhledem k tomu, že nám není znám žádný český překlad, uvádíme jeho celé znění:

Jan Pavel II. na věčnou paměť.

Mezi svatými a osvěcenými muži, kteří měli zvláštní vztah k přírodě, jež je jedinečným Božím darem lidstvu, je po právu uváděn svatý František z Assisi. Tento světec měl jedinečný smysl pro všechna díla Boha Stvořitele a téměř pod vlivem inspirace shůry sepsal svůj nádherný „Chvalozpěv stvoření“. Skrze tvory, zejména pak skrze bratra Slunce, sestru Lunu a sestry hvězdy, vzdával František dobremu a všemohoucímu Pánu chválu, slávu, čest a veškeré dobrořečení, jak mu to po právu náleží. Proto je velmi hodná chvála iniciativa bratra našeho, kardinála Silvia Oddiho, prefekta kongregace pro klérus, který přednesl ve jménu mezinárodní společnosti Planning environmental and ecological Institute for quality life tomuto Apoštolskému stolci žádost o to, aby svatý František z Assisi byl prohlášen patronem těch, kdo se zabývají ekologií. Po vyžádání mínění Kongregace pro svatosti a božský kult tedy tímto listem prohlašujeme navždy svatého Františka z Assisi nebeským patronem těch, kdo se zabývají ekologií, a to se všemi liturgickými poctami a výsadami, jež k tomu příslušejí. Žádný zákon, který by se protivil tomuto nařízení, neruší naše rozhodnutí. Tak tedy rozhodujeme a nařizujeme, aby tento list byl uchováván se zbožnou uctivostí a aby měl v přítomnosti i v budoucnosti stejnou platnost.

V Římě u svatého Petra označeno Rybářovou pečeti dne 29. 11. v roce 1979, který je druhým rokem našeho pontifikátu.
(Jan Pavel II.: Inter sanctos in: AAS 71, 1979, str. 1509-1510)

¹³ Srov. Przewozny, B.: Ambiente – ecologia in Caroli, E. (a cura di): Dizionario Francescano, Padova 1995, str. 25-36 (zde 25)

¹⁴ Srov. Del Zotto, C.: Creato in Caroli, E. (a cura di): Dizionario Francescano. Padova 1995, str. 321-340 (zde 321)

¹⁵ František: Chvalozpěv Stvoření in Františkánské Prameny I, Řím 1982, str. 71

¹⁶ Moderní pokusy o překonání zvěčňování přírody mapuje přehledně: Moltmann, J.: Bůh ve stvoření, Brno – Praha 1999, str. 40-49

¹⁷ Bonaventura: Legenda minor, III, 6 in Františkánské Prameny I, Řím 1982, str. 451

¹⁸ Srov. František: Le laudes Dei Altissimi in Františkánské prameny I, Řím 1982, str. 69-70

¹⁹ Srov. Centro francescano di studi ambientali: La povertà e ambiente, Řím 1991, str. 14

²⁰ *V tom je vznešenost svrchané chudoby, že vás, moje nejmilejší bratry, učinila dědici a vládcí Božího království.*
(František: Regula bullata, čl. 6 in Františkánské Prameny I, Řím 1982, str. 25)

²¹ Srov. Jan Pavel II.: Reconciliatio et paenitentia, čl. 8 in EV 9, č. 1097

²² Srov. František: Napomenutí, čl. 9 in Františkánské Prameny I, Řím 1982, str. 37

²³ Srov. Tomáš z Celana: Vita secunda, 129 in Františkánské Prameny I, Řím 1982, str. 246

²⁴ Jan Pavel II.: Radiabat (apoštolský list) in AAS 75, 1983, str. 112-113

²⁵ Tento termín se objevuje v trinitární teologii. Jednota Boží se uskutečňuje jako vzájemné přebývání Syna a Ducha v Otci; Otce a Ducha v Synu; Otce a Syna v Duchu. Toto vzájemné pronikání je výrazem totální vzájemné otevřenosti a totálního vzájemného sebedarování.

²⁶ Jan Pavel II. hovoří bez jakéhokoli obalu o střetu kultury života s kulturou smrti. Srov. Jan Pavel II.: Evangelium vitae, čl. 28 in EV 14, č. 2259

²⁷ Srov. Dante Alighieri: Božská komedie, Praha 1958, str. 19 (Peklo, 3, 1-9)

Básník Karel Toman ve své básni *Září* píše

Můj bratr dooral a vypřáh' koně.

A jak se stmívá,

věrnému druhu hlavu do hřívý

položil tiše, pohladil mu šiji

a zaposlouchal se, co mluví kraj.

Tomanovi krajina mluví. Nám většinou mlčí, protože jsme její hlas překřičeli. Známe už jen krajinu na povel, oněmělou devastací, vybičovanou do křečovitých úrod záplavou chemie, podmaněnou beze zbytku naší ekonomické účelovosti. Krajina nám nejen nemá co říci, ona ani nesmí, protože je nám i nadále docela po marxisticku výrobním nástrojem. Pokud si to neuvědomíme a pokud to nepřekonáme, budeme se stále jen potácet v bludných kruzích.

Ale stačí jen odložit staré vidění a už se začne vyjasňovat: Mezi krajinou a člověkem, nejen jeho tělem, ale i jeho nitrem a duší, je hluboký vztah, souvztažnost, korelace. Můžeme ji popírat a pohrbívat, nemůžeme ji však – naštěstí! – zničit. Jistě, člověk promítá své nitro do krajiny, často ji utváří svými představami a tužbami, ale to je jen část skutečnosti. I krajina sama mluví k člověku, promítá se nazpět do lidského nitra a tak je nejen kolem nás, ale i v nás. Ne nadarmo mluvil básník o krajínách duše.

Smyslem mého příspěvku je pozvat všechny do tohoto rozhovoru krajiny a duše, tedy pozvat k návratu tam, kde se Tomanův oráč ještě může zaposlouchat, „co mluví kraj“.

Jsou nějaká pravidla pro to, aby se takový návrat zdařil? Nebudu je vyjmenovávat, asi bychom s nimi zůstali na okraji. Pojdme raději ke středu věci: Jde o to, aby tento rozhovor krajiny a duše byl opravdovým rozhovorem, živým, pravdivým, bytostným.

Co je to, takový rozhovor? Tomu jsem se učil u Martina Bubera v jeho slavném „Já a ty“. Pravý rozhovor začíná tam, kde končí zpředměťování do „Ono“ a kde se svému „Ty“ otevírá v odvaze lásky a vydávám ve vší své zranitelnosti.

Krajina se nám, lidem, vydává už po dlouhý čas. My se jí však, totiž skutkem, nejen náladou, vydáváme pramálo. Snad to dělá několik snilků, básníků a filosofů, ale nikoliv ti mocní této civilizace. Ale nezapomeňme, vždycky tomu tak nebylo. Vztah člověka ke krajíně, k životnímu prostředí, ke všemu, co ho obklopuje, prošel v dějinách řadou proměn. Rozdělme si je pro přehled na tři asi nejdůležitější fáze.

Archaický typ: Člověk staré doby nemá pocit vladaře přírody a krajiny. Naopak je obklopen mnoha jevy, které jsou vůči němu v přesile, takže se člověk před nimi chrání domem, opevňuje hradbami a hrází nebo se snaží naklonit si je kultem a ovládnout magií. Život člověka v této době je jediný veliký zápas s přírodou, jak se jeví v lidském okolí, v krajíně a ve všem, co do ní patří. Člověk je tu jakoby pod jevy, které vnímá jako cosi nad sebou, tedy jako bohy či projevy bohů. Snaží se s nimi vypořádat, nacházet nové způsoby, rozbíhá se civilizační pokrok, který je ovšem dvojznačný: má své světlé i stinné stránky, zabezpečuje lidský život na úkor všeho ostatního. Tím přecházíme do druhého období:

Technický typ: To je doba, ve které stojíme. Člověk už ovládl přírodu technikou, podmanil si ji a zpředměťoval ji. Samozřejmě ne všude stejnou měrou, ale v podstatě lze říci, že člověk je nad přírodními jevy, stal se pánem přírody. Ta mu přestala být nepřitelem a stala se prostorem i nástrojem jeho sebezprosažení. Člověk odkládá nejen magii a mytos, ale namnoze vůbec i jakoukoli odpovědnost vůči životu jako celku a neuvědomuje si – nebo si odmítá uvědomit – že svou bezohledností vůči přírodě i krajíně, vůči celé zemi i jednotlivým tvorům

parazituje na své vlastní životní základně čili obrazně, řeže si větev, na níž sedí. Lidé, kteří se vážně zamýšlejí nad dalším vývojem naší civilizace a nad naším životním prostředím, to ovšem vědí, ale jejich různá varování přehlušuje hlas většiny, která odmítá přijmout odpovědnost za zítřek světa a tvrdšíjně a sobecky upřednostňuje vlastní pohodlí, bohatství a moc. Zpředmětnění přírody, krajiny i všech živých tvorů v ní dosáhlo obudných rozměrů. V pozadí toho všeho ovšem není pouhé lidské pohodlí a panovačnost, nýbrž metafyzický strach člověka před neznámým. Neznámo je třeba vyloučit a vše neznámé opanovat. Protože se bojíme, namlouváme si, že existuje jen to, co sami ovládáme. Tak se opájíme představou, že na všechno stačíme, všechno časem zvládneme, poručíme větru dešti, technika zvítězí, ne ta komunistická, protože ta byla málo technická, ale ta dokonalejší, která vedle sebe neuznává nic jiného než právě techniku, a to i v oblasti společenské a mravní. Protože pohyb předmětů je vypočitatelný podle zákonů mechaniky, všechno si to vypočítáme dopředu a už nás nic nebude moci ohrozit. Všimněme si, jak tu v hloubce ten starý strach zůstává, jen je zatlačen o poschodí níž. – A zase: moudří lidé tuší nebo vědí, že tu běžíme jen po spirále, sestupující do propasti. Doba, kterou prožíváme, je časem, kdy tomuto technickému pojetí světa dochází dech. Člověk, který si navykl vše zpředměťňovat, zpředměťňuje samozřejmě stále důsledněji nejen přírodu a krajinu a vše živé v ní, nýbrž i jiné lidi kolem sebe, činí z nich pouhé nástroje vlastního vyžití a tak jim vlastně upírá právo na život – možná přesněji na vlastní, plný a svobodný život. Jenže tím sám sebe připravuje zároveň o možnost vlastního života, plného, svobodného a radostného života, či přesněji o prostor k vlastnímu životu, a tak i sám sebe v posledku zasvěcuje životu a smrti. Je z toho nějaké východisko? Jsem přesvědčen, že je, a pokusím se je naznačit:

Dialogický typ: Název není přesný, ale chtěl jsem jím vystihnout to, že v něm dochází k obnově rozhovoru mezi člověkem a přírodou, mezi lidmi a krajinou, ba v určitém smyslu mezi celým stvořením a jeho Stvořitelem. Společensky, sociologicky i ekonomicky je věc poměrně jasná: zpředměťňování je třeba nahradit sdílením, namísto technického panování je třeba respektujícího rozhovoru, a to mezi všemi navzájem. I ti, kdo dosud mlčí, začnou hovořit, přestaneme-li je překřikovat a stane-li se naše mysl vnímavou skrze pokoru. Jinak to bude zlé. Nejen sociologicky, ekonomicky a ekologicky. Bude to zlé – a už to začíná být zlé – zcela principiálně, chcete-li metafyzicky. V základech churavého stavu dnešního lidstva je nedostatek smyslu. Ten si příroda v sobě nese dál, neztratila jej, ale my jsme ztratili schopnost jej odezírat. Hledáme smysl všeho jsoucna i vlastního života, často velmi paradoxním způsobem, únikem do nevědomí, drogami, agresivitou, sebeobluzováním mocí a ještě všelijak jinak. Nefunguje to. Proč? Protože nás už kdysi Descartes svým *Cogito, ergo sum* poslal do slepé uličky. Smysl jsoucna není zaručen, garantován aktivitou osamoceneného subjektu. Ten se stejně nakonec smrti propadá do nicoty a míjí se smyslem definitivně. Smysl našeho života je garantován vztahem – k bližnímu, k Bohu, k přírodě, jak chcete, ale vždy k něčemu, co je mimo mé já. Teprve, když své já překročím, když vyjdu ze sebe sama, když se ocitnu v bytostném dialogu, mám naději rozpoznat, že žiju pro něco nebo – ještě lépe – pro někoho, a to dává mému životu smysl. Smysl jsoucna je garantován vztahem či přesněji rovnou: láskou. A zde mizí strach před jevy, které se zdají být nade mnou, ten strach, který mytizuje a vytváří bohy. Ale zde mizí i touha po vládě nad jevy, která zpředměťňuje a tak dělá z člověka boha. Ti, kdo tu jsou kolem nás, jsou součástí téhož jsoucna, takže je lze potkávat a hovořit s nimi v lásce.

Už jsme si řekli: Descartes neměl pravdu. Cesta čiré a pouhé techniky, důsledného zpředměťňování, je neblahá. Od zpředměťňování a z poslední samoty mne vysvobozuje můj bližní.

Křesťané řeknou: Můj bližní – Kristus. Zajisté, jenže on k nám přichází ve svých nejmenších bratřích, ve všech tvorech, s nimiž nás může pojit láska. V lásce se ujišťujeme, že opravdu existujeme, jeden pro druhého, a že tedy samota a nicota nad námi nemá poslední slovo.

Toto „třetí stadium“, třetí typ, je vize i program, naděje i směr naší budoucí cesty. Začíná už nyní všude tam, kde dávný mýtický strach anebo včerejší technickou vládu nahrazuje vstřícnost a sdílení, rozhovor a pokora, otevřenost a láska. Tam už nejsme posedlí strachem, úzkostí o sebe, a proto nám také strach nevymezuje rozměry jsoucna. Vnitřním rozměrem jsoucna je láska, pramen života a svorník kosmu. A její cestou je sdílení a jeho počátkem je rozhovor. Také rozhovor krajiny a duše.

Souhrn

Tichou mluvu krajiny dnes nevnímáme. Přehlušili jsme ji, když jsme z krajiny udělali převážně pouhý „výrobní nástroj“. Toto neblahé zpředměťňování je nutno překročit tím, že v přírodě vůbec a v krajině zvláště rozpoznáme své TY (Buber), s nímž stojíme v osobním vztahu. Za zpředměťňováním je nejen panovačnost, nýbrž i nedůvěra a strach: Protože se bojíme, namlouváme si, že existuje jen to, co sami ovládáme. Tím však ze svého světa škrťáme lásku a smysl. Smysl jsoucna je totiž garantován vztahem (přesně: láskou), nikoli aktivitou osamoceneného subjektu (srov. *Cogito...*), který se nakonec smrti propadá do nicoty a míjí se smyslem. Až budeme do krajiny i celé přírody vstupovat s láskou, odpoví nám.

PANEL 4
UMĚLECKÁ REFLEXE KRAJINY

Tempo, jakým ve 20. století mizely a nadále mizí extenzivně kultivované krajiny z tváře Evropy i jiných kontinentů, je skličující. Pro své jedinečné hodnoty obytné, rekreační i estetické jsou u nás i v jiných zemích spojovány s pojmem domova. Ztráta těchto krajín je však „okrajovým problémem“, neboť nepatří k sebevražedným činům lidstva, jakými jsou likvidace deštných pralesů a znečišťování ovzduší, vodních toků a oceánů. Bez kultivovaných evropských krajín, stejně jako bez historických měst, vesnic i jednotlivých stavebních památek se může do krajnosti racionalizovaný a globalizovaný svět obejít a přežít. Byla by to však ztráta kořenů, z nichž vyrůstala evropská kultura i zásah do substance tak subtilní jakou je národní vědomí.

Za poslední půlstoletí jsem zaznamenal na této planetě sta a sta příkladů likvidace extenzivně kultivované krajiny: opuštěné, křovinami zarostlé terasy horských vinic ve Valle d'Óssola v Itálii nebo v Andoře, ladem ležící užitkové zahrady v Toskánsku, pusté usedlosti s kvetoucími jabloněmi v nově založeném lese poblíž Annweileru v Porýní-Falci ...

O posledním příkladu se zmíním blíže pro jeho ekologickou dvojznačnost. Zalesňování zemědělských ploch v Evropě vychází z nejprostší ekonomie: jednak ze ztráty konkurenceschopnosti malých podhorských a horských usedlostí, jednak z přitažlivosti zaměstnání a života v průmyslových a městských centrech – a ta tvoří kol zmíněné kouzelné krajiny Falckého lesa plynulý řetězec. Po odprodeji usedlostí zemským lesům následovalo totální zalesnění. A zde začíná varující dilema: z čistě ekologického hlediska je les přínosem proti polním kulturám; tyto hodnoty mají němečtí i naši specialisté zachyceny v podrobných tabulkách. Ovšem při srovnání mizející krajinné struktury s novými lesními masivy je tento „ekologický přínos“ tvrdým zásahem do obytných a estetických hodnot krajiny.

Na schůzkách s lesníky doporučoval náš tým Technické univerzity z Berlína, tehdy ještě západního, využívat opouštěná pole a louky pro střediska jezdeckého sportu, pro rekreační usedlosti, o něž by pečovali obyvatelé okolních měst v době svého volna a o dovolené a pěstovali zemědělství jako hobby, pro zoologické zahrady domácích zvířat. Těch námětů bylo habaděj a tu a tam je dnes osvěcená města ve svém okolí realizují. Ovšem odpovědi lesníků z Porýní-Falce byly zcela lakonické: *Naše zemské lesy zakoupily pozemky pro naši výrobu. Výsledným produktem lesa je dříví a naší povinností je o kvalitu této produkce pečovat.*

Může nám to připomínat ztrátu členité krajinné struktury v některých oblastech našeho pohraničí. Zde ovšem, stejně jako v dalších evropských zemích nejde o nucené vysídlování obyvatel, ale o podřízení se tvrdým ekonomickým zákonům a regulím zemědělské výroby a sociologickým trendům. Ani dotace Evropské unie do zemědělství tento problém nevyřeší a jeho eskalace středoevropské regiony ještě čeká. Uvažme jen, v jakých slepých uličkách se ocitnou extenzivně kultivované krajiny, až se ze současných ekonomických srabů vyhrabe Ukrajina, obilnice Evropy.

Než se k těmto otázkám vrátíme v závěru, je nutné připojit několik poznámek k vývoji a kontrastním strukturám extenzivně kultivované krajiny. Za poněkud zavádějící považuji okouzlení některých našich krajinných ekologů triádou geografa Yi Fu Tuana, jenž vžité třídění na přírodní krajinu a škálu krajín ovlivněných člověkem v sedmdesátých letech rozčlenil na: „divočinu“ (nedotknutou přírodu) – „zahradu“ (obdělanou zem) – „město“. Až na pohraniční horstva je od přemyslovské kolonizace našich zemí ve 13. století síť měst a vesnic tak hustá, že kultivace (různých funkcí rozsahu a intenzity) obsáhla celé osídlené území (včetně lesů, sloužících jako lovecké revíry, část z nich oplocených či obezděných jako obory). Totéž platí o sousedních zemích, takže Tuanovo členění je ve středoevropských krajinách aplikovatelné jen na počátky zemědělské kultivace (a s licencí označení prvých sídel jako města).

Ve své doktorské disertaci „Zur Entwicklung der europäischen Park- und Gartenlandschaft“ (TU Berlín 1974) jsem na základě studia evropského umění, zejména malířství 15. století, doložil paralelní existenci dvou ideálních krajin, které se promítly do světových dějin krajinářské architektury. Ideální krajiny se zrodily ze základních činností člověka v krajině: k parkové krajině se upínali lovci, pastevci a rybáři (a lidstvo ji má patrně zakódovanou v genech po předchůdcích Homo sapiens na savanách); k zahradní krajině tihli rolníci, zahradníci, vinaři.

První ideál formoval krajiny a zahrady Číny, Koreje a Japonska. Existoval i v Evropě, avšak teprve v Anglii 18. století dosáhl svého širšího uznání i v záměrné tvorbě prostoru. Malíři však zachytili skutečnou i ideální parkovou krajinu již v 15. století. Literární prameny dokládají i starověké parkové krajiny, počkejme však střízlivě na výsledky práce archeologů, kteří se již věnují i širšímu okolí starověkých sídel.

Druhý ideál – zahradní krajina vyrostla zejména v Mediteranu a na Blízkém Východě ze zavlažovacích soustav starověkého Egypta a Mezopotámie i terasových vinic a olivových hájů antického Řecka a Říma. Odpovídá za tisícileté protežování architektonických zahrad a krajinných úprav, jejím nejvýraznějším utilitárním dokladem je geometricky členěná nizo-zemská krajina kanálů a poldrů. Ovšem tam, kde dochází k adici a pronikům základních kultivačních činností v krajině, zejména polního hospodářství, ovocnářství, vinařství a pastevectví, vzniká bohatá škála krajinných typů, pro Evropu tak typická.

Na odborném semináři není třeba zdůrazňovat, jak nesmírně křehká je kultivovaná krajina pro svou závislost na prvořadě výrobní funkci, na každodenní práci člověka. Bez hospodářských funkcí, z nichž se zrodila, je odsouzena k zániku. Její část pohltí urbanizace s expanzí bydlení, průmyslu a dopravy. Vybraná torza historických kulturních krajin mohou přežít jako skanzeny vydatně dotované státy a mezinárodními organizacemi. Dotování vybraných krajinných enkláv by však nevytrhlo extenzivně kultivované krajiny z jejich očekávané agónie. Jako celek je může udržet při životě, zdůrazňují při perspektivním, ne skomírajícím životě, jen jejich hospodářská prosperita. A ta má šanci i v tomto globalizovaném světě tam, kde kvalita vítězí nad kvantitou.

Uváděl jsem některé zpustlé vinohrady na prudkých svazích údolí d'Óssola; ovšem sousední terasy, stejně odolávající mechanizaci, byly kvalitně ošetřované. Výjimečně kvalitní réva a náročná práce se promítla do ceny vína. Jiný příklad: když na počátku 70. let dnes už minulého století proběhla v německé televizi reportáž o slepicích v drátěných koncentračních klíčkách, zvedla se mezi obyvatelstvem vlna odporu proti této krutosti. To ihned vedlo drobné chovatele s výběhy pro domácí drůbež k tržní nabídce: *Kupujte vejce od šťastných slepic*. Tato kvalitativní selekce nastartovala i výrobu eko-potravin a ukazuje cestu k dalšímu rozvoji extenzivně kultivovaných krajin. Jestliže konzument rozlišuje šperk od bižuterie, ošacení z butiků od stánkové konfekce a podobně hodnotí i kvalitativní stupnici strojírenských a elektrotechnických výrobků, není docela v pořádku, že na nákup eko-potravin většinou pohlíží jako na podvínství hypochondrů. Když i velkoobchodní potraviny a supermarkety mají oddělení francouzských, italských, švýcarských a mnoha dalších lahůdek, je načase stejně vyzdvihnout rostlinnou a živočišnou produkci našich malých farem a rozšířit ji do celého řetězce prodeje potravin. Reklama a propagace této produkce zcela zaostává, sami drobní výrobci ji bez dobře fungujících velkoobchodů zvládnout nemohou.

Část extenzivně kultivovaných krajin padne za oběť všeládné urbanizaci, zvláště cenné historické enklávy přežijí jako skanzeny, a věřím, že značná část krajin si uchová svou výrobu, kvalitou a citem pro snesitelný život domácích zvířat nesrovnatelně převyšující továrny, v nichž jsou živí tvorové degradováni na produkt průmyslové pásové výroby.

Horší to bude s naší planetou. Od konce 60. let 20. století věřím závěrům Římského klubu. Opatření navržená klubem, jimiž bylo možno zabránit ekologickým, populačním a dalším katastrofám, které hrozí v polovině našeho století, lidstvo nezvládlo a nemá ani dnes vůli a energii zpoždění dohonit. Naše starost o tvář naší země se patrně dostane na okraj těchto globálních katastrof. Věřme však, že při vyřešení ekonomických determinantů dalšího života extenzivně kultivovaných krajin, mají tyto krajiny šanci na přežití.

Vysvětlit, byť stručně a na poměrně malém prostoru, jak vnímali, chápali a zobrazovali českou krajinu středověcí a raně novověcí autoři, nepovažuji za snadný úkol. Jeho splnění není totiž myslitelné bez základní znalosti soudobých teologických, filosofických i estetických názorů a pochopitelně ani bez vhledu do způsobu tehdejší literární tvorby. Klíčová teze budíž řečena hned na začátku. Podle mého názoru sotva obstojí představa, že středověký člověk postrádal smysl pro přírodní krásy a že přírodu, resp. krajinu jako její součást, pojímal především z praktického a užitkového hlediska.¹ Utilitární přístup ke krajině, podmíněný hospodářskými zájmy, se zdá na první dojem stěžejní a lze jej archeologicky i historicky doložit (připomínám několik mocných vln kolonizačních procesů, vždy bezprostředně spjatých s pronikavým zmenšováním lesních porostů a jejich proměnou v polnosti, přímé i nepřímé důsledky těžby nerostů, budování a rozšiřování komunikací, vznik a rozvoj městských areálů, programové zakládání rybníků, tolik příznačné pro pozdní středověk a počátek novověku), stejně jako se dá prokázat jeho odraz v staročeské lexikální zásobě. Uvádím pars pro toto: Substantivum les označovalo v 15. století též hromady dřeva určeného k otopu, k výstavbě domů, lešení i jiných konstrukcí, ale i třeba vory (podobně tomu bylo v tehdejší němčině, se slovem *der Wald*), zatímco latina rozlišovala mezi *silva* a *lignum*.² Bylo by však chybou uvedené příklady zobecňovat či absolutizovat.

Ve středověku nikdy nezmizel smysl a cit pro krásy a půvaby přírody, a tím ani estetický smysl pro krajinu, i když se neprojevoval tak zjevně jako v antice nebo v baroku. Nebylo to dost dobře možné. Středověcí myslitelé sice rozšířili svůj zájem i na oblast smyslově nevnímatelné (inteligibilní) krásy, leč zároveň *analogicky a pomocí explicitních a implicitních pravidel* vypracovali celou řadu postojů vůči krásnu vnímatelnému smysly, tedy vůči kráse přírody a umění.³ Toto pojetí nebylo v rozporu s křesťanskými principy, neboť vesmír, stvořený a řízený Bohem představoval řád celku postavený proti chaosu. Příroda pak byla chápána jako zprostředkovatelka, jako síla obsažená ve věcech, u jejichž zrodu a vývoje stojí.⁴ I pozemský svět, jakkoliv nedokonalý a pomíjivý v čase, se tak jeví jako dílo boží, postihnutele skrze smyslově vnímatelnou krásu. Stačilo obrátit zrak k viditelným krásám světa, aby člověk pocítil harmonii odkazující k prapůvodním příčinám tvůrčího záměru božské osoby.⁵ Všechny nekonečné rozmanitosti živé i neživé přírody sloužily tedy jako doklad božího záměru, nesly v sobě otisk dokonalosti a nejvyšší, lidskými smysly nepostřehnutelné inteligibilní krásy. *Krása světa je všechno to, co nacházíme v jeho jednotlivých složkách, jako jsou hvězdy na obloze, ptáci ve vzduchu, ryby ve vodě, lidé na zemi*, píše Guillaume z Conches.

⁶ A proslulý mystik Hugo od svatého Víktora vybízí: *Pohlédni na svět a na veškeré existující skutečnosti: je tu mnoho krásných a příjemných věcí.*⁷

Smysl pro estetické vnímání krajiny vyrůstal ovšem také z antické literatury, jejíž dědictví křesťanský středověk přejímal a které přizpůsoboval svým potřebám. Představa příjemného a líbezného místa (*locus amoenus*), kdesi ve Středomoří, včetně jeho flóry a fauny, putuje literárními díly jako *topos* od časů bájného Homéra přes Vergilia, pokládaného středověkými vzdělanci za vzor dokonalého básníka, milostnou lyriku, pěstovanou na šlechtických dvorech a posléze i v měšťanských kruzích a školském prostředí, cestopisy, rozličné chvály zemí i měst až po humanistické autory, programově se obracející k antickým vzorům.⁸ Nebyl to ale zdroj jediný. Středověké písemnictví se napájelo také z pramenů biblických, odkud čerpalo mnohé příklady a obraty. Stačí zde uvést Kosmovo dílo *Chronica Boemorum*, prosycené při líčení předností české země parafrázemi starořímských spisovatelů (zejména Vergilia a Ovidia), i kronikářovo pojetí praotce Čecha, upomínajícího svými činy a výroky na starozákonního Mojžíše, resp. na proroka Izaiáše.⁹ Ostatně biblická představa ráje vykazuje

některé shodné rysy s antickým výměrem *locus amoenus*.¹⁰

Četným aluzím na antickou literaturu a Biblii dodával středověk novou dimenzi tím, jak tradiční emblematickou obohacoval o vlastní, rozumí se křesťanskou symboliku, odkazující k nejvyšší skutečnosti, tj. Bohu a jeho říši. Jednotlivé komponenty krajiny přestávají být v této interpretaci popisem prosté skutečnosti a lidské zkušenosti, nýbrž dostávají jiné, duchovnější dimenze a významy. Tak kupříkladu růže jako květina křesťanského ráje byla symbolem mučedníků, betlémských neviňátek, rozšířeným symbolem mariánským a díky své červené barvě též připomínkou Kristova utrpení.¹¹ Ostružiník spojovala křesťanská tradice s horčím Mojžíšovým keřem a zároveň jej vnímala jako symbol Mariina panenství.¹² Medvěd pak personifikoval nečisté síly, zajíc prchavost, rozmařilost a smilstvo¹³ a vlk špatnost, herezi, dábla i zlo pozemského světa.¹⁴ Stehlík jako pašijový motiv měl zásluhou pestrých barev dokonce tolik významů (utrpení, láska, víra, dobrota, smrt, přijímání eucharistie, svoboda atd.), že se na jejich výkladu, podloženém i četnými výtvarnými zobrazeními, neshodnou ani odborníci.¹⁵

Rozlišit za těchto okolností, jak se do líčení krajiny ve středověkém a raně novověkém písemnictví promítají na jedné straně tradice a křesťanská symbolika (či dokonce stopy lidové slovesnosti) a co je na druhé straně reflexí či popisem reality, občas přesahuje badatelské možnosti. Ke všem zmíněným nesnáším přistupuje ještě úcta k starobylým a prověřeným autoritám, takže nechybějí případy, kdy spisovatel, jenž znal určitou oblast z autopsie, dal při jejím popisu přednost slovům dávné kapacity. Kosmas a jeho pokračovatelé, ale v 15. století též Ital Aeneas Silvius Piccolomini a polský kronikář Jan Dlugosz, kteří české země osobně navštívili, se při geografické charakteristice Čech přidrželi antických i jiných autoritativních textů.¹⁶ Podobně postupoval Mikuláš Klauďán při sestavování známé mapy Českého království v letech 1517-1518, když zcela ve shodě s líčením starořímských koryfeů, vykreslil Čechy ověšené lesnatými pohraničními horami, ale jako zajatec tradice o žírné středověké krajině zcela pominul rozsáhlý komplex Královského hvozdu i brdské bučiny a doubravy.¹⁷ Analogicky svého času putoval italský minorita Giovanni Marignolli, známý svým nepříliš úspěšným sepsáním českých dějin, po Dálném i Předním Východě a indických oblastech, svíraje v rukou Biblii, která mu sloužila téměř jako průvodce. Díky ní identifikoval na indickém subkontinentě biblický Ráj i v kameni otištěné Adamovy stopy.¹⁸ Nezbyvá proto než se smířit s dávným, leč pravdivým zjištěním, že ve středověku literatura plynule přecházela do života a život do literatury, přičemž hranice mezi oběma sférami byla neztětná, rozmytá, a tudíž snadno prostupná.¹⁹

Nelze tedy s jistotou tvrdit, že Kosmas postrádal smysl pro půvab české krajiny jenom proto, že nehledal neotřelé výrazy a spokojil se s pouhou parafrází biblicko – antické tradice. Tento stále ještě frekventovaný názor se dá poměrně lehce zpochybnit poukazem na kronikářovu neskrývanou emocionalitu, na jeho zjevný citový vztah k české zemi i na běžný způsob práce tehdejšího literáta, neváhajícího užít mínění uznávané kapacity. Stejně totiž v daném případě postupovali i barokní literáti, ba dokonce ještě raně obrozenský básník Jan Nejedlý.²⁰ Kosmovi zřejmě připadala česká země skutečně krásná a velká (*tam pulchra ac tanta regio*).²¹ To byl hlavní důvod, proč ji bezděčně i vědomě, byť prostřednictvím starobylých autorit, přirovnával k biblickému ráji či jeho antické období, Elysiu, což není nic jiného než ideální *locus amoenus*.²² Rozhodně nejde o pouhou domněnku. V časech panování Karla IV. kronikář Přibík Pulkaava z Radenína prezentoval v kapitole o příchodu praotce Čecha názor, že latinské označení Bohemia je odvozeno z českého (resp. staročeského) slova Bóh, tedy Bůh.²³ Tento výklad, charakteristický projev oblíbeného středověkého etymologizování, přesvědčeného, že analýza pojmu odhaluje podstatu jevu, opakoval s odstu-

pem tří set let ještě barokní patriot Aegidius a s. Joanne Baptista.²⁴ Zajímavá, leč pochopitelně naprosto mylná interpretace poskytuje cenný důkaz, jak středověcí i raně novověcí vzdělanci vnímali Čechy jako Bohem oblíbenou, a tudíž zákonitě krásnou zemi.

Fakt, že tehdejší literáti sdíleli smysl pro krásu krajiny, výmluvně ilustruje první česká ústava, která však nikdy nenabyla právní platnosti. V textu slavné Majestas Carolina, písemnosti převážně odborného rázu a zrozené krátce po roce 1350, se setkáváme s pozoruhodnou partií: *Lesuov našich divné /tj. podivuhodné či obdivuhodné – pozn. P.Č./ ... i také krásné shromáždění netoliko bychom je chtěli rozptýliti, ale také snažnú stráží ode všeho rúbanie, leč bychom co komu zvláště dopustili, zachovati mieníme a nepoškrvněné věčně je jmieti chti-ec, prikazujem, aby žádný hajný náš, ani lovčí, ani která jiná osoba žádnú věcí nesměl jich rúbatí, ani kterého dřeva z těch lesuov vyvézti ani utratiti neb prodati, leč toliko súš anebo čožby větrem padlo.*²⁵ Proklamovaná péče o lesy tu vyvěrá jak z vědomí jejich ceny užitkové a vojenské (zvolání pohraničních hvozdu bylo pro interventy obtížnou překážkou), tak krajino- tvorné a estetické. Zdá se, že nejslavnější Lucemburk nebyl v tomto směru mezi českými panovníky žádnou výjimkou. Přemysl Otakar II. s oblibou pobýval v loveckém dvoře na Zbraslavi²⁶ a dal zbudovat u Prahy Královskou oboru, Karlův syn Václav IV. pak raději prodléval na hradech uprostřed Královského hvozdu než v hlavním městě.²⁷ Aktivní forma zábavy a tréninku (lov) se dobře doplňovala s relaxací v přírodní tišině. Rovněž na Karla IV. krajina, a nejen česká, silně působila. Zřejmě nikoliv náhodou si roku 1340 (ještě jako moravský markrabě) při namáhavé a nebezpečné cestě přes Salcburk *do Alp, které slují Taury*,²⁸ vzpomněl na výstražný sen, varující jej kdysi před úhlem smilstva. Zmocnila se snad budoucího velkého panovníka v tiché vysokohorské soutěsce neodbytná úzkost?²⁹

Spojení utilitárního a krajino- tvorného principu osvědčil Karel IV. při velkorysém rozšíření pražského areálu o Nové Město pražské a Hradčany i při plánovitým zvětšení plochy Malé Strany. Rozlehlé souměstí nad Vltavou nepoutalo pozornost pouze novými a zdaleka viditelnými architektonickými dominantami, nýbrž také přírodní scénérií, která je obklopovala. Na Karlův příkaz se v roce 1358 začalo s programovým vysazováním vinic na stránkách obepínajících hlavní město.³⁰ Pražské vinice, jejichž sláva s konečnou platností dohasla v polovině 18. století, nejen rodily vinnou révu, ale staly se v duchu křesťanské symboliky též podoběnstvím Spasitele, případně Krista, křesťanského společenství i církve.³¹ *Já jsem vinný kmen a vy rato-lesti.* (J 15,5). Péči o vinice tak dával císař najevo i svůj zájem o křesťanskou víru a církev.

V letních a podzimních měsících tonula Praha doslova v zeleni vinic, kde mnozí obyvatelé brzy začali trávit příjemné chvíle odpočinku a milostných dostaveníček. Cit pro krásu krajiny, byť lidskou rukou dotvořenou, se tak vyjevuje přibližně ve stejné době, kdy hluboce zbožný Tomáš ze Štítného chválí (v české adaptaci domnělého Augustinova spisu *De conflictu vitiorum et virtutum liber unus*) nádheru přírody: *Kterak jest země utěšená v rozličném kvietí a v chuti ovoce rozličného, v rozkošné kráse luk, potokův, důbrav krásných, v hájovém chladu, v květu sadovém, v procházení v čirých polích, ano tráva jako hemže rostúc, ano se obilí valmo z země valí, ano vinné koření tak rozkošně okolo sebe své jabřadky rozpustilo.*³² Obdivná slova, logicky převzatá z předlohy (zřejmě práce benediktinského opata Ambrosia Autperta z 8. století), však plní jiný účel, než bychom při povrchním čtení soudili. Vzápětí po nich totiž následuje typicky křesťanská antiteze, vyzdvihující nejvyšší a jedinou opravdovou krásu, nádheru nebeského království.

Jihočeský šlechtic, dlouhý čas pobývajícím v Praze, se bytostně ztotožňoval s rigidním postojem vůči světské smyslovosti i smyslnosti, jež nacházel v počínání šlechtických kruhů, napodobovaných bohatými měšťany. Vztah těchto společenských vrstev k přírodě a krajině poznává-

me především z písemných památek jim určených. Je to zejména česky psaná milostná lyrika, vyrůstající na sklonku 14. století z kurtoazního substrátu pozdního minnesangu a částečně ovlivněná tzv. žákovskou poezií,³³ a dále dvorská – rytířský epos, satirické veršované skladby i prozaická zpracování starších oblíbených látek. Na rozdíl od francouzsko – provenšálsko – italské literatury vrcholného středověku reflektují česká díla pozdější dobu i místo svého vzniku. Obvykle zdůrazňují ušlechtilost, vzájemnou věrnost v milostných vztazích a dvornost k vdaným ženám i svobodným dívkám, leč nechybí tu ani ironie a jisté odlehčení. Krajina v nich postrádá konkrétní rysy a je vyplněna konvenčními rekvizitami: květy ozářenými sluncem, slavíkem zpívajícím v křoví, zalesněnými horami, probouzejícími se do nového dne křikem ptactva a zvěře, stromem s rašícími listy i poli, sady a hájky, plnými drobných i větších ptáků (hrdlička, jiříčka, pěnkava, žežulka, drozd, stehlík, sova atd.), misty líbeznými na jaře i v létě,³⁴ kdy zde lze ovšem snadno přijít o poctivost. Jan Hus k tomu lapidárně podotýká, že neprovdaná dívka druhy *věneč nese a panenství již ztraceno v lese...*³⁵

Jako protiklad těchto útěšných rekvizit působí lopuch u cesty, navozující v slavné básni Dřěvo se listem odievá,³⁶ dojem žánrového obrázku, ve skutečnosti ovšem tvoří ironický kontrast k ženské kráse a k slavíkoví pějícímu v nedalekém keři.³⁷ S víceméně stejnými prostředky (přidejme k nim měsíc lásky máj, kdy se zelená po všem světě, roste tráva/ po hájích, po lukách, i po zahradách/ při potocích i při všech vodách)³⁸ si světská linie české literatury v zásadě vystačila ještě ve druhé polovině 15. století.

Pomineme-li okolnost, že krajina proměňuje svůj vzhled v závislosti na střídání ročních období,³⁹ přetrvává v českém pozdně středověkém písemnictví linie přejímání starší biblicko-antické tradice, pouze přizpůsobované domácím poměrům. Konkrétní individuální autorská zkušenost zůstávala v pozadí a nepocítovala potřebu se výrazněji prosadit. Proto i tvářnost české krajiny postrádá, až na výjimky, znaky jedinečnosti, typičnosti a nezaměnitelnosti. Literární tendence pojímát venkovskou krajinu jako líbezný prostor s háji, lučinami a potoky se však podstatně rozcházel s realitou.⁴⁰ Náhodné zmínky hovoří o blátivých vesnických cestách, lesích, v nichž kromě hrůzu nahánějících vlků, číhali také lapkové a loupežníci i dalších nesčetných nebezpečích, umocňovaných děsem z nadpřirozených jevů.⁴¹ Pouze bezděčně se kupř. dozvídáme, že v širokém okolí Kutné Hory byly na sklonku středověku vykáceny všechny lesy, jejichž dřevo sloužilo jako materiál pro důlní provoz.

Ovšem ani návštěvníci z jižní a západní Evropy se při návštěvách Čech zrovna netrápili touhou zachytit vlastní dojmy. Kliše nehostinného, drsného a chladného severu, obsažené už v antických popisech Germanie,⁴² jejíž součástí byla i Bohemia, vykazovalo dlouhou životnost.⁴³ Slavný básník a hudebník Guillaume de Machaut, stojící několik let ve službách českého krále Jana Lucemburského, o svém chleboďárci říká: *a odvedl ho na Křivoklát/, svůj hrad, kde není liliových květů, / neboť je tam zima i v létě. / Vím to dobře, vždyť jsem tam byl.*⁴⁴ S tvrzením antických autorit i latinského znění kroniky Přibíka Pulkavy kombinuje své postřehy také Aeneas Silvius Piccolomini: *Krajina je to velmi chladná, oplývá rybami a stády dobytka, je také bohatá ptactvem, zvěří a obilím. Místo vína se pije opojný nápoj, který nazývají pivem, jako by byl zhotoven z obilí. Nejlepší půda v celém království je kolem Žatce. Pahorky u Litoměřic jsou osázeny vinnou révou.*⁴⁵ Dlužno dodat, že 30.-50. léta 15. věku opravdu náležela k nejchladnějším obdobím v celých českých dějinách.⁴⁶

Ačkoliv se osobní zkušenost promítala do literatury v omezené míře, existuje dostatek svědectví o tom, jak na pozdně středověkého člověka krajina působila. Zásluhou husitských moralistů, tvrdě kritizujících všechny formy zábavné relaxace, zvláště ve svátečních dnech, víme, že Pražané s oblibou trávili volné chvíle na vycházkách do Královské obory, do zahrad

a do již zmíněných vinic v okolí města.⁴⁷ Kazatelé by však raději viděli, kdyby lidé o nedělích a svátcích nábožně rozjímalí a starali se o spasení vlastní duše. Procházký do přírody pokládali za pouhé krácení chvíle, lenošení a „tůlačku“, kterou je zapotřebí vymýtít. Jan Rokycana z kazatelny chrámu Panny Marie před Týnem varoval své posluchače, že není nic platné jít v neděli ráno na mši do kostela a *po vobědích anebo do víčera do krčmy, k tancům, k hrám, k vožralství, k smilstvu, k cizoložstvu, k rozpustilostem, k marnostem, na procházky... Ješto to nic jiného není, než pekla sobě dobejvatí!*⁴⁸

Husitská revoluce poněkud změnila vžitou představu o české krajině, poznamenané od časů společenské bouře ruinami klášterů a kostelů, které se zejména pro domácí i zahraniční katolíky mění takřka v symbol zvrácenosti kališnické hereze a jejich obrazoboreckých sklonů. Fiktivní veršované hádání katolíka Václava, Tábora a názorově kolísavého Havla Vrtocha probíhá roku 1424 ve vypáleném kostele,⁴⁹ údiv nad poničenými svatyněmi nezastírají na jaře 1420 magdeburští účastníci křížácké výpravy,⁵⁰ zbořený zbraslavský klášter se objevuje v díle Aeney Silvia⁵¹ a po něm jeho slova opakuje Johannes Butzbach,⁵² zatímco umírněný katolík Jan z Rabštejna lká během druhé husitské války za vlády Jiřího Poděbradského nad dříve bohatými kláštery a chrámy, které jsou *nyní z většího dílu v sutiny obrácené*.⁵³ Destruované církevní objekty se stávají památníky dlouhodobých husitských bojů, k jejichž důsledkům patří též rozvrácené vinice,⁵⁴ zpusťované vsí a ladem ležící pole,⁵⁵ dokreslující nevábný obraz konfesijně znesvářené země. Potvrzuje se tak platnost Kristova výroku, že rozdělené království pustne. (*Každé království samo v sobě rozdělené pustne, i dům rozdvojený padá.* Luk 11, 17)

V antice i po celé středověké období prokazují smysl pro krajinu, byť idealizovanou a typizovanou, lidé, kteří v přírodním prostředí nepobývali nepřetržitě a kteří svou pracovní činnost nevykonávali na venkově. Mám tu na mysli především inteligenci a obyvatele měst, ale také panovníky a vyšší šlechtu, přece jen oddělenou od bezprostřední kontaktu s přírodou zdmi hradů a paláců. Estetický vztah k přírodě a ke krajině tedy předpokládal určitou distanci, z níž se následně rodila zmíněná idealizace. Není snadné říci, jak vnímala krajinu naprostá většina středověkého evropského obyvatelstva, živící se zemědělstvím a tudíž úzce spjatá s relativně uzavřeným prostorem, jehož hranice málokdy překročila. Ryze praktický vztah ke krajině tu asi převládá, ač i tady se mohly objevit výjimky potvrzující pravidlo.⁵⁶

Zřejmě to byl právě rozvoj měst ve vrcholném i pozdním středověku a na prahu novověku, co způsobilo výraznou proměnu vztahu ke krajině, která s nástupem humanismu a renesance pozvolna získává realistické rysy, byť starší sklon k idealizaci a typizaci nadále přetrvával. K těmto posunům přispěly též proměny mentality a životního stylu šlechty a měšťanstva (součást zámků, paláců i výstavnějších městských domů nyní tvoří parky, zahrady, resp. zahrádky ve dvoře), rozšiřování zeměpisného horizontu, zájem o cestování i ocenění člověka a jeho životní empirie.⁵⁷ Frekventovaným literárním žánrem se stávají chvály měst, resp. užší i širší vlasti (patria), ať již básnické či prozaické, ale také cestopisy a zážitky z cest, zpravidla podávané ve formě listu. Tyto žánry měly sice dlouhou tradici, ale humanisté ještě zvýraznili návaznost na antické vzory snahou o nápodobu klasické latiny, přičemž v poezii slavila triumf časomíra.⁵⁸ Renesanční humanismus však zplodil i poučné spisy směřující k vlastivědným přehledům, obsahujícím historické, geografické a státoprávní poznatky. Ve všech těchto žánrech se objevuje také líčení krajiny, nahlížené nyní z úhlu poznávacího, estetického i emocionálního. Krajina přestává být kulisou a postupně se mění v samostatné téma, v předmět nezastřené obdivu i lásky.

V humanistických básních s motivy krajiny i v chválách jednotlivých měst a krajů se závislost na antické tradici projevuje více než zřetelně. Hilarius Litoměřický, administrátor praž-

ského arcibiskupství, muž, spjatý ještě se středověkem, ale zasažený během svých italských studií atmosférou quattrocenta, oslavil katolickou pevnost Plzeň a její okolí zcela v souladu s antickým dědictvím, jehož výrazy promlouval k obyvatelům západočeského města: *Máš ve své vlasti žirnou a úrodnou roli, vůkol chráněnou lesy a háji, vodami zavlažovanou, bohatou zrnem... Pastýřství je tvojí láskou, tvoje stáda jsou plodná, všemu se u tebe nadmíru daří*.⁵⁹ Idyllické klíše však autor neváhal obohatit vlastními postřehy. Reálný vzhled města, obtékaného řekami a vklíněného mezi *půvabné louky a příjemné chlomy*, se dal sice skloubit s konvenčním líčením starověkých spisovatelů, leč poukaz na špinavý hnůj, znečišťující plzeňské náměstí i ulice a ohrožující hygienu, byl nejen kritickým odrazem skutečnosti, ale vytvářel také působivý kontrast ke kráse okolní přírody.⁶⁰ S tou neladilo ani zdejší pivo, proslulé tehdy svou špatnou kvalitou.⁶¹ Podobně se literární konvence snoubí se zobrazením a chválou konkrétní krajiny v latinské básni Bohuslava Hodějovského *O vltavském kraji* (*De districtu Vultaviensi*), přibližně z poloviny 16. století:

*Nejedním lesnatým chludem má vlast je sevřena vůkol,
přece však není mi možno přední ten vynechat kraj,
ten, jež široká řeka svým chladným omývá proudem,
Vltava, po jejím jménu krajina jméno své má.
Řeka ta krásných proudů se v bohatých zákratech stáčí,
na jejich četných stráních spatřit lze útesy skal,
pod svahy vysokých kopců jsou orána úrodná pole,
všude je hojnost dřeva, zelených pažitů též.*

*Také tu prameny jsou, ty z nejvyšších skalnatých srázů
stékají, jejich pak voda vždycky má lahodnou chuť*⁶²

Bohuslavovi Hodějovskému neunikl ani příznačný rys raně novověké české krajiny, již v předchozích desetiletích obohatily hladiny tisíců rybníků: *Mám ještě o rybách mluvit a rybnících rybami hojných...*⁶³ Podobně líčí kraj kolem Ohře Hodějovského současník Tomáš Mitis v básni *O Karlových Varech* (*De Thermis Caroli Quarti*)⁶⁴ a na počátku 17. věku Václav Ripa v skladbě *O založení města Žatce* (*Lucko seu principatus urbis Zacae*).⁶⁵ Také oni mají v duchu žánru oči otevřené pouze pro půvaby a veškerá disharmonie je jim cizí.

Renesanční poezie, vznikající v Čechách, rozšířila spektrum svého záberu rovněž o programové zachycení krajiny v jednotlivých ročních obdobích, včetně zimy, již středomořská antika a italská renesance nemohly dost dobře opěvat. Zimní měsíce, donedávna spojené s útrapami krutých mrazů i sněhových přivalů a odlehčované jen masopustním veselím, se jeví kupř. Janu Chorinnovi poněkud jinak:

*Bez listí ježí se háj a vousy rampouchem tuhnou,
pod sněhem v tvrdém spánku usíná veškerá zem.
Střechy příbytků lidských jsou pokryty šedavým jíním,
samotná Vltava ztuhla, zamrzl prou jejich vod,
kudy byl vlečen vor, tam nyní uhání povoz,
vína pak na svém hřbetě udrží prudký běh kol.
Mnohá sněhová bouře a kroupami bohatý přival
mocně se do cesty staví, pole by měla svůj klid.
Zrna ochrání zem a sémě je ukryto v brázdách,
oráč vypřáhl býčky, v zahálce tráví svůj věk,
spolu s pak manželkou požívá to, co v minulém létě,
přinesla těžká práce, ohnivý sluneční svit.*⁶⁶

Jak vidno, může *Idyllion* (tento název propůjčil Chorinnus své básni) vypadat odlišně než ve Středomoří a přitom si uchovat lucretiovský poklid. Půvab drsného Severu v porovnání s obligátně vychvalovaným prosluněným evropským Jihem neváhal postihnout též Jiří Bartholdus, jemuž neunikla poezie smutného měsíce listopadu (báseň *De Novembri*).⁶⁷ Toto zjištění ovšem nemění nic na skutečnosti, že většina českých humanistických básníků, včetně nejvýznačnějších, upřednostnila tradici a někdy až v otrocké závislosti na starořímském modelu veršovala o idylické májové a letní venkovské krajině s nezbytnými kvetoucími lukami, háji, potoky a prameny. Tak je tomu u Bohuslava Hasištejnského z Lobkovic, Víta Traiana, Jana Šentygara, Jiřího Vabruschia, Davida Crinita, Bartoloměje Mityscronida a dalších.⁶⁸

Pozornost literárních tvůrců vzbuzovala nejen idylická krajina, jejíž harmonie reflektovala soulad všehomíra jako božího díla, ale též krajina zasažená přírodními katastrofami. Nebývalé množství sněhu, dlouhotrvající sucha či mrazy, vichřice a uragány, požáry, vytrvalé deště, rozvodněné řeky i záplavy se ocitaly v centru zájmu vždy a všude, neboť jejich následky bývaly kruté a bezprostředně ohrožovaly lidské životy i narušovaly stabilitu středověké a raně novověké společnosti, jež nedokázala nepřízní přírodních živlů účinně vzdorovat. Pohromy vyvolávaly pocit solidarity s postiženými i lítost, avšak byly zaznamenávány i jako doklad projevu božího hněvu, který Stvořitel sesílal na křesťanstvo jako trest za jeho hříchy, za opuštění závazné cesty ke spasení i jako připomínku blížícího se Posledního soudu a předzvěst apokalyptických hrůz. Od poloviny 13. století můžeme v pracích historiografického charakteru kontinuálně sledovat všechny závažnější přírodní katastrofy a kalamity, někdy i s podrobným, ne-li téměř reportážním líčením škod, které způsobily lidem, fauně i krajině. Stačí v této souvislosti uvést pozdní Pokračovatele Kosmovy, Zbraslavskou kroniku, tak řečeného Dalimila, kroniky Františka Pražského a Beneše Krabice z Weitmile, soubor Starých letopisů českých i četné práce vzniklé v průběhu 16. a na počátku 17. věku, například historické kalendáře.⁶⁹ V předbělohorském období plnilo líčení přírodních katastrof ještě jednu funkci, zvyšovalo atraktivitu a zábavnost mnoha textů, v nichž řada lidí hledala vzrušení. Zprávy či noviny, upomínající dnešní tzv. černou kroniku, prostě nejednoho čtenáře přitahovaly.

Reportážní popis přírodních kalamit bylo možné přetavit i v poezii, jak dosvědčuje několik básní (kupříkladu Jiřího Carolida či v rudolfinské Praze žijící anglické spisovatelky Elisabeth Weston),⁷⁰ z nichž cituji verše Jana Campana Vodňanského *O povodni na Vltavě (De exundatione Vultavae)*:

*Pohlédte na ty záplavy vod, jak proudy se valí,
vzduté vltavské proudy urvaly majetek váš.
Tam plují zbytky mlýna a tam zase požaté klasy,
na této zase straně říti se hromada dřev.
Ztemnělý úsvit luny nám včera tu zvěstoval zprávu,
v souhvězdí ryby když vešla, anebo je to snad klam?*⁷¹

Zbývá se zastavit u prací vlastivědného zaměření, spojujících v sobě dobový encyklopedický zřetel s vyšším ideovým posláním. Oba nejvýznačnější texty tohoto žánru, Stránského spis *Respublika Bojema*⁷² a Balbínovo monumentální torzo *Miscellanea historica regni Bohemiae*, vznikly až dlouho po osudovém bělohorském mezníku. Obě jsou produktem humanistického přístupu ke světu, Balbínovo rozsáhlé dílo však pochopitelně mohlo poskytnout více prostoru popisu české krajiny. Probíráme-li se jím stránku po stránce, znovu a znovu zjišťujeme, jak tu erudovaný autor propojil dědictví renesančního humanismu, implicitně v sobě zahrnujícího antickou tradici a touhu usoustavit získané poznatky, s barokní citovostí, vírou v nadpřirozeno a individuálním obdivným vztahem k české zemi; to vše navíc

umocnil silou slova.⁷³ Práci barokního polyhistora se tak uzavírá jedna etapa přístupu k české krajině. Symbióza vědeckého a básnického pojetí už nadále nebyla možná.

Poznámky:

- Názor o utilitárním chápání přírody a krajiny ve středověkém období formuloval u nás výrazně zejména Josef Macek: Vnímání přírodních krás v českých zemích pozdního středověku, *Český časopis historický* 95, 1997, zvláště str. 289-291. Již dříve vystoupil s tímto míněním jako záměrný spoluautor na stránkách kolektivní publikace, již sestavili Igor Němec a Jan Horálek: *Dědictví řeči, Panorama, Praha 1986*, především str. 11-21
- K pojímům les, dřevo, lignum, silva a der Wald Igor Němec a kol.: *Slova a dějiny, Academia, Praha 1980*, str. 96-97; Němec, Horálek a kol., c. d., str. 16-17; Macek, Vnímání přírodních krás, str. 291
- Eco, U.: *Umění a krása ve středověké estetice, Argo, Praha 1998*, str. 18
- Tamtéž, str. 54
- Tamtéž, str. 86-97
- Tamtéž, str. 26
- Tamtéž, str. 55
- K sousloví locus amoenus a ideální krajině objeveně Ernst Robert Curtius: *Evropská literatura a latinský středověk, Triáda, Praha 1998*, str. 204-222; Jiří Šubrt: *Locus amoenus v antické literatuře in: Locus amoenus – Místo líbezného. Symposium o české hymně 27. X. 1993, KLP, Praha 1994*, str. 17-22. K paralelám a přejímkám v české středověké a raně novověké literatuře Milada Součková: *Locus amoenus: Jeden z aspektů české národní tradice*, tamtéž, str. 7-12; Pavel Spunar: *Paradisus et patria*, tamtéž, str. 23-28; Martin Svatoš: *Kde domov barokního Čecha?*, tamtéž, str. 29-36
- Cosmae, ecclesiae Pragensis decani, *Chronicon Bohemorum in: Scriptorum rerum Bohemicarum Tomus I.*, edd. F. M. Pelzel a Josef Dobrovský, *Pragae 1783*, str. 6-9. Novočeský překlad Karla Hrdiny s korekturami Marie Bláhové in: *Kosmova Kronika česká, Svoboda, Praha 1972*, str. 12-14. *Inspiraace Biblii* kupř. Ex 3, 8; Num 13, 28 (v obou případech známá slova o zemi oplývající mlékem a medem); Gn 2, 9-11; Iz 2, 4; 11, 6-8; 65, 20-22. K antickým vlivům v Kosmově díle Dušan Třeštík, *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisceví a politického myšlení. Academia, Praha 1968*, str. 116-151; Ladislav Varcl a kol., *Antika a česká kultura, Academia, Praha 1978*, str. 34-41 (tam i starší literatura); Spunar, c. d., str. 23-26 (s opakováním Mackova názoru o malém smyslu pro krajinu v Kosmově době)
- Šubrt, c. d., str. 18-20; Spunar, c. d., str. 25
- Royt, J., Šedínová, H.: *Slovník symbolů. Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii. Mladá fronta, Praha 1998*, str. 92
- Tamtéž, str. 103
- Tamtéž, str. 160-161
- Tamtéž, str. 158-160
- Tamtéž, str. 134-135
- Aeneae Silvii *Historia Bohemica – Enea Silvio Historie česká*, ed. a překlad Dana Martínková, Alena Hadravová, Jiří Matl, KLP, Praha 1998, str. 9; Stanislaw Solicki: *Wiadomości geograficzne o Czechach w Annales Poloniae Jana Długosza, Slaski Kwartalnik Historyczny Sobótka 36, 1981*, str. 147-152
- Macek, J.: *Jagellonský věk v českých zemích (1471-1526). 1. Hospodářská základna a královská moc. Academia, Praha 1992*, str. 20-21
- Kronika Jana z Marignoly in: *Fontes rerum Bohemicarum III*, ed. Josef Emler, Nákladem Nadání Františka Palackého, Praha 1882, zvláště str. 497-502. Český překlad Jany Zachové in: *Kroniky doby Karla IV.*, Svoboda, Praha 1987, str. 450-455. K tomu Anna Marie von den Brincken, *Die universalhistorischen Vorstellungen des Johann von Marignola OFM. Der einzige mittelalterliche Weltchronist mit Fernkenntnis*, *Archiv für Kulturgeschichte* 49, 1967, str. 297-339
- František Šmahel, Husitští "doktoři" jehly a verpánku in: *Směřování. Sborník k šedesátinám Amedea Molnára. Kalich, Praha 1983*, str. 94
- Martin Svatoš, c. d., str. 33
- Scriptorum rerum Bohemicarum Tomus I., str. 7
- Šubrt, c. d., str. 18
- Kronika Pulkavova, *Fontes rerum Bohemicarum V*, edd. Josef Emler, Jaroslav Goll, Historický spolek, Praha 1893, str. 4. Český překlad Marie Bláhové in: *Kroniky doby Karla IV.*, str. 272
- Učinil tak v epigramu *De Bohemia ad Naevolom* roku 1643. Blíže k tomu Martin Svatoš, c. d., str. 33-34
- Archiv český III, ed. František Palacký, Kronberger a Řivnáč, Praha 1844, s 133-134. Tam paralelně otištěn i latinský originál
- Petra Žitavského *Kronika zbraslavská in: Fontes rerum Bohemicarum IV*, ed. Josef Emler, Nákladem Nadání Františka Palackého, Praha 1884, str. 46. Český překlad Františka Heřmanského a Rudolfa Mertlíka in: *Kronika zbraslavská. Chronicon Aulae regiae, Svoboda, Praha 1976*, str. 81. Na tomto místě, líčením kronikářem opatem Otou jako místo líbezné, vznikl později zbraslavský klášter. Tamtéž str. 47, resp. český překlad str. 82
- A/vieć jest pokoje zjednal u Praze jsa neb na Točnice než jeho bratr...* In: *Staré letopisy české z rukopisu křižov-*

- nického, edd. František Šimek, Miloslav Kaňák, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha 1959, str. 50. K Václavovým pobytům v Královském hvozdu Ivan Hlaváček, Studie k diplomatice Václava IV. IV. Itinerář krále Václava IV. z let 1361-1419. Československý časopis historický 10, 1962, str. 64-94
- ²⁸ Život císaře Karla IV., in: Fontes rerum Bohemicarum III, str. 362. Český překlad Jakuba Pavla in: Kroniky doby Karla IV., str. 39
- ²⁹ Tak soudí naposledy František Kavka: Karel IV. Historie života velkého vladaře. Mladá fronta, Praha 1998, str. 90
- ³⁰ O pražských vinicích za panování Karla IV. Marie Válková-Frýzová: Úřad perkmistra pražských viničných hor, Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy VI, 1930, str. 1-4; Božena Pavelková-Hošfálková: Zahrady, vinice, rybníky v době Karla IV., Staletá Praha 9, 1979, str. 174-188
- ³¹ Viz Royt, Šedinová, c. d., str. 106-108
- ³² O bojování hřiechův se šlechtetnostmi in: Tomáš ze Štítného, Sborník vyšehradský, ed. František Ryšánek, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1960, str. 119
- ³³ Lehár, J.: Česká středověká lyrika, Vyšehrad, Praha 1990, str. 81-98. Již dříve týž, Staročeská milostná lyrika a kurtoazní tradice in: Směřování, str. 75-88. V stopách Pavla Torsta autor vyvrací názory Václava Černého
- ³⁴ Lehár: Česká středověká lyrika (edice skladeb Slunce stkvúce, Dřevo se listem odievá, Přechekaje všie zlé stráže, Milý jasný dni, Stratilať jsem milého, Kudy sem já chodila, Byla ti sem v sádku, V Strachotině hájku, Viemť jednu důbravku) str. 224, 226, 234-239, 248-249, 250, 251, 258, 260. Dále též Smil Flaška z Pardubic, Nová rada, ed. Jiří Daňhelka, Orbis, Praha 1950, str. 68
- ³⁵ Jan Hus: Výklady (zamlčený editor Jiří Daňhelka), Academia, Praha 1975, str. 253
- ³⁶ Lehár: Česká středověká lyrika, str. 226 (*lopuch* je staročesky *hřepík*)
- ³⁷ Tamtéž, str. 92
- ³⁸ Veršované skladby Neuberského sborníku, ed. Zdeňka Tichá, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1960, str. 74
- ³⁹ Lehár: Česká středověká lyrika, str. 258
- ⁴⁰ Macek: Jagellonský věk 1, str. 28-29
- ⁴¹ Tamtéž, str. 22-24; Zdeněk Smetánka, Legenda o Ostožovi, Mladá fronta, Praha 1992, str. 189-208
- ⁴² Kupříkladu Nejstarší legendy přemyslovských Čech, ed. Oldřich Králík, Vyšehrad, Praha 1969, str. 14, 90
- ⁴³ Pavel Stránský ze Zápské Stránky, Český stát – Okřík, ed. a překlad Bohumil Ryba, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, Praha 1953, str. 13-15; Bohuslav Balbín, Krásy a bohatství české země, ed. a překlad Helena Businská, Panorama, Praha 1986, str. 51-54
- ⁴⁴ Černý, V: Staročeská milostná lyrika a další studie ze staré české literatury, Mladá fronta, Praha 1999, str. 193. Tam i originální francouzské znění.
- ⁴⁵ Aeneae Silvii Historia Bohemica – Enea Silvio Historie česká, str. 11, 13, na str. 10, 12 originální latinské znění
- ⁴⁶ Brázdil R., Kotyza O.: History of Weather and Climate in the Czech Lands I. Period 1000-1500. Zürich 1995, zvláště str. 122-128; tíž, Kolísání klimatu v českých zemích v první polovině našeho tisíciletí, Archeologické rozhledy 49, 1997, str. 663-669
- ⁴⁷ Macek: Vnímání přírodních krás, str. 306
- ⁴⁸ Postilla Jana Rokycany I, ed. František Šimek, Praha 1928, str. 610
- ⁴⁹ Veršované skladby dobu husitské, ed. František Svejkský, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1963, str. 117
- ⁵⁰ Magdeburger Schöppenchronik, in: Die Chroniken der deutschen Städte VII, ed. K. Janicke, Leipzig 1869, str. 352-353
- ⁵¹ Aeneae Silvii Historia Bohemica – Enea Silvio Historie česká, str. 102-103
- ⁵² Český překlad Butzbachova díla Hodoporicon in: Karel Dvořák, Humanistická etnografie Čech, Univerzita Karlova, Praha 1975, str. 35
- ⁵³ Jana z Rabštejna Dialogus, ed. Bohumil Ryba, Matice česká – Orbis, Praha 1946, str. 95; na str. 94 originální latinské znění
- ⁵⁴ Husitské skladby Budyšínského rukopisu, ed. Jiří Daňhelka, Orbis, Praha 1952, str. 28, 171
- ⁵⁵ Jana z Rabštejna Dialogus, str. 59
- ⁵⁶ Macek: Vnímání přírodních krás, str. 290, 301
- ⁵⁷ Macek, J.: Hlavní problémy renesance v Čechách a na Moravě, Studia Comeniana et historica 18/35, 1988, str. 12-13
- ⁵⁸ Varcl a kol., c. d., str. 235
- ⁵⁹ Hilariův spis Hystoria civitatis Plznensis vydal v latinském originálu a novočeském překladu Josef Hejnic. Viz Josef Hejnic – Miloslav Polívka, Plzeň v husitské revoluci, Ústav československých a světových dějin ČSAV, Praha 1987, str. 84-179, český citát na str. 160, latinské znění na str. 119-120
- ⁶⁰ Tamtéž, str. 159, latinsky na str. 119
- ⁶¹ Tamtéž, str. 160, latinsky na str. 120
- ⁶² Otištěno in: Renesanční poezie, ed. a překlad Helena Businská, Academia, Praha 1975, str. 59, latinské znění na str. 58
- ⁶³ Tamtéž
- ⁶⁴ Tamtéž, str. 96-99

⁶⁵ Tamtéž, str. 202-205

⁶⁶ Tamtéž, str. 160-161

⁶⁷ Tamtéž, str. 158-159

⁶⁸ Tamtéž, str. 4-5, 42-43, 50-51, 84-87, 100-101, 124-127, 156-157, 228-231

⁶⁹ Macek: Jagellonský věk 1, str. 25-26, 50-62; Petr Čornej, Velké dějiny zemí Koruny české V. 1402-1437. Paseka, Praha-Litomyšl 2000, str. 596-598 (tam i další literatura)

⁷⁰ Renesanční poezie, str. 164-167; 210-211

⁷¹ Tamtéž, str. 182-183

⁷² Viz poznámku č. 43. Výstižnou charakteristiku Stránského díla podal Jaroslav Kolár, Paradoxy spisu Pavla Stránského o českém státu, Folia historica Bohemica 8, 1085, str. 331-345

⁷³ Na výbor z díla odkazuje poznámka č. 43. O autorovi přehledně a výstižně Jan P. Kučera-Jiří Rak, Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře, Vyšehrad, Praha 1983; viz též Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Sborník z konference Památníku národního písemnictví. Památník národního písemnictví, Praha 1992

Průběh nedávno uzavřeného 20. století doložil, že civilizovaná společnost nebyla s to vyvážit dosažený pokrok ve vědě a technice udržením a obnovováním morálních hodnot. Netýkaly se pouze vztahů mezi lidmi, ale rovným dílem též vztahu k lidskému okolí, v první řadě k přírodě. Poměr k Matce – přírodě byl založen na hluboké úctě a z ní vyplývající ohleduplnosti k prostoru, v němž začíná, odehrává se a končí život člověka. Vycházel z jeho materiálních zájmů, z vděčnosti za zdroje k udržení žití, měl však i svůj rozměr kosmogonický, který vyvolávalo tážení po silách, jež řídí chod světa a jimž se pokoušel přizpůsobit. Během vývoje lidského rodu převládala ve vztahu k přírodě a odtud odvozeně ke krajině hlediska morální.

Jejich imperativem byla snaha o shodu s přírodou, založená na praktických stránkách jejího užívání, obsahující ovšem i nezávislý obdiv k její mohutnosti kruté i něžné, k její kráse. Ve jménu novodobého pokroku převládlo mínění, že lze beztržně kořistit z darů přírody v honbě za uspokojováním hmotných potřeb a stejně tak pošlapávat zemi v zájmu válečných konfliktů. V neprospekch obou druhdy rovnocmocných činitelů došlo k porušení rovnováhy mezi člověkem a přírodou. Neblaze postihuje v přítomnosti oba.

O vztahu k přírodě a krajině vypovídají zdaleka netoliko ilustrativně dějiny umění od prehistorických dob a rozmachu starověkých civilizací po celou následující dobu. Umělecké reflexe prostředí, v němž lidé žijí, braly na sebe úlohu dokumentární, určující se však stalo jejich duchovní svědectví. Každá z etap vývoje umění ukládala do souvislostí vědomí představy o poměru člověka k přírodě a jimi jeho myšlení i citění nepřímo ovlivňovala. Zároveň s tím se v umění samotném ukládaly sedimenty tvůrčích zkušeností (až po metody umělecké tvorby a strukturu výrazových prostředků), v nichž se promítal a také zhodnocoval obecný postoj k přírodě a zvláště k citlivě pokožce země, ke krajině. Postupně se příroda a krajina stala úhelným objektem zpodobování lidského světa. Jednou v jeho formách hýčkaná kontinuita a jindy zdůrazňovaná diskontinuita se však nevzdávala tohoto inspiračního zdroje. Nevyloučily je ani notně změněné podmínky života ve světě přítomnosti, jehož vnější obraz se před očima měnil. Duchovní povaha umění zavazuje dnes s nebyvalou naléhavostí tvůrčí vrstvu, aby bránila prostor života, včetně přírody a krajiny, právě proto, že s ním člověk nakládá bez morálních premis jako s výhradním majetkem.

V této souvislosti se nelze vyhnout rekapitulaci vývoje vztahu umění k přírodě. Jednu polohu představuje účelnými důvody vedená tvůrčí vůle, přizpůsobující se v zájmu člověka přírodu, najmě cílevědomé přetváření krajiny, v níž se lidé usazovali. Brali v potaz nabídku darů flóry, fauny i žirné půdy ve funkci zdrojů obživy a stejně tak neživých přírodnin pro stavební činnost. Také atmosférické podmínky určovaly běh života a rytmus práce. Aniž by se lidé odvažovali nad přípustnou mez porušit rovnováhu přírodních cyklů a danou konfiguraci krajiny, vkládali ve svém zájmu do přirozeného těla přírody uměle vytvářenou přírodu vlastní. S rozvojem duchovních nároků obohatila základní účelová hlediska proměnná veličina zřetelů estetických, která odpovídala stupni myšlení a citění dané doby. Poznamenala protiklad mezi přirozeným prostorem a jeho úpravami až po vznik uzavřených prostorů rozličných typů architektury profánní i sakrální, včetně příbytků posmrtným. I cesta od upravení jeskyň jako přístřešků ke stavbě jednoduchých obydlí a posléze budování domů a sídel i výstavbu městských a vesnických aglomerací se řídila ohledem k přírodě. Zvláště urbanizace a rozličná komunikační díla si na nové úrovni vynutily pozornost krajinnému okolí a příslušné specializace, jaké vyžadovalo řešení podobných úkolů. V průběhu věků se zákonitě měnily názory na vhodnost či nevhodnost zásahů do krajiny podle představ, požadavků a vkusu uživatelů při formování jejích části až po její rozsáhlé úseky. Valnou většinou se opíraly o úctu k přirozenému prostředí přírody jako dílu božskému. Tíživé dědictví nevázané

ziskuchtivosti mělo občas vrch nad péčí o životní prostředí. Převládla však v poměru k přírodě počínáním lidí během 20. věku a v problematickou honbou za blahobytem pustoší nedávno ještě apostrofované „lesy, vody a stráně“. Pod rouškou kultivace měst a krajiny zneuzívá umění architektury, urbanistických i krajinných projektů či dopravních staveb k bujení národů na těle země, která se dostala do hrozivého stínu sporu mezi pychou člověka a bezbranným prostředím přírody.

Naznačené otázky nelze oddělit od druhé polohy, v níž se též projevuje tvůrčí vůle, avšak nezávisle na náročném požadavku formovat prostředí si žádá ztělesnění reflexů přírody a krajiny prostředky výtvarného umění. Je ovšem neméně náročná, neboť formuje lidské vědomí. Uvedené umělecké reflexi jsou věnovány následující poznámky, které rovněž nelze zbavit ohlednutí na minulost. Po staletí se v umění obrážel proces poznání objektivního světa, jemuž chtěl člověk porozumět, aby jej mohl ovládat. Jím se člověk paralelně dobíral pochopení svého subjektu. Jelikož si ani v jedné z těchto rovin nevěděl rady jak naložit s tušeným řádem všehomíra, který přesahoval schopnosti jeho rozumu i citu, přibližoval si neznámou moc tím, že ji výtvarně pojmenovával podle zkušeností, jaké mu nabízel svět. Mocnosti nadzemského původu personifikoval podle vlastního fyzického ustrojení nebo používal jako předlohy elementy přírody, jejichž výtvarnému zachycení přičítal zřejmě magický účinek. Princip podobnosti s modelem předmětu lovu nebo figury udržovatelky rodu byl rovným dílem s dohodnutou šířkou výtvarného znaku srozumitelným výkladem životního koloběhu. Když se začala společnost přesněji organizovat, vyhovovalo vrstvě stařešinů, panovníků a hrdinných bojovníků, že umění jejich hierarchii ztotožňovalo s údajně příbuznou organizací božstev.

Archeologické nálezy dokládají, že se výtvarná mluva tříbila souběžně popisem viděného i jeho převodem do abstrahovaného znaku či symbolu. Pro oba přístupy, napodobování předlohy i její abstraktní transformaci, byl výchozí smyslový vjem. Podstatný byl vždy poukaz k významové stránce výtvarného sdělení, což rovnocmocně platilo v různých, na sobě nezávislých společenstvích. Zato je spojovala podobnost otázek, které si kladly po původu života a zákonitostech, jimiž se řídí příroda, která je obklopuje a živí. Odlišnosti, jež určily charakter pozdějších kulturních okruhů, zakládaly rozdílné kosmogonické a kosmologické představy. Do odpovědi, které byly závazné pro výtvarné reflexy žité a představované reality, se obvykle promítaly vznikající společenské vztahy a postupně i obraz okolního prostředí přírody a krajiny, náměty, chápané jako díla božského stvořitele.

Trvalo ovšem ještě notný čas, než se pozornost umění odvážíla soustředit k vlastním formám i hodnotám obsahu přírodních a krajinných motivů. Zasloužilo se o to zrání malby, kresby, grafiky a rytiny i reliéfu, probíhající v různých obdobích odlišných kulturních okruhů. Obraznosti, zdá se, se snadněji poddávaly převodu do uměleckých forem jednotlivé prvky přírody a plošné náznaky krajiny, než jejich společný jmenovatel fenoménu prostoru. Nebylo však zbytné, než jej uchopit, neboť byl zjevnou spojnicí jejich souvztažnosti. Právě ta se dotýkala základních stránek lidského bytí, východiskem k formulování mýtotočivých představ a později i filosofických úvah o životě a světe a zdrojem ideologie, která kodifikovala i ustavované sociální vztahy. Vnímání prostor poměřoval člověk svou fyzickou mírou a jí tedy též okolní předmětný svět v mezích náboženských představ a jím odpovídající struktury společnosti. Praktická činnost lidí, překonávající vzdálenosti na cestách zemí a mořem si však vynutila poměřovat reálné prostorové vztahy, k čemuž kromě jiného pomáhala astronomie, matematika a geometrie. Z těchto nauk odvozená perspektiva usnadnila umění vyvolat na ploše obrazu či reliéfu optickou iluzi reality (ve své podstatě simulovanou, již bychom dnes nazvali virtuální). Vycházela ze smyslových vjemů, avšak jako forma umělecké

reflexe, dotýkající se dimenze nekonečnosti, si při zobrazování prostoru a vyjadřování souvislosti času udržovala ve vztahu k oběma fenoménům posvátnou pokoru. Bez ohledu na odlišný vývoj kultur s ní přistupovala k přírodě a krajině, které pokládalo umění za hostitele lidí a příběhu jejich životů.

Než se námět krajiny stal nezávislým a dominantním předmětem zobrazování, byl zhusta užíván jako pozadí figurálních výjevů nadzemských i pozemských. Ve východní oblasti kultur kolem Středozemního moře se lze s náznaky krajiny setkat v rytinách do kamene z období třetího tisíciletí před naším letopočtem, v sumerských pečetních válečcích i asyrských reliéfech. Dávnověký Egypt užíval v malbě i reliéfu detaily z přírody a nebylo výjimečné, že se bezprostředním modelem stávala krajina nilského venkova; pečlivost byla ovšem věnována především obrazu předpokládané krajiny posmrtné existence. Jihozápadní část Středo-moří se vyrovnávala s motivy krajiny v umění minojské Kréty a rozvíjela je na vázách, v mozaikách, nástěnných malbách i reliéfech antika řecká i římská. Jestliže umění arabského islámu volilo v zastoupení krajiny zahradu jako prostředí děje při ilustraci básnických textů, indické převádělo prvky přírody do soustavy symbolů, dokládající harmonii světového řádu. V přístupu k motivu krajiny dosáhlo svébytné odlišnosti od samého svého počátků umění čínské (jež ostatně ovlivnilo v tomto směru sousední oblasti). Provázeno teoretickými traktáty v odkazu na filosofický a básnický smysl zpodobované krajiny ustálilo tradici, jež se vyklenula nad probíhající časem. Čínský umělec, který vyznával, že *Malířství je jedno ze stvoření / Není-li též samo stvoření* pokládalo krajinu za předmět obrazové básně filosofického dosahu, jejíž tvářnost v proměnách podnebné situace mu byla příležitostí nastavit zrcadlo stavu duše. *Spletené se zpusťlé řeky kříží / hory plné strmých rozeklaných stěn / Tmoucí sytě tyrkysový rákos / Jínovatka než ji rozsvěcuje den // Jdi Opláchni olovo a štětec / k svému jménu k poctám nevšimavý buď /...* (z básní 16. a 13. sbírky Huang Yue: Dvacet čtyři básní o vlastnostech malířských). Dávno před Evropou byla čínská krajinomalba samostatným odvětvím, jež rozkvetlo zvláště v období mezi 7.-13. stoletím našeho letopočtu.

Evropský středověk, odkojený ve své rané fázi residu římské antiky a byzantského umění, zprvu nahlížel na krajinu parciálně bez ohledu k prostoru. Přednostně tak činil ve výpravných iluminacích, v nichž věnoval pozornost flóře a fauně v podobách rajských i pekelných, které pronikaly i do obrazů a plastik. Vývojem pohnula v pozdní gotice křesťanská představa ráje, vykreslující jej v podobě útěšné a líbezné. Ve vyspělých školách Apeninského poloostrova zaměřila pohled na modely konkrétní krajiny, zvláště zásluhou Giottoovou. Přiblížila tím přesvědčivost náboženských výjevů, jež se ztotožnily s běžně vnímanou realitou v malbách, grafikách i reliéfech renesance, jež se od 15. století ustálila na obou stranách alpského předělu. Nový výtvarný názor posunul motiv krajiny k samostatnosti dokonce i v detailech umění dekorativního, včetně tapisérie. V následujících staletích mu dal možnost rozrůznění ve smyslu pojetí specializovaného výtvarného oboru. Italové i Flámové jej pojímali jako organickou součást figurálních composic, v německé oblasti byla krajina u Altdorfera chápána bez lidí jako drama nebo u Dürera jako výsledek studia přírody, u Holanďanů byl položen důraz na zpodobení jejího konkrétního výseku. Pro veduty stala se zvláště města tématem zprávy o krajině, barokní Italové a Francouzi i Angličané si oblíbili idealizovaný obraz krajiny jako laskavého snu o mýtech dávných i aktuálních. Často víc než jiná výtvarná odvětví dovoľoval krajinářství spolehnout se na abstrahování předlohy, při úsilí o iluzi popustit uzdu fantazii, komponovat podobu krajiny netoliko podle její konfigurace. Ke zpodobení se nabízela nezkrotná činnost živlů, změny atmosféry a proměny světla, což se v evropském kontextu stalo prostředníkem výpovědi o stavu citu a mysli. Tuto tendenci posvětil

nástup romantismu, který dal vztahu k přírodnímu prostředí svěží impulsy, které v představách lidí i postojích umění patří dodnes k nadějím, že se příroda a krajina mohou těšit napříště lidské přízni. Na romantickou vůli odvolávala se i pozdější období, zjevně vývoj od realismu k impresionismu, který ustálil přesvědčení, nakolik je důvěrné sžití s plénerem předpokladem porozumění přírodě, jež se zakotvila v lidském vědomí a nakolik otevírá vzhled do myšlenek a pocitů člověka. Výsadní postavení krajinomalby oslabil rozliv výtvarných tendencí a směrů umění 20. století, nevytlačil ji však z obzoru. Pokud pomíneme slepou uličku naturalismu, vracely se motivy krajiny do obrazné interpretace vnější i vnitřní umělecké zkušenosti jak díky své přitažlivé mnohotvárnosti, tak ještě více zásluhou svobodné imaginace tvůrčích projevů. Jejich přetavené formy vedly intenzivněji k přemítání o mikro- a makroprostoru viditelného světa a jeho zrcadlení v psychologických prožitcích. Staly se podnětem pro koncepci secese, využíval jich symbolismus a expresionismus, složitou inkarnací se včlenily do kubismu, konstruktivismu i surrealismu. Mnohdy ovlivnily přímo tvarosloví nefigurativního umění a znovu se vynořily v námětech projevů postmoderních.

K *tváři naší země* třeba přiřadit nedílně její specifické rysy, které reflektovalo zdejší umění ve vztahu k přírodě a povýtce ke krajině. Námět krajiny dospěl u nás ke svéprávnému postavení analogickými cestami jako v ostatním evropském umění. Viditelným předělem stala se od prvních desetiletí 19. století éra romantismu, která vyzdvihla motiv krajiny do středu zájmu netoliko ke ztotožnění niterných pocitů a nálad s proměnnými podobami přírodní scenérie, ale dala mu obsah vlastenecký jak ve smyslu zemském, tak ve službě rodícímu se českému národnímu vědomí. Průkazné svědectví poskytuje vývoj krajinomalby v tvůrčím horizontu od Josefa Navrátila k Josefu Mánesovi a Adolfu Kosárkovi. V této souvislosti nelze pomínout ani sochaře Václava Levého, který s obdobnou pokorou před přírodou, jakou sto let před ním projevil nedaleko Kuksu Matyáš Bernard Braun, přistoupil ke ztělesnění obrozeneckých myšlenek v pískovcových sochách Blaníku a Klácelky v lese nad Liběchovem. Srostly strůjně s místem také proto, že se přihlásily k inspiracím věkovitých forem tamního geologického podloží. Česká krajina byla jedním z nosných témat generace Národního divadla s odkazy na historii i na soudobou tvářnost úseků země. Ani pozdější různorodost pohledů na krajinu českých zemí ani polarizace způsobů jeho malířské interpretace neproběhla na úkor vyjadřované lásky k rodnému kraji. Na důkaz stačí porovnat realistickou polohu poetického ražení v obrazech Antonína Chittussiho s odlišným pojetím realismu v lesních scenériích Julia Mařáka nebo působnost krajinářských impresí jímavých obrazů Antonína Slavíčka s dramatickým výrazem barevných past Jindřicha Pruchy i se zasněností baladických krajin černých jezer Jana Preislera. Sama příroda ve svých kosmických rozměrech i geologických struktur pomohla malířským objevům abstraktního tvarosloví Františka Kupky a nepřímou přivedla ke zhodnocení podvědomí v krajinných vizích Josefa Šímu. Souběžně nepřestaly v průběhu 20. století vyzývat motivy krajiny celou plejádu českých malířů, pro něž se staly životním krédem. Jmenovaní se žádají alespoň Jan Trampota i Václav Rabas, Josef Lada i Vlastimil Rada a Vojtěch Sedláček, neméně Jan Zrzavý, jenž svůj krajinářský zájem rozdělil mezi Bretaň, Benátky i Českomoravskou vysočinu. Programu Skupiny 42 se přičítala zásluha o výtvarné zhodnocení krajiny města, která však byla toliko podnětem k objevům poezie běžného života v umělém prostředí civilizace. K jejím prvním krokům se s nostalgií obracel Kamil Lhoták, v kulisách periférie nacházeli náměty obraznosti František Gross, František Hudeček či Jan Smetana, kromě dalších.

I když během druhé poloviny 20. věku přetrvávaly v umění tradiční způsoby reflexe života, kladl naléhavě otázky, na které bylo třeba hledat odpověď. Obraz reality se měnil před

očima aplikací poznatků vědy a techniky na úkor zděděného prostředí, člověk byl zaskočen příbojem informační a komunikační exploze, v obecné rovině vyhovovala globální unifikace rostoucí konzumní nenasytosti. Umělecké vědomí bylo zprvu přednostně zaměřeno na proměny lidského nitra v nových okolnostech a podmínkách života, než bylo s to reflektovat jeho souvislost se stále zjevnějším ohrožením lidského prostředí. Oddělena po druhé světové válce politickou přehradou od okolního světa dozrávala v Československu generace umělců pod příkrovem totalitní ideologie za paradoxních podmínek. Nemluvě o stylových požadavcích, ujařmovala tvorbu předpisy témat, mezi něž patřila i oslava přírody, kterou režim sám ničil. Nejen proto, že se obsah podobných námětů vyprázdnil, ale především proto, že byla v sázce svoboda umělecké reflexe, která byla soustředěna k proměnám niterného světa současníků, v němž se zrcadlil neúprosný čas. Obraznost si vyžadovala adekvátní výrazové prostředky, které byly s to proniknout pod povrch jevů, což ovšem neznamenalo, že by z obzoru vymizelo oslovení přírodou a krajinou. Namátkou může posloužit porovnání rozdílných přístupů ke krajině, jejíž podobu revokoval v barevném i lineárním rytmu příběhů přírody grafikami a obrazy Jiří John, přírodní inspirace posouvaly Čestmíra Kafku při vyjádření životních pocitů od volby brutálních struktur barevných hmot k podobě objektů s prvky zeminy a rostlin, zatímco se typově odlišný Josef Jíra spolehl na klasické principy krajinomalby, obohacené o expresivní dramatičnost. Systematicky zraňovaná krajina přitahovala i sochaře. Vylamované bloky kamene posvěcoval myšlenkou a citem Miloš Chlupáč, aby je vrátil, pokud bylo možno, do prostředí volné přírody. Stopy člověka v ní hledala v reliéfech Eva Kmentová, z bezcílnosti jejich tvarů odvodil úvahy o labilitě života Stanislav Kolíbal, aby je promítl do stavby svých plastik. Zcela konkrétním podnětem možného sochařského podílu na rekultivaci krajiny se pro Vladimíra Janouška stala devastovaná příroda severních Čech ve chvíli, kdy mu „normalizace“ odňala možnost veřejného uplatnění.

Blahovolné ničení přírodního prostředí vyvolalo postupně ve vrstvě uměleckých reflexí apelativní tvůrčí odezvy dosud málo obvyklými způsoby výtvarných projevů. Souzněly na celém světě i u nás s hlasy ekologických aktivistů a varovnými nálezy z oblasti přírodních a humanitních věd. Nešlo jen o probuzení svědomí, ale prvořadě o obnovu harmonického vztahu člověka a přírody jako předpokladu jeho přežití. Akční umění se obrátilo zády k tísňové klausuře galerií a muzeí. Jeho spontánní scénáře počítaly vyvoláním běžných událostí se spoluúčastí diváků. Odehrávaly se v městském parteru stejně jako během poutí krajinou. Umožnily bez znásilňování prostředí rozvíjet s ním dialog prostředky výtvarnými, hudebními i scénickými. Z jedné strany si žádá připomenout happeningy a events Milana Knížáka, z druhé akce Ladislava Nováka v přírodě, do níž s druhy vepisoval své básnické představy, jež v obou naznačených směrech našly dostatek následovníků. Proti ustáleným zvyklostem poskytlo hnutí impuls k rozvíjení představ i fyzické činnosti, ve své důsaznosti obnovilo úctu k tajemství přírody a živlů a také samotného člověka, když mu připomenulo vazbu na archetypy, které převzal z mytologického dávnověku a na poměr záměru a hry, náhody a zákonitosti v jeho tvůrčích projevech.

Pokud si umělecká mluva zachovala formální kontinuitu a umělecké myšlení v rámci nezávislé imanence předpokládanou sensibilitu, nepomíjely zdroje obraznosti neblahý stav světa. Jak zraňovaná duše tak příroda ovlivnily abstraktní tvarosloví v polohách expresivních i konstruktivních, aby vyslovilo naděje i tísň prožívaného času. Technické vymoženosti a výtvarný um dovolily pohybu vstoupit do organismu díla nebo v něm vyvolat dojem mobility forem, barev a světelné transparentnosti či odrazem až po kinetické programy. Ve vztahu ke krajině se uplatnily projekty landartu, domýšlející charakter její přírodní konstelace. K mani-

festům událostí je u nás přiřadil Alex Mlynářčík, k vizím na téma souvislosti země s kosmem Václav Cigler.

Výtvarné umění tedy neztratilo svůj význam a zdá se, že své postavení v přítomnosti opravňuje různorodostí poloh, do nichž vtěluje reflexe poznatků, prožitků i pocitů. Do nemalé míry si jimi uvědomujeme sami sebe a situace našeho života a prostoru, v němž se odvíjí.

Literatura:

- Dějiny světového a našeho umění v širokém a dosažitelném výběru; z aktuálních titulů:
 Chalupický, J.: Na hranicích umění, Edice Arkýř, Verlag K. Jadrný, Mnichov 1987
 Morganová, P.: Akční umění, Votobia, Olomouc 1999
 Tři nadání, 3x24 starých básní o básnictví, malířství a kaligrafii, překlad O. Král a K. Šiktanc, Mladá fronta, Praha 2000

Jiří T. Kotalík

Při přípravě čtvrtého panelu konference, jejímž posláním je obrátit pozornost k aktuální problematice sídel a volné krajiny, jsem si opakovaně a naléhavě uvědomil, že toto téma je v rámci uměnovědných oborů stále chápáno okrajově. Kulturní krajina a její ochrana jsou nazírány převážně z pohledu ekologické problematiky, která je považována za doménu přírodních věd – přírodovědců, geologů apod. To je i důvodem, proč v porovnání s ostatními okruhy je účast na panelu i ve sborníku relativně skromná a jednotlivé výstupy představují spíše dílčí výstupy zaměřené k určitému segmentu velkého tématu, kterým umělecká reflexe krajiny nepochybně je.

Důvodem je v neposlední řadě možná i obecné chápání pojmu umělecká reflexe. V prvním plánu totiž například v oblasti výtvarných umění evokuje téměř výhradně otázku tématu či námětu a evolucionistickou interpretaci izolovaného malířského žánru. Jsem velmi rád, že řada příspěvků v tomto panelu i doprovodném sborníku naznačila, že pojem umělecká reflexe je třeba chápat v mnohem širším kontextu.

V mém pojetí v sobě reflexe krajiny současně zahrnuje několik poloh. Na jedné straně je umění, zejména výtvarné, jedinečným a nezastupitelným zdrojem poznání podoby naší krajiny v minulosti. Dále jeho prostřednictvím můžeme dokumentovat charakteristiky slohového a stylového vývoje a rekonstruovat i proměnlivý vztah umělců k tématu. Ten přirozeně vycházel především z individuálních dispozic tvůrce a jeho osobitého vztahu ke konkrétnímu výseku reality. Srovnáním uzavřených časových etap však můžeme velmi úspěšně definovat i určité dobové determinované obecné charakteristiky, které vypovídají velmi mnoho zejména o vzájemné vazbě člověka a krajiny v procesu její kontinuální civilizační proměny. S tím úzce souvisí i idealizace tématu v duchu stylových a ideologických proměn a povýšení obrazu krajiny na symbol národní identity. Alšovy lunety či Mařákovy reprezentativní obrazy významných míst naší historie v rámci výzdoby Národního divadla a Národního muzea lze bez rozpaků zařadit do tématického okruhu nazvaného „Krajina a národ“. Ve shodě s paralelním usilováním literátů i architektů tak bylo nové národní umění rozvíjeno jako výraz politické existence a důležitý způsob sebeutvrzení v evropském kontextu.

Odedávna krajina formovala a inspirovala kreativitu architektů a urbanistů při vzniku sídelní struktury a formování toho, co Ladislav Žák označil pojmem obytná krajina. Jakkoliv byla tato tematika námětem druhého panelu, je třeba zde připomenout, že pokud považujeme architekturu za jednu z oblastí umělecké tvůrčí činnosti, patří potom i významné kapitoly středověké kolonizace či velkolepých barokních krajinných konceptů mezi specifické formy umělecké reflexe. Právě jedinečný fenomén české barokní krajiny je výsledkem kongeniálního propojení umělecké syntézy a její široké recepce lidovým prostředím. Jak lapidárně poznamenal Václav Richter: *Teprve vlastně barok v českých zemích spojil architekturu a její obyvatele s přírodou ...*¹

S nástupem umělecké moderny se téma krajiny ve výtvarném umění výrazně proměňuje. Krajina, respektive v širším pojetí příroda se stává prostředkem k novým uměleckým výbojům zaměřeným na reálné postižení krajinné atmosféry v duchu převratných zásad impresionismu. V období postimpresionismu, secese a symbolismu převažují formální interpretace akcentující estetické a dekorativní složky. Následující období expresionismu zase prohlubuje individuální prožitek krajiny a jejího duchovního obsahu. Spíše než o samotnou krajinu zde šlo o prožitek z krajiny. Sociální orientace ve třicátých letech rezonuje i v krajinomalbě, zejména v dílech malířů z okruhu Umělecké besedy v čele s Václavem Rabasem a v jejich baladickém pojetí krajiny domova. Vedle této dramatické noty můžeme souběžně registrovat i idylické pojetí tématu, které chápe téma krajiny jako návrat k rodným kořenům a vzpomínku

na dětství, jak dokládá například emblematický *Triptych s českou krajinou* od Josefa Lady z roku 1935. S rozvojem moderního umění se přirozeně rozrůstají různorodé polohy oblíbeného a věčného žánru. Jednou z nich je akademická a reprezentativní krajinomalba v pojetí nejslavnějšího českého krajináře své doby profesora pražské Akademie Otakara Nejedlého, který na této škole působil neuvěřitelných 34 let. Tvorbu jeho četných žáků zase charakterizuje zájem o specifické rysy zcela konkrétních přírodních partií v širokém proudu regionálních krajinářů, kteří v nepejorativním slova smyslu poctivě a soustředěně mapovali proměnlivý obraz jedinečného přírodního bohatství našich zemí.

Středem zájmu se brzy stávají i samotné civilizační proměny krajiny zachycující průmyslové zásahy, dopravní trasy i novou stafáž telegrafních drátů, stožárů vysokého vedení či továrních komínů. V dílech některých tvůrců je jejich civilistní technicismus opěvován (Skupina 42), obsahem tvorby jiných je zase čitelný varovný apel, upozorňující na nový aspekt krajiny v ohrožení. Stále naléhavěji se objevují osobní interpretace krajiny jako scenerie lidského života stejně jako experimentální abstrahování v rovině symbolů, evokujících poetický náboj tématu v poloze vzpomínky na krajinu či snu o krajině (Josef Šíma, Jiří John). Dnešní složitě strukturovaná a proměnlivá výtvarná scéna pracuje s díly konceptuální povahy či instalacemi, které často využívají elektronických vizuálních médií. Krajina se tak stává již nikoliv tématem, ale přímo subjektem či materií výtvarného díla.

Tento složitý a mnohotvárný proces přibližuje i doprovodná výstava, přes nutnost hutné zkratky snad srozumitelně vypovídající o hlavní časové ose vývoje. Poděkování patří všem kolegům, kteří svými příspěvky v rámci panelu i sborníku přispěli k důležitému propojení našich pohledů a k poznání, že přes specifika různých uměleckých oborů jsou východiska i výstupy překvapivě obdobná.

Týká se to zejména oblasti literatury a fotografie. Právě zkušenost z přípravy doprovodné výstavy a možnost seznámit se blíže s dosud prakticky neznámým a v této šíři nikdy neprezentovaným materiálem je pro mne potvrzením tušeného, tzn. existence společného zorného úhlu, z kterého tvůrci té které doby nazírali na konkrétní krajinu. Těsné paralely, souvislosti a vzájemné vlivy mezi obrazy a fotografiemi, respektive malíři a fotografy se nakonec jeví mnohem zřetelněji, než jsem původně předpokládal. Tento vztah je velmi lákavým a slibným tématem vybízejícím k dalšímu zpracování. Bohužel, v rámci panelu se nám nepodařilo zajistit původně přislíbené příspěvky z oblasti hudby, divadla a scénografie či filmu. Zejména téma krajiny v hudbě je mimořádně nosné a bohaté již při laickém poukazu na Smetanovou *Mou vlast*, Janáčkovy *Hukvaldy*, Novákovu *Jihočeskou suitu* či *Otevírání studánek* Bohuslava Martinů. Ale k tomu by se měli vyjádřit jiní.

Dovolte mi ještě několik postřehů z mého zorného úhlu především historika umění.

První se týká počátků krajinomalby. Sledujeme-li v dějinách výtvarného umění reflexy konkrétní krajiny, můžeme nalézt jejich počátky již ve starověku na egyptských reliéfech či římských mozaikách a nástěnných malbách. V českém prostředí se s krajinářskými motivy setkáváme poprvé ve středověku v motivických stafážích náboženských scén. Abstraktní výseky krajinných symbolů jako skal či stromů (například v díle Mistra Vyšebrodského) se v období pozdní gotiky proměňují v prostorově pojatý plán krajinného horizontu. Na idealizovaných prospektech vysněné krajiny Svaté země, zejména na pozadí scén znázorňujících útěk do Egypta či ukřižování, se stále častěji objevují motivy převzaté z reálné krajiny stře-doevropského typu či konkrétní veduty měst (*Budňanská archa* 1490, epitaf Jiřího Řepčického ze Sodoměře 1497, nástěnné malby ve františkánském kostele v Plzni, fresky v Hašplířské kapli v kostele sv. Barbory v Kutné Hoře z roku 1499). S větší intenzitou se

s obdobnými motivy setkáváme v žánrových ilustracích iluminovaných rukopisů například v rukopisu Petra de Crescentis *Ruralicum comodus libri decem* v pražské Univerzitní knihovně, v *Biblii Václava IV.* (fol. 119) či v *Královohradeckém kancionálu* Matouše Radouše z let 1590-1604, uloženém v muzeu v Hradci Králové, jmenovitě na scéně křtu Krista v Jordáně. Skutečně prvními velkolepými krajinářskými výjevy v dějinách českého umění jsou však nepochybně až lovecké scény v tzv. zelených světnicích na zámcích v Blatné a Žirovnici z konce 15. století. To vše se ale odehrálo již pod přímým vlivem renesance, která otevřela kvalitativně nový pohled na krajinu a iniciovala oddělení krajinomalby jako specifického masově pěstovaného a sběratelsky ceněného žánru, jak připomíná historická výstava a konference Narodziny krajobrazu nowożytnego, Warszawa, Muzeum Narodowe, 1972, uspořádaná z iniciativy Jana Białostockého.

V následujícím barokním období rozvíjí téma krajiny v našem prostředí řada známých i neznámých umělců, sledujících zejména v množství kreseb a grafických listů konkrétní přírodní prostředí, i věcně viděné veduty historických staveb a sídel. Tato tradice v českém umění vrcholí v ideálních kompozicích Václava Vavřince Reinera, který však v bordurách své *Mapy Čech* z roku 1720 přinesl i žánrové pohledy na českou krajinu. Definitivní vítězství krajinomalby potvrdilo až zřízení samostatné krajinářské školy na pražské umělecké Akademii, jejíž vedení převzal v roce 1806 Karel Postl. Široký proud romantismu opřený o intenzivní zájem o přírodu a minulost tak s konečnou platností přispěl k definitivnímu prosazení krajinomalby jako uznávané a reprezentativní disciplíny, která si vydobyla čestné místo v hierarchii akademického žebříčku uměleckých oborů. Jestliže kresba a na ni těsně navazující grafika sledovaly před vynálezem fotografie především veristický přepis skutečnosti, malba ve své romantizující bukolické stylizaci dané téma programově heroizovala včetně odkazů na historii a oslavu venkovského lidu a jeho životního stylu. S určitými přestávkami působil speciální krajinářský atelier na Akademii výtvarných umění pod vedením pedagogů Antonína Mánesa, Maxmiliána Haushoffera, Julia Mařáka, Otakara Nejedlého, Františka Jiroudka, Jiřího Karmazína a Františka Hodonského. V rámci dnešní Akademie působí atelier krajinářské tvorby i dnes a jeho vedením je pověřen ak. mal. Antonín Strážek. Samotný výčet jmen profesorů této školy, z které vyšla většina našich významných krajinářů, sám o sobě názorně ilustruje vývojové proměny pojetí tohoto žánru.

Druhý exkurs bych rád věnoval zamyšlení nad pojetím české krajinomalby v dílech našich dějepisců umění. Klíčovým interpretem tohoto tématu byl zejména profesor Jan Květ, autor řady výstav, monografií i souborných statí mapujících hlavní osobnosti a tvorbu reprezentantů tohoto žánru. Jeho dílem je zejména obsáhlá publikace *Má vlast*, vydaná v roce 1940, která přinesla první souvislý přehled kontinuity krajinářského zájmu v průběhu 19. a 20. století. Na konkrétních příkladech a na základě slohového rozboru vyložil autor v zevrubném panoramatu konkrétních vývojových proudů a tendencí. Vznik a vývoj krajinářské tvorby v Čechách pojednal v její názorové a výrazové pluralitě a v sounáležitosti s problematikou vývoje evropského. Květovou zásluhou je, že se přitom jako řada jeho předchůdců (K. B. Mádl, Vojtěch Volavka, Antonín Matějček, V. V. Štech) neomezil pouze na vůdčí zjevy, ale připomenul i ostatní tvůrce, pro které byla krajina i dílčím či dočasným inspiračním podnětem. Objevným způsobem připomenul Květ i lyrickou krajinu (v dílech Josefa Mánesa, Mikoláše Alše či Jana Preislera), krajinářský podíl tvůrců figurálního realismu (Karla Purkyně) nebo nekonvenční přístup umělců z okruhu Osmy a Tvrdošjých (Bohumila Kubišty, Vincence Beneše, Václava Špály). Obsažný a stylisticky vyvážený text má i nepochybně literární kvality,

zejména v partiích, kdy střízlivá a věcná dikce dostává epický spád v občasném akcentu baladického vzrušení nebo poetického příměru. V rozjitřené atmosféře Mnichova a okupace kniha ve svém záměru především apelovala na vlastenecké city a niterný vztah k ohrožené rodné zemi, jak o tom ostatně svědčí i předmluva básníka Josefa Hory.

V dobových souvislostech je třeba připomenout i některé obdobně zaměřené souběžné akce, jakými byly tematická výstava výtvarného odboru Umělecké besedy na podzim roku 1938, retrospektivní výstava děl Václava Rabase, kterou autor dedikoval *Svému kraji*, výbor z díla Josefa Mánesa uspořádaný Františkem Kovárnou pod titulem *Zemi milované* či pozdější výstava SVU Mánes, uspořádaná i pod titulem *Tvář české krajiny*, opět se shrnujícím Květovým úvodem. Tématu české krajinomalby se Jan Květ věnoval i po roce 1945 například v monografiích *Max Švabinský krajinář* (1948) a *Vlastimil Rada* (1953) a konečně i v přepracovaném sedmém vydání knihy *Má vlast*, která vyšla v roce 1959 s novým podtitulem *Česká krajina v našem malířství XIX. a XX. století*.

Květova koncepce tradiční kontinuity a vývojové proměnlivosti se stala interpretačním východiskem celé řady následujících výstav, katalogových textů či odborných prací. Ve stručné časové posloupnosti zmiňme za všechny alespoň výstavy *Česká krajina XIX. století* (Praha – Žofín 1951, úvod Vladimír Novotný), *Česká krajinomalba 19. století* (Plzeň, 1976, úvod Olga Macková) či *Krajina v české malbě 19. století* (Strakonice 1980, úvod Naděžda Blažičková). Významným počinem však byla především výstava *Česká krajina*, kterou uspořádala v roce 1983 Národní galerie v Praze ve Valdštejnské jízdárně v Praze a poté v Alšově galerii v Hluboké nad Vltavou. Tato výstava byla významná především tím, že jejím spolupořadatelem byl Ústav krajinné ekologie Československé akademie věd a na samotné výstavě a zejména v jejím pražském katalogu se objevily i výrazné oborové přesahy, připomínající kultivaci české krajiny v minulosti i podíl architektury na tvorbě krajiny a životního prostředí. Souhrnný text Jiřího Kotalíka s názvem *Tradice české krajinomalby* svým způsobem završil pojetí jeho univerzitního učitele Jana Květa, připomenul východiska tehdejší nejmladší generace (dnešních klasiků v čele s Ivanem Ouhelem či Františkem Hodonským) a ohlasy tématu krajiny i v ostatních uměleckých oborech mimo malbu.

Zajímavý soubor příspěvků k tématu umělecké reflexe krajiny přinesla mezioborová konference, uspořádaná Národní galerií a Ústavem teorie a dějin umění ČAV v roce 1896 v Plzni pod názvem *Člověk a příroda v novodobé české kultuře*. Ve stejnojmenném sborníku, vydaném v roce 1989, stojí za zvláštní zmínku stať Hany Librové *Antropologická a sociální dimenze v percepci krajiny*² ve které analyzuje proměnu biologického vztahu člověka k přírodě ve vztah kulturní, podmíněný reflexí „nedostatku krajiny“. Zajímavá je i teorie o zásadní změně v uměleckém přístupu ke krajině v díle raných realistů (u nás např. Antonín Chittussi), kteří ve svých dílech zobrazovali krajinu jako hodnotu, jež má právo na existenci nezávisle na přímém prospěchu člověka a již je třeba chránit. Aktuální zůstává i závěrečné konstatování statí, že *právě existence antropologické dimenze v percepci krajiny způsobuje, že lidská přizpůsobivost zásahům do krajiny není neomezená*³.

Chittussiho pojetí „intimní krajiny“ a přírodního lyrismu analyzuje podrobně v článku *„Intimní krajina“ a její české přijetí*⁴ Roman Prahel. Připomíná explozivní postavení krajinomalby v 70. letech, doložené drtivou převahou žánru na tehdejších výročních výstavách. Chittussiho odklon od historické malby, kterou studoval, ke krajině, ve které byl samoukem, vysvětluje malířovou kritikou dosavadní akademické praxe a jeho kontaktem s barbizonci během dlouhého francouzského pobytu. Revoluční je i malířův akcent na nevyumělkovanou, anonymní a moderní krajinu (například se stafáží kouřícího vlaku), která se stala natr-

valo hlavním tématem jeho obrazů, jež zásadním způsobem formovaly českou moderní krajinomalbu. Zajímavé paralely přináší i další uměnovědné stati sborníku, zejména *Proč právě příroda – výtvarné umění a biologické myšlení na konci 19. století*⁵ Petra Wittlicha, který připomíná těsnou souvislost rozvoje přírodních věd a umění secese. Inspirativní je i brilantní analýza *Signatura času; poznámky k výkladu Krajiny se zříceninou od Antonína Mánesa*, ve které její autor Lubomír Konečný⁶ osvětluje složité významové a ikonologické vazby zdánlivě banálně zobrazené idyly, kterou je třeba chápat jako velkolepou paralelu mezi koloběhem přírody a životem člověka. Konečně problematiku hudební reflektuje souhrnný příspěvek Petra Víta, jehož obsah naznačuje název *Sociabilita hudby malující přírodu v české kultuře 19. století*.

Příjemným konstatováním je skutečnost, že tématu výtvarné reflexe české krajiny se věnují kurátoři a galerijní instituce i po roce 1990. Na současné pojetí krajiny ve výtvarném umění byla zaměřena např. I. výstava Sorosova centra současného umění, uspořádaná v roce 1993 ve spolupráci s Galerií hlavního města Prahy v domě U kamenného zvonu v Praze. Její lapidární titul *Krajina* prozrazuje chvályhodnou snahu zahrnout různé přístupy k tématu, což se zejména v katalogu zdařilo. Samotná výstava v pojetí kurátorky Marty Smolíkové odpovídala na otázku „Jak se současné umění vyjadřuje o krajině?“ pestrým společenstvím autorů, odhalujících význam reflexe krajiny jako významného prostředku komunikace. Z nepřeberných fondů Národní galerie připravili na přelomu roku 1997/98 Naďa Řeháková a Karel Miler výstavu ve Veletržním paláci. Pod názvem *Proměny krajiny v českém malířství 20. století* představila v hutné zkratce úhelné osobnosti vývoje žánru se snahou postihnout rozmanitou optiku jejich pohledu. Podobně jako letošní výstava i zde se autoři svým výběrem pokusili připomenout mnohotvárnost přírodního rámce naší země a jeho civilizační proměnu v průběhu dvou staletí.

Zcela odlišně byla koncipována výstava ... o přírodě uspořádaná s podtitulem *Několik pohledů na současné české výtvarné umění* v Českém muzeu výtvarného umění v Praze v roce 1998. Kurátoři a autoři úvodních textů (Ivan Neumann a Alena Potůčková) připomněli polaritu krajiny chápané v pojetí klasiků žánru jako neměnnou a viditelnou realitu a její dynamický, kosmologický rozměr skryté tváře přírody inspirující moderní umělce. Konstatují, že *krajina – krajinomalba se staly vlastně historickým pojmem a umělec již nemůže stát před stvořenou krajinou-přírodou, ale je nucen ničím nezajištěn vstupovat do jejího dění, jinak mu bude odepřeno jakékoliv rozumění* (str. 1). A mají svým způsobem pravdu. Jestliže se od umění obecně očekává, že upozorní na aktuální problémy, je zcela přirozené, že se umělecká reflexe současné krajiny našeho domova nemůže pohybovat pouze v esteticky pozitivní rovině, ale musí akcentovat i varovný apel směřovaný k obsahu a významu tohoto pojmu.

Na základě předchozích úvah můžeme pro názornost různé polohy umělecké reflexe krajiny pracovní rozdělit do následujících okruhů:

- odraz krajiny jako dokumentární svědectví o stavu krajiny; realistický obraz, veduta, fotografie; krajina jako hodnota hodná ochrany;
- obraz krajiny ve smyslu stylizace a symbolu přírodní reality; krajina jako scenerie životních příběhů skutečných i uměleckých; krajina jako paralela koloběhu přírody a lidského života;
- interpretace krajiny zahrnující umělecké dílo pokoušející se postihnout duchovní obsah, význam či atmosféru krajiny prizmatem tvůrčího subjektu; lyrická a intimní krajina;
- objevování a odkrývání krajiny ve smyslu hledání její kosmologické podstaty; příroda jako materie uměleckého díla, souznění s krajinou; dokumentace uměleckých akcí v krajině;
- tvorba krajiny jako zpětná vazba mezi krajinným prostředím a architektonickou, urba-

nistickou a uměleckou tvůrčí činností, která krajinu přetváří;

– žalující memento přinášející varovné apely a nastolující otázky o vztahu ke krajině a její budoucnosti.

Přijmeme-li rámcově toto schéma můžeme nakonec velmi volně definovat uměleckou reflexi krajiny jako komunikaci mezi lidmi prostřednictvím krajiny a jejího obrazu. Prostřednictvím této reflexe člověk zpětně působí na kulturní krajinu v rovině praktické i duchovní.

Současní teoretici a historici umění již zcela volně operují s pojmy příroda a krajina, kterou při interpretaci výtvarných děl vzniklých prostřednictvím nejrůznějších médií zcela svobodně a někdy účelově zaměňují. Oba fenomény spolu nepochybně úzce souvisejí, jejich vztah je však podle mého názoru třeba vnímat v hierarchii obecného a zvláštního. Zatímco přírodní vědy chápou krajinu široce jako funkční systém, společenské vědy pojmají krajinu spíše jako opticky vymezený celek přírodního prostředí, k němuž vztahujeme své estetické soudy. Pro mne osobně pojem krajina představuje širší vztahové vazby a souvislosti, které jsem se pokusil letmo naznačit v úvodu svého vystoupení. V širším kontextu se tak téma *Tvář naší země – krajina domova* stává skutečně významným pojmem i z oblasti kulturní historie, filosofie, politologie či sociálních věd. Stává se tak prostředkem civilizační identifikace a humanizace stejně jako tvůrčí inspirace.

Pokud realisticky hodnotíme smysl prvního ročníku konference poukazem na vážnost a souvislosti krajinné problematiky jako celku, pak věřím, že v ročníku příštím snad bude věnována široce pojaté reflexi krajiny kolem nás mnohem intenzivnější pozornost právě ze strany reprezentantů společenských a uměnovědných disciplin. Jenom tak totiž bude možno navázat přetřhaná pouta mezi člověkem a přírodou a učinit péči a ochranu krajiny aktuální náplní každodenní činnosti na všech úrovních naší lidské existence. Jedinečné kvality kulturní krajiny Čech a Moravy, která je dokladem tisíciletého kulturního vývoje, prostě potřebují být vnímány jako hodnoty. Jakkoliv je naše krajina dnes převážně unavená a neukli-zená, představuje nevyčíslitelný kapitál, konkrétní hmotný statek, který je naším vlastnictvím a za který neseme odpovědnost budoucím generacím.

Poznámky:

¹ Poznámky k baroknímu umění in: O barokní kultuře, Brno 1968

² str. 30-36

³ str. 36

⁴ str. 103-118 cit. sborníku

⁵ str. 94-102 cit. sborníku

⁶ str. 119-125 cit. sborníku

Pavel Scheufler

Význam fotografie jako obrazového pramene bývá bohužel historiky stále podceňován, fotografie v historických studiích a učebnicích mívají většinou roli ilustrací, u nichž se nezřídka neuvádějí ani jména autorů snímku. Dosud nezdolně, že i fotografie se mohou číst. Pečlivým shromážděním a studiem fotografických obrazových pramenů lze i pro oblast proměn přírodního prostředí v českých zemích nalézt řadu zajímavých a inspirativních dokladů¹. Tato studie, všímající si především období před vznikem moderní fotografie, má ve faktografické rovině upozornit na tento zdroj.

Fotografický obrazový záznam je pro dokumentaci proměn přírodního prostředí cenný nejen svou autentičností, ale i proto, že právě v čase fotografie zaznamenáváme zásadní proměny přírodního rámce našich zemí. „Krajina“ jako téma se však v dílech fotografů v českých zemích objevuje až po několika desetiletích od vynálezu fotografie. Do osmdesátých let 19. století vnímáme na fotografiích proměny přírodního prostředí většinou v dílech jiného typu než cíleně krajinářských, a to jednak na snímcích pamětihodností, jednak na záběrech dokumentujících nějakou stavební činnost v krajině. A v dobovém kontextu bylo přirozené, že mnohé z těchto prací v jistém smyslu heroizovaly úsilí člověka o ovládnutí (podmanění, proměnu) přírodního prostoru. To ostatně bývalo i účelem, proč byl fotograf k úkolu vyzván. Je tudíž cenné, jestliže vedle samotné vizuální stránky je zkoumána i tendence, s jakou ten který snímek vznikl, přeneseně tedy společenský rámec objednávky. A za třetí je nutno mít povědomost o technických aspektech vzniku fotografie a osobnosti autora, včetně jeho zkušeností a případné systematictější práci v dané oblasti. V komplexním pohledu může být fotografický obrazový pramen lépe čitelný.

Fotografové 19. století byli do značné míry ve svých dokumentaristických výbojích determinováni stavem používané fotografické techniky, což vedlo nejen ke známým dlouhým expozičním časům, ale také k jinému rozložení šedé škály². U nejstarší v praxi používané fotografické techniky, daguerrotypie, existující v jednom jediném exempláři, bylo fotografování mimo ateliér vzácné³. Podobně tomu bylo u techniky, která jako první využívala negativů ke kopírování, techniky kalotypie. V českých zemích přišel rozmach fotografování v exteriéru až koncem padesátých let 19. století, tedy téměř po dvou desetiletích laborování s vynálezem fotografie. Velkou roli v tomto procesu sehrály stereofotografie a fotografické vizitky, které měly vedle upomínkové funkce svou roli vzdělávací a zábavnou. V mnohém vizitka a stereofotografie předjímala roli pozdější pohlednice. Alba s vizitkami se stala nepostradatelnou součástí kulturního rozhledu, stejně jako svazky knih v knihovně, stereofotografie byly v podstatě prvním projevem masové vizuální kultury. Je zřejmé, že právě fotografie umožnila nevídané rozšíření kulturního a zeměpisného obzoru člověka 19. století.

První fotografie mimoateliérových námětů lákaly v českých zemích především pamětihodnosti, přičemž pod pojmem pamětihodnost se skrývalo vše, co bylo hodné k zaznamenání pro paměť. Pozornosti fotografů, a potažmo kupujících, se tak netěšily jen architektonické památky minulosti, ale také místa se symbolickým významem, souvisejícím s minulostí národa, a také nové technické a stavební novinky, zejména mosty. Zobrazení krajiny u některé z těchto oblastí bylo bezděčné, nikoli cílené⁴. Jednoznačně nejspěšnějším fotografem a posléze vydavatelem místopisných pohledů byl František Fridrich, označující se za „fotografa krajiny“. Fridrich se kolem roku 1870 stal dokonce jeden z nejvýznamnějších vydavatelů místopisných pohledů v celé monarchii. I když v jeho fotografické činnosti převládají architektonické objekty, je Fridrich prvním fotografem v českých zemích, jehož snímky můžeme studovat z hlediska proměn přírodního prostředí. Připomeňme v této souvislosti i fejton Jana Nerudy z prosince 1865, v němž tento velký přítel fotografie přímo ohlašuje, že

v létě bude (od Fridricha) vycházeti album nejkrásnějších krajin v Čechách a na Moravě, vzatých dle přírody...⁵. Vedle pozoruhodností v centrech měst zachycoval Fridrich i místa, která souvisela s procházkami v jejich romantickém přírodním okolí (zejména Prahy, Karlových Var a Teplic). Jako první fotograf u nás akcentoval význam turistiky, fotografoval přírodní zajímavosti Šumavy a několik českých hradů. Posazení těchto dominant umožňuje studovat přírodní terén, u Karlštejna například zaujmou nezalesněné okolní kopce.

Statut pamětihodností postupně získávaly i turistické objekty v krajině jako rozhledny, výletní hostince, lesní prameny, přírodní pozoruhodnosti. Na rozvoj turistiky a zájmu o poznávání mělo nepochybně vliv budování železniční sítě, jejíž stavební fotografické dokumentaci se z pochopitelných důvodů věnovala značná pozornost. Fotografie z výstavby železničních tratí (a také velkých průmyslových objektů) velmi přesvědčivě ukazují proměny přírodního prostředí ve smyslu rozsáhlých umělých zásahů do krajiny. Stavby náspů, zářezy, mosty, tunely – to vše přineslo do krajiny nový prvek, daleko markantnější než cesty a silnice namnoze kopírující terén. Prvním, kdo v českých zemích provedl rozsáhlou fotodokumentaci železničního díla byl Josef Löwy, který v roce 1871 dokumentoval stavbu Rakouské severozápadní dráhy po jednotlivých významnějších lokalitách z Vídně přes Znojmo a Jihlavu po Trutnov⁶. I když mnohé ze snímků nádraží a mostů jsou nejstaršími dochovanými fotografiemi své lokality, je soubor cenný i tím, že ukazuje, jak velké zásahy do terénu stavba znamenala. Z hlediska proměn přírodního prostředí jsou však daleko působivější dokumentace staveb lokálních tratí. Jednak byly vytvářeny v pozdějším období technicky příhodnějších podmínek, jednak autoři snímků byli více svázáni se znalostí lokality a své snímky pořizovali v četnějších časových intervalech. Velmi působivá je například dokumentace Ignace Kranzfeldera ze stavby železnice Plzeň Železná Ruda.⁷

Dalším výrazným prvkem v tváři krajiny se staly stavby továrních a důlních komplexů. Zejména doly znamenaly v dotčených oblastech zásadní krajinářskou proměnu, která vrcholila proměnou krajiny přírodní v krajinu průmyslovou. Tento proces jako první v českých zemích zachytil roku 1872 Otto Bielfeldt při dokumentaci chemických podniků J. D. Starke v západních Čechách pro Světovou výstavu ve Vídni. Venkovská stavení stojící na okraji povrchových lomů, ohromné devastace vlivem těžby „vitřilové břidlice“ můžeme v přeneseném smyslu chápat jako první memento svého druhu, i když samozřejmě účel dokumentace byl zcela jiný: ukázat velkorysost proměn a bohatství těžby...⁸

Nový náhled do fotografování české krajiny a jejích památek přinesl v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století Jindřich Eckert. Jednak začal ze záliby na svých cestách za dokumenty mostů mostárny bratří Prášilů snímat velkoformátovým fotoaparátem české hrady a zámky, jednak začal na svých pěších potulkách fotografovat krajinu z turistického pohledu. Novým prvkem pro fotografii proměn krajiny tak bylo turistické fotografování, které u Eckerta na Šumavě a v Krkonoších zaznamenáváme již počátkem osmdesátých let 19. století. Jedná se o ryze krajinářské snímky, snímající krajinu jako takovou a nevídanou v kontextu umělecké, přírodní či turistické pozoruhodnosti. Snímky nevznikaly na zakázku a představují jakýsi zárodek pozdějších pocitových vyznání fotografů krajině. Pro Eckerta byly ovšem důležité i klasické krajinářské snímky s pamětihodnostmi, jejichž předobrazem byly grafické veduty. Právě jimi Eckert položil základy později tolik oblíbených vlastivědných publikací o krásách vlasti, neboť byl první, kdo takové soubory systematicky vytvářel. Až Eckerta, pokládaného za nejvýznamnější osobnost fotografie v českých zemích 19. století, můžeme pokládat za osobnost, která položila základy české krajinářské fotografie. Eckertův zájem o téma krajiny přešel totiž z roviny vlastivědné a turisticky záznamnickové do snahy podat

o české krajině systémový obrazový pohled, opřený o spolupráci fotografa s vědcem. Eckert v roce 1891 po spolupráci s geologem Gustavem Laube představil soubor 48 snímků s názvem *Krajinné obrazy z Čech fysionomicky a geologicky zajímavé*, vnímaný jako přehledka typů české krajiny z geologického hlediska. O tři roky později dílo rozšířil na 148 fotografií⁹.

Informační hodnota snímků vytvářených v šedesátých až osmdesátých letech 19. století byla ovlivněna převládající technikou mokrého kolodiového procesu. Zvětšováním snímku v touze po větším detailu se nevytěží mnoho, protože tehdejší materiály měly sníženou obrysovou ostrost. Závislost na stavu fotografické techniky byla zřejmá také z pojetí snímků. Preferovala se jakási komplexní informovanost, zachycení celku před detailem, většinou popisnou, stroze dokumentární formou. Přesto se někteří fotografové – a zvláště ti malířsky poučení – snažili uplatňovat akademické kompoziční zásady se snahou o malebnost snímku. Na snímcích z období mokrého kolodiového procesu chybějí mraky, což vyplývalo nejen z dlouhých expozic, ale zejména ze zvýšené citlivosti těchto fotomateriálů k modré části spektra. Delší expoziční čas je patrný také na vodní hladině, která má podobu opálové masy, a mnohdy i na postavách lidí, kteří buď vůbec na snímcích chybějí, nebo nejsou zachyceni ostře. Pohyb bývá zachycen formou rozmazané stopy. Snímky, mnohdy podivuhodně vyrovňující světlé i stinné partie, často působí dojmem jakéhosi bezčasí, na první pohled není zřejmé, v jaké části dne a za jaké světelné situace fotograf pracoval.

V protikladu ke snahám o malebné kompozičně vyrovnané pohledy stálo hnutí takzvané naturalistické fotografie, které přineslo zcela nový náhled na krajinářskou fotografii jako takovou. Název programově hlásal *věrohodnost zobrazení podle přírody*. Hlasatelem naturalistické fotografie byl Angličan Peter Henry Emerson, který jako lékař bedlivě studoval fyziologii vidění a snažil se některé poznatky vnést také do fotografie. Za nejzávažnější považoval poučení, že člověk samovolně zaostřuje na ty části skutečnosti, které považuje za nejpodstatnější. Na Emersonových snímcích je tak díky užití objektivů o dlouhé ohniskové vzdálenosti výtečně vyjádřena hloubka prostoru a díky technice platinotypie na nich není totální čern, která podle Emersona není ani v přírodě. V českých zemích zatím neznáme dílo fotografa, které by bylo přímo odvozeno z Emersonových poznatků, nicméně jeho kniha *Naturalistická fotografie pro studenty umění* (Naturalistic Photography for Students of the Art, London 1889) byla i u nás známa.

Do souvislosti s úsilím o věrohodné zobrazení krajiny bez vnášení umělých kompozičních prvků a zásad můžeme však klást dílo Františka Krátkého, fotografa realisty, který programově vytvářel obraz české a moravské krajiny a venkova od konce osmdesátých let 19. století po počátek 20. století. Pro Krátkého snímky bylo typické, že na jeho krajinářských záběrech byla vždy stafáž, která dávala snímku další plán, prostorovou dimenzi, nezbytnou pro vnímání ve stereoskopickém kukáku. Většina Krátkého snímků byla totiž tvořena pro stereofotografie, které měly být určitou didaktickou pomůckou ukazující jak vypadá český venkov. Krátký tak je fotografickou obdobou realistických obrázků venkova, jak jsou známy z malby i literatury. I když Krátký pořizoval také žánrové obrázky ze života a práce na vesnici, v první řadě ho zajímalo prostředí, přírodní nebo městský rámeček, do něho byl vsazen autenticky se tvářící člověk. Jeho snímky pro poznání obrazu české krajiny konce 19. století jsou tak velmi cenné. Krátkého mimořádné dílo dosud čeká na své uznání¹⁰.

Konec osmdesátých let 19. století znamenal pro fotografii významnou technologickou proměnu, která poskytla možnosti rozvoji amatérské fotografie. Pro fotoamatéra, který nebyl závislý na komerčním vztahu fotograf & zákazník a neovládal finesy ateliérové portrétní fotografie, představovala právě krajinářská fotografie velké téma. Rozmach krajinářské

fotografie jako žánru počíná v české fotografii tedy až s nástupem generace fotoamatérů, sdružujících se od roku 1889 do fotografických spolků. Fotografové amatéři přinesli nový náhled do fotografie krajiny jednak rozvíjením tématu jako obrazového záznamníku své cesty krajinou, jednak snahou transponovat do krajiny svůj pocit z ní. Do krajinářské fotografie tak především fotografové amatéři vnesli silnou pocitovou složku, neboť prostřednictvím snímku krajiny vytvářeli také záznam o sobě, o svém dojmu. To byl nový pohled, který byl záhy podložen i technologicky. Fotoamatérům na cestě k záznamu jejich pocitů – a přeneseně na cestě po uznání uměleckého Díla – velmi pomohla technologie ušlechtilých fotografických tisků, jejichž technologickým základem jsou chromované kličoviny. Negativ se stal jen základním materiálem pro další dotvoření, každý výsledný pozitiv byl do jisté míry originál. Manuálními zásahy fotografa bylo možno (ne u všech technik) podstatně pozitiv ovlivnit, včetně tonálních hodnot a barevnosti. Nesmírně tehdy stoupl význam autorského rukopisu, do popředí se dostaly tradiční hodnoty umělcovy osobnosti, zejména jeho originalita. Ušlechtilé fotografické tisky vypovídají mnoho o fotografovi, méně však napovídají z dokumentaristického hlediska o samotném obraze krajiny a jejich proměnách na prahu 20. století. Piktorialisté měli mnohdy snahu vylučovat ze svých obrazů nežádoucí prvky, rušící čistou kompozici. Krajinářské dílo Vladimíra Jindřicha Bušky¹¹, Františka Drtikola či na veřejnosti neznámého Josefa Binky¹² nelze jistě přehlédnout.

Pracnými ušlechtilými fotografickými tisky se však nezabývali zdaleka všichni fotoamatéři a profesionálové, byť se kolem přelomu století jednalo o široce rozšířený módní projev. Mnohem větší procento fotografů dávalo přednost klasickým fotografickým obrazovým záznamům, což se týkalo i záznamů z cest. Putování krajinou, návštěvy pamětihodností, se začínaly stávat součástí životního stylu a k němu začínalo patřit i fotografování. Pořizování záznamů na výletech mělo většinou žánrový charakter, ale část fotografů, zejména těch organizovaných ve fotoklubech, se programově věnovala krajinářské fotografii. Mnozí fotoamatéři se stávali významnými krajinářskými fotografy, aniž by usilovali o mety v této činnosti. K takovým patřil například jilemnický lékař Jaroslav Feyfar, který na svých cestách za pacienty po Krkonoších často používal fotografický přístroj¹³. Činil tak především proto, že mu fotografování přinášelo radost. Ve fotografii bylo tato laické a mnohdy zcela spontánní ohledávání přírody zcela novým prvkem. Významnou složkou v této často spontánní aktivitě byla vylepšená fotografická technika. Pomocí sádkových čoček získávali fotografové novou dimenzi pohledů díky teleobjektivům, díky širokouhlým čočkám vznikala zase komplexnější obraz, který více odpovídal úhlu lidského pohledu. Další možnost přirozenějšího podání skutečnosti přinesly panchromatické materiály a pak také první v širší praxi užívaná technika barevné fotografie – autochrom. Krajinářská fotografie byla pro tvůrce autochromů, které měly velmi nízkou citlivost, logickou a oblíbenou oblastí.¹⁴

Moderní fotografie nalezla v letech po první světové válce v krajině nová témata, využíla i jejího tvaru, struktury, rytmu a barevnosti. Fotografové krajinu ovšem spíše využívali, křísili vlastivědně a romantické nálady, střefovali se do soudobých výtvarných směrů, s její pomocí zobrazovali své pocity. Jako by krajina nebyla cílem, ale prostředkem jejich zobrazení. Objevily se nové pohledy i nový fotografický jazyk, ale to spíše obohatalo fotografii samotnou, nikoli vnímání krajiny. Až po několika desetiletích, na přelomu šedesátých a sedmdesátých letech 20. století, začali někteří fotografové takřkajíc sloužit samotné krajině. Jako by jejich práce signalizovaly změnu. Mimo jiné někteří začali cílevědomě dokumentovat znečištění krajiny a její proměny v důsledku nešetrných lidských zásahů. „Fotografie krajiny“ získala další dimenzi. Rozrůznilo se také vědecké využití fotografie krajiny, což ještě více posílil

digitální rozbor obrazové informace (kupříkladu pro studium imisí).

Předpokládám, že proměnám moderní fotografie v pohledu na krajinu se bude věnovat jiný autor. Já chtěl pouze poukázat na kořeny těchto pohledů, na cestu od popisného po pocitové svědectví, upozornit na širší veřejnosti méně známé skutečnosti. Mnohé ze snímků autorů, které jsem jmenoval, vypovídají – ač to nebylo jejich cílem – velmi mnoho o samotné české a moravské krajině a jejich proměnách. Jen je nutno tyto proměny na fotografiích vidět a číst.

Poznámky:

- ¹ Přehled literatury k dějinám fotografie je v díle Birgus, V., Scheufler, P.: Fotografie v českých zemích 1839-1999. Chronologie, Grada, Praha 1999.
- ² Zejména krajinářským fotografům působila problémy nevyrovnaná citlivost halogenidů stříbrných k různým částem spektra. Chemik a mineralog Hermann Wilhelm Vogel již roku 1873 zjistil, že přídavek určitých anilínových barviv do koloidové emulze zcitliví částky bromidu stříbrného k barvám, které příslušná sloučenina absorbuje. Patent Attout-Tailfèra a Claytona z roku 1882 vedl k výrobě izopanchromatických snímacích materiálů, výzkumy J. M. Edera pak k výrobě ortochromatických desek v roce 1884, tedy k materiálům se zlepšenou citlivostí želatino- vých vrstev k zelené a žluté. K úplné panchromázii, tj. k vyrovnané citlivosti fotografických vrstev ke všem viditelným oblastem spektra, se dospělo až v letech 1905-1906. – Citlivost běžných fotomateriálů kolem přelomu století činila 13° Scheinerů (3° DIN), Agfa Spezialplatte z roku 1914 měly citlivost 18° Scheinerů (8° DIN, tj. 5 ASA).
- ³ Daguerrotypie vytvořené mimo ateliér fotografa jsou u nás zcela mimořádné. Téma neznámé krajiny je na daguerrotypii uloženo v UPM pod č. GF-1016 (autor P. Kohlbeck). Jsou ovšem známy litografie s krajinářskými motivy vytvořené podle daguerrotypií. K těm nejstarším patří práce bratří Franiecků v Karlových Varech. Roku 1842 bratři Franieckové v Karlových Varech vydali publikaci *Guide des étranger à Carlsbad et dans ses environs*, která je jediným známým příkladem využití daguerrotypie pro ilustraci knihy, vydané v Čechách, a v níž je dokonce inzervován prodej litografií vytvořených podle daguerrotypií. Daguerrotypie F. I. Staška byla podkladem pro litografické pohledy Litomyšle. Koncem 40. let 19. století vznikl cyklus litografií z tiskárny Braunsdorf v Drážďanech, jehož jedna litografie označená „nach dem Daguer. lith v. M. Golde“ s pohledem na Odolenu Vodou u Prahy je v pražské soukromé sbírce. Vedle prací Franiecků z roku 1841 ji můžeme považovat za nejstarší doklady fotografie krajiny v českých zemích.
- ⁴ Typickým příkladem „bezděky vytvořených“ krajinářských fotografií byly snímky památníků války roku 1866, postavené vesměs ve volné krajině. Významným autorem snímků z rakousko-pruské války roku 1866 byl Josef Lorenz. Viz J. Zikmund: Fotografie a válka 1866. *Revue Fotografie* 1993, č. 4, str. 56-59.
- ⁵ Hlas, 20. prosince 1863.
- ⁶ Celý soubor je umístěn v železničním archivu NTM, jednotlivé snímky také v UPM a v soukromé sbírce.
- ⁷ Soubor je umístěn v železničním archivu NTM, kde jsou i fotodokumentace několika dalších lokálních tratí. Z fotografického hlediska byl mimořádně zajímavý například F. Brož.
- ⁸ Soubor je uložen v Archivu NTM. Svou dokumentaristickou hodnotou ukazuje, že fotografie nejen konzervuje minulé, ale současně má někdy schopnost předbít (předjímat) budoucí...
- ⁹ Práce byla oceněna v Bruselu zlatou medailí od belgického krále a na výstavě ve Vídni zlatou medailí Františka Josefa I. Jsou známy jednotlivé snímky, v kompletu se mi soubor zatím nepodařilo nalézt.
- ¹⁰ Před vydáním je monografie Františka Krátkého v nakladatelství Baset.
- ¹¹ Monografie V. J. Buřky se připravuje v nakladatelství Torst.
- ¹² J. Binko nemá dosud monografi, očekává se její vydání u nakladatelství Tost v roce 2002.
- ¹³ Viz Scheufler, P.: Jaroslav Feyfar. Fotomida, České Budějovice 1994, kde je další literatura.
- ¹⁴ K významným tvůrcům autochromu v české krajinářské fotografii patřil Karel Šmirous. Viz Čip, J., Jung, R., Scheufler, P.: Karel Šmirous. Autochromy z let 1908-1955, NTM, Praha 1993, kde je další literatura.

Staneme-li v krajině, stojíme jako před zrcadlem – tváří v tvář sami sobě, neboť to, co vidíme je otiskem nás: našich snah a skutků, našeho usilování, života. Tak jako v tváři každého člověka se zračí jeho prožitá minulost, jeho duchovní život, tak v krajině je zapsána minulost nás všech, naše historie. Krajina však nejsou jen naše stopy a otisky v ní, krajina zároveň působí na nás a ovlivňuje naše chování. Krajina není něco mimo nás - jsme stále její součástí i když jsme se uzavřeli do labyrintů umělé krajiny městských sídel. Jen stále méně si jsme schopni uvědomovat a obnovovat tuto těsnou spojitost s přírodou. Pozorovat tvář krajiny, její vrásky, charakter znamená ponořit se, vrátit se k sobě samému, k otázkám po hodnotách, po smyslu svého konání.

Stojíme-li v krajině, často si chceme uchovat vzpomínku na to jak vypadá, tak jako na tváře lidí nám blízkých. Chceme mít její „portrét“. Pro sebe, ale i pro ostatní. Proto také malíři procházeli krajinami, aby o nich podali působivou výpověď. Během času se však uzavřeli do svých ateliérů, aby již jen zachycovali své dojmy, pocity z ní, a čím dál tím víc se soustřeďovali na sám problém malby než na krajinu samu. Dokládají nám tak, jak postupně se člověk od krajiny, přírody, vzdaluje. Reflektují tak vztah člověka, který není s krajinou bezprostředně a úzce svázán svým životem. Vztah člověka, který v krajině nedlí, který je zde spíše návštěvníkem, a který je v tom dobrém případě krajinou osloven, vnímá ji jako něco krásného, kde je mu dobře, kde se mu líbí, ale odkud zase odchází. Tak se stal člověk v krajině návštěvníkem - turistou. A v krajině se objevuje fotograf, aby zachytil všechno to, co na něj působí, čím je osloven a co považuje za zajímavé nebo krásné. Povětšinou je nejprve krajinou natolik zaujat, že zaznamenává vše se snahou podat co nejpřesnější „popis“ skutečnosti. Na konci 19. století se soustřeďuje především na krajiny známé a nějak důležité v naší historii. Vyhledává pamětihodnosti, hrady, zámky, turisticky zajímavá místa. Nevnáší do snímků žádný další svůj názor, konstatuje, popisuje, ukazuje. Dnes jsou tyto jednoduché a neokázalé snímky dokladem toho, jak vypadala naše země na přelomu století. Jsou dokladem řádu v krajině, který vznikl dlouhodobou činností člověka. Fotografové však již tehdy zachycovali i první výrazné zásahy člověka do krajiny související s rozvojem průmyslu a techniky – většinou dokumenty jednotlivých staveb – jsou první výpovědí o činnosti člověka v krajině, kde se chová nikoliv jako její součást, ale jako pán. Tak jsou tyto fotografie dokladem toho, jak krajina přestává být pro člověka darem, ke kterému přistupuje s respektem a pokorou, jako k něčemu, co je pro něj vzácnou hodnotou, ale stává se něčím co má především sloužit, z čeho může těžit, získávat pro sebe, a to často aniž by si uvědomoval, co tyto zásahy způsobují. Je vidět jak člověk je oslněn svou silou.

To všechno fotografie zachycuje díky své jedinečné schopnosti zastavit čas v momentě expozice snímku a uchovat tak pro budoucnost. Fotografie jako paměť. Dnes při prohlížení těchto fotografií tak máme možnost přenést se v čase zpět a číst v těchto fotografiích výpovědi, které zde nalzáme z našeho pohledu v této době. Při srovnání se současností máme možnost nahlédnout a posoudit, co že se to událo, co se změnilo.

Staneme-li v krajině v ruce s fotografií pořízenou před mnoha lety z téhož místa, náhle máme možnost vidět něco úžasného – minulost i současnost v jednom okamžiku. To, co k nám především promlouvá, není ale jenom sdělení staré fotografie ani to, co vidíme právě před sebou – to ohromující, to úžasné je mezi „tehdy“ a „ted“.

Ve snaze dozvědět se víc o sobě samých, o smyslu našeho konání jsem spolu se svými přáteli Danielou Horníčkovou, Ivanem Luttererem a Zdeňkem Helfterem procházel krajinou s fotoaparátém abychom zachytili na fotografiích ten okamžik z krajiny „ted“ ze shod-

ných míst jako fotografové zhruba před sto léty. Abychom měli srovnání uchované a měli možnost se k těmto srovnáním znovu a znovu vracet a číst v nich významy, které jsme napoprve nepostřehli. Ale také pro možnost tuto dvojici po libovolném čase konfrontovat s novou realitou, která od té doby nastala.

Chtěli jsme podat co nejširší pohled na českou zemi a zároveň jsme se chtěli vyhnout tomu, aby náš výběr míst, která budeme fotografovat, byl ovlivněn dnešním hlediskem. Zvolili jsme publikaci J. R. Vilímka „Letem českým světem“ dokončenou v roce 1898, která tento požadavek dobře splňovala. Obsahuje 500 snímků z nejrůznějších míst, povětšinou takových, která jsou nějak důležitá pro naši historii. Jsou zde pohledy na města, městečka i vesnice, snímky hradů, zámků, pomníků, záběry na krajiny... Jako celek je dokladem toho, co považovala tehdejší doba za významné. Při svém fotografování jsme se maximálně snažili dosáhnout shody ve všech hlediscích ovlivňujících vznik snímku: stanovišti, úhlu záběru, roční a denní době kvůli shodným stínům, náladě. Jedině přesnost a preciznost věci umožňuje objektivní srovnání, o které nám šlo především. Výsledkem je soubor dvojic fotografií vydaný knižně pod názvem „Letem českým světem 1898/1998“. Celý tento rozsáhlý projekt byl důležitý nejen z hlediska fotografického, ale i s ohledem na získané zkušenosti a poznatky při vyhledávání míst a při fotografování. Mnoho zajímavých skutečností totiž zůstalo nezachyceno neboť bylo mimo záběr na fotografii.

Ačkoliv vlastní pořízení snímku je dílem chvilky, předcházelo mu vždy rozsáhlé a dlouhé prodlévání v krajině – při hledání míst i při většinou dlouhém (a někdy i marném) čekání na správný okamžik. Tento pohyb krajinou, „bloudění“, a nejen pouze ono konečné zastavení, byl nesmírně důležitý, neboť dával možnost poznat krajinu i z míst odlehklých, neatraktivních, poznávat ji v různých pohledech, detailech. Na většinu míst jsme se vraceli i několikrát, a tak jsme měli zároveň možnost poznat, jak velkou roli hraje počasí, roční doba. Jak krajinu proměňují tím, že odkrývají vždy trochu jinou její tvář. Tyto „návraty“ byly snad tím nejcenějším, protože navazovaly úzký kontakt, dalo by se i říct „důvěrný“. Tak jsme měli možnost okusit něco, co zažíval člověk v krajině dříve, když v ní pobýval neboť musel. Kdy ji rozuměl, protože ji sledoval a poznával z nejrůznějších stran a situací. Kdy nešel do krajiny pro krátký moment využití svého „volného času“. Fyzický kontakt s krajinou a časem.

Co může vidět fotograf v krajině dnes? V její krásné, ale zjizvené tváři se zračí především zanedbání a únava. Krajinu jsme nechali zaplevelit vlastním nezájmem. Nejsou udržované nejen stromořadí, příkopy kolem silnic, lesy, ale jsou zarostlé dokonce i některé vyhlídky tak, že z nich není téměř vidět. Místa, která se vážou k české historii jsou ponechána svému osudu. Pro dnešního člověka povětšinou ztratila svůj význam. Mnoho snímků například nešlo pořídít, protože ve výhledu bránila houština křoví, zmeť stromů a náletových dřevin. Cesty jsou zarostlé a neudržované, anebo přímo zmizely. Není, kdo by je denně užíval. Tak na některá místa v krajině, dříve s úsilím obdělávaná, se nelze po cestě dostat. Vyjezdí se proto cesty po louce nebo po poli (často i v přímém sousedství staré cesty - musel by ji někdo udržovat, aby se po ní dalo projet a to znamená práci). Políčka, pracně zbudovaná ve svahu a ohraničená vnošeným kamením, jsou zarostlá – nikdo je neobdělává. Zato vznikly lány tam, kde se dalo krajinou projít, a zpřetrhaly tak vzájemné dostupnosti míst v krajině.

Krajina je zaplevelená nejenom býlím, dřevinami, ale i nejrůznějšími chatkami, podivnými přístřešky, a domky. Mnoho staveb v krajině je umístěno zcela bezohledně, bez vazby na krajinu, bez respektování jejího charakteru. Léty budovaný logický řád, který byl vyjádřením

vzájemné vazby a propojení člověka s krajinou, je skryt pod chaotickou změť nejrůznějších zásahů hospodářských, stavebních nebo průmyslových. Město Most zmizí a v centru záběru fotografa je dnes jen šedivá prázdnota.

Jinde vprostřed měst vybuchly velké bloky betonových staveb, které svým měřítkem a charakterem nerespektují své okolí a narušují siluety městských celků v krajině. Krajina je propíchnuta sloupy, stožáry, svázaná dráty. Silnice protínají krajinu a přesekávají vlásečnice cestiček, potoků, a rozdělují lesy i města na osamocené části.

To vidí fotograf, když se postaví na místa fotografií, odkud před sto lety zachycovali krásu své země.

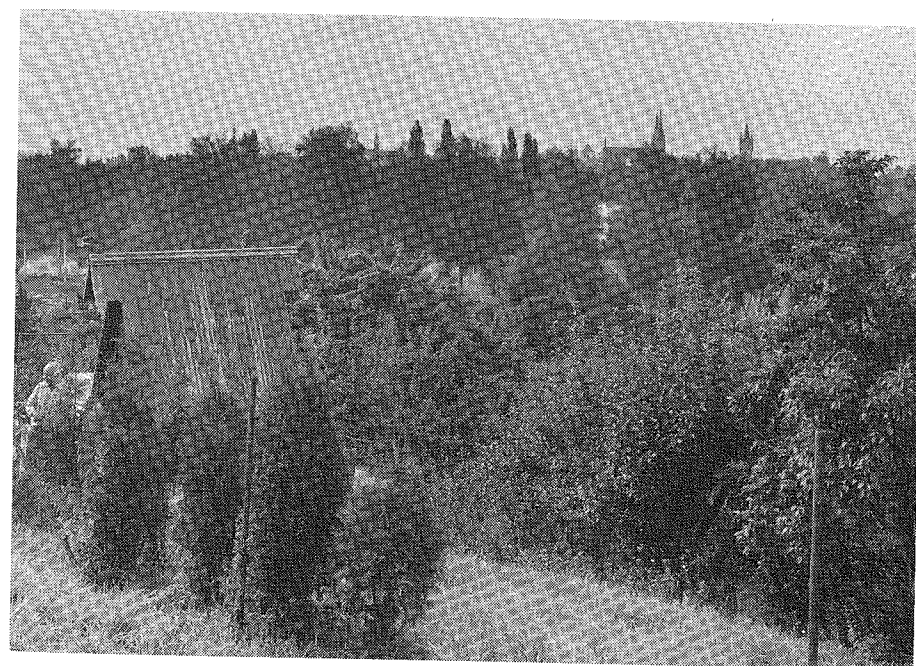
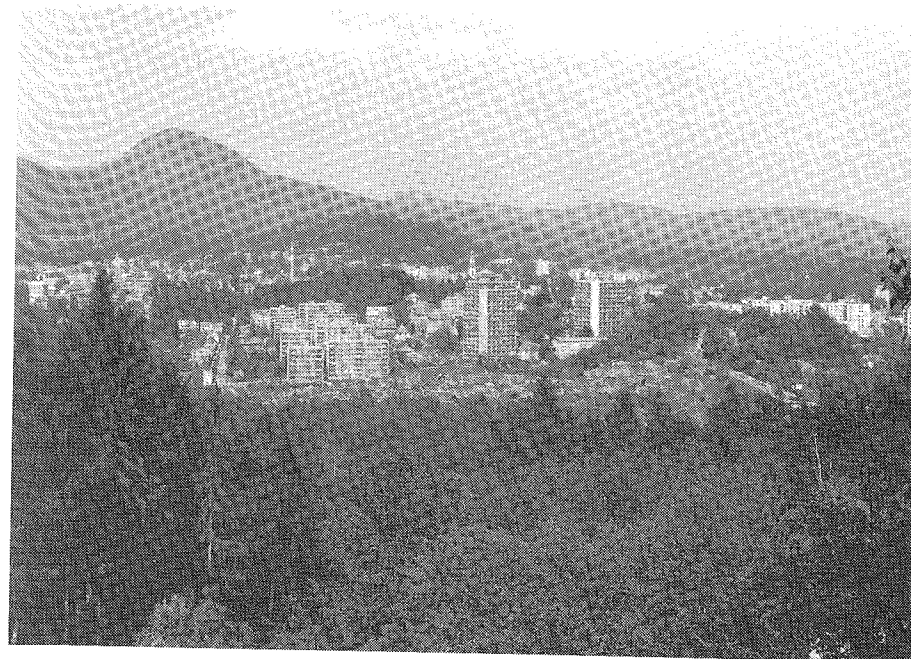
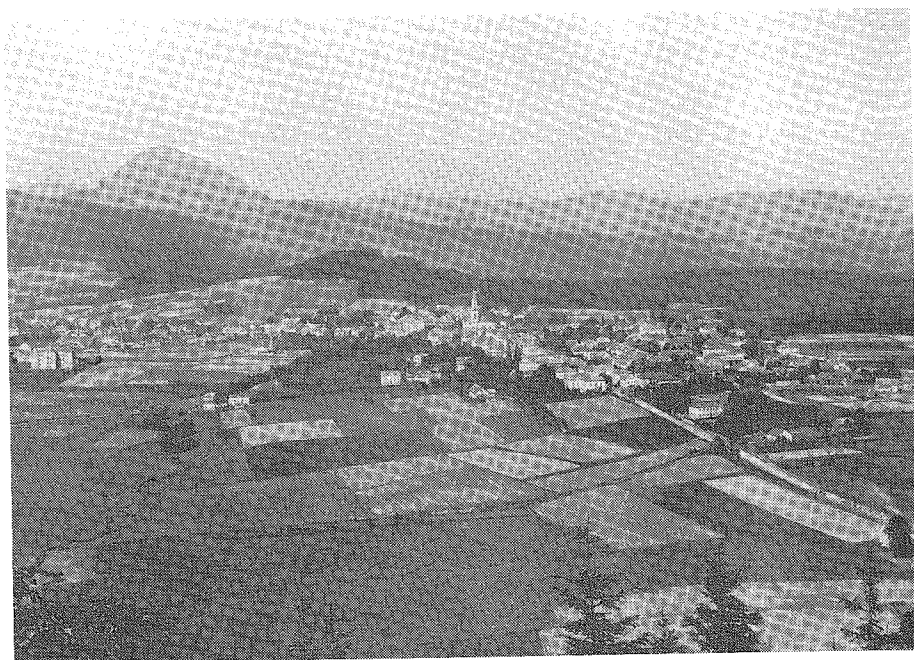
Člověk vstoupil do krajiny s razancí, která je patrnější při ohlédnutí se zpět. Hodlá z krajiny co nejvíce vyzískat, anebo si ji užít a vyhledává v krajině atraktivní barevný snímek, jak jej zná z pohlednic a kalendářů, aby jej mohl ukazovat a měl pocit, že viděl (a užil si) krásu. Vybírá si pouze to, co chce vidět. Stojí pak v krajině a žasne: „Krása, to je jako ve filmu!“

Iluze se stává důležitější než skutečnost. Pestrobarevná fotografie na billboardu – obraz iluze této skutečnosti je pak vztyčen v krajině jako pomník – symbol doby. V krajině, v které nejsme – v krajině, kterou projíždíme.

Literatura:

Bárta, J., Dejmal, I., Helfert, Z., Horníčková, D., Jůn, L., Kotalík, J. T., Lutterer, I.: Letem českým světem 1898/1998, Proměna českých zemí v odstupu století, Studio JB, Lomnice nad Popelkou 1999

Na straně 210 a 211 fotografie z publikace „Letem českým světem 1898/1998“:
nahore: Hajda, 1898 a Nový Bor, 1998
dole: Mýto Vysoké, 1898 a Vysoké Mýto, 1998



PANEL 5

KRAJINA Z POHLEDU DNEŠNÍCH UŽIVATELŮ

Omlouvám se, že zvolený název příspěvku nebude vystihovat příliš jeho obsah. Důvod je pro to zcela jednoduchý. Abychom se mohli opravdu zamyslet nad „tvář naší země“, musíme si uvědomit celou komplikovanost problému krajiny a porovnat ji s přáními či vizemi možného vývoje. Soukromý zemědělec je jenom jeden segment ovlivňující krajinu, který navíc v České republice dnešního dne hraje daleko menší roli než v evropském zahraničí.

Protože žijeme již (a nebo teprve) 10 let v demokratickém systému, vložili jsme své osudy a vize do rukou námi zvolených poslanců. Tito poslanci každoročně formou zákona o státním rozpočtu říkají, vyjádřeno v penězích, kde stojí priority většiny obyvatel.

Proto není možné vyseknout z kontextu procesu ovlivňování krajiny jen jeden díl, který nazveme činností soukromého zemědělce, ale je potřebné zvážit celou řadu dalších souvislostí, v tomto případě s důrazem na dopad do krajiny. V České republice se jako v jediné zemi z bývalého východního bloku nepodařilo plnohodnotně obnovit selský stav v takové míře, abychom mu mohli plně světit odpovědnost za péči o krajinu a platit mu za ní s vědomím, že nevyhazujeme veřejné prostředky do černé díry. Povedlo se to pouze z 25 %. To je totiž plocha, kterou obhospodařují soukromí zemědělci.

Pro představu uvedu několik čísel: V České republice je registrováno podle vládou schválené „Zelené zprávy“ asi 32 000 soukromě hospodařících rolníků. Tento údaj by bylo možné považovat za úspěch, kdyby v sobě neskrýval skutečnost, že z tohoto počtu má zemědělství jako svůj hlavní zdroj obživy jen asi 6000 sedláků. Připočteme-li k těmto sedlákům různě „transformovaná družstva a právnické osoby“, jichž je asi 2000-3000, máme poměrně jasnou strukturu zemědělství v ČR. Neodpustím si v úvodu ještě několik čísel z oblasti statistiky. V roce 2000 bylo asi 28 000 žadatelů o státní dotace, ale podle posledních čísel pracuje v zemědělské prvovýrobě asi 196 000 lidí. Odečteme-li 25 000 žadatelů o dotaci (registrované fyzické osoby), dojdeme k číslu 171 000 zaměstnanců v zemědělství.

Oproti těmto číslům stojí 3 milióny vlastníků půdy, tj. lidí, kteří nesou plnou odpovědnost za svůj majetek a jeho osud, mezi jiným však i odpovědnost za tvář naší země. Svoje povinnosti však mohou vykonávat pouze omezeně.

Cítíte ty nesoulady?

V současnosti neexistuje v České republice příliš mnoho oblastí, o nichž můžeme říci, že jsou v původním, člověkem neovlivněném stavu, dokonce si myslím že takovou oblast bychom na mapě ČR nenašli, i kdybychom hledali lupou. Vliv člověka – uživatele vždy krajinu více či méně utváří.

Člověk a krajina jsou spolu propojeni i v dnešní době, kdy se zdá, že tomu tak není. Sedíce v klimatizované kanceláři, s umělou květinou v rohu, připojeni na internet, nabýváme dojmu, že skutečné hodnoty lze nahradit hodnotou virtuálního světa.

Je tomu skutečně tak?

Kdo jsou „uživatelé“ krajiny?

Co od krajiny očekávají?

Jak ji ovlivňují?

Kdo jsou rozhodující „hráči“ pro osud krajiny?

Jak jsou ovlivňováni?

Chceme trvale udržitelný způsob života?

Máme dostatek obecných znalostí zakotvených v široké vrstvě populace?

Je v nás dostatek pokory a vnitřní kázně, abychom byli tyto otázky schopni vnímat a následně je řešit?

Nebudu se pokoušet najít na všechny tyto otázky ve svém příspěvku odpovědi. Netroufám si ani tvrdit, že vůbec nějaké najdu. Za úspěch bych považoval, kdyby se otevřela diskuze o tom, jaké kroky udělat, abychom byli schopni odpovědi nalézat.

Kdo jsou uživatelé krajiny?

Nabízí se velmi jednoduchá odpověď. Jsme to my všichni, obyvatelé tohoto kousku Země, který se jmenuje Česká Republika. Zdaleka ne všichni se ale cítíme jako odpovědní uživatelé krajiny. Nabízím následující nedokonalý schematický pohled "uživatelů" krajiny tak, jak je vidím já, takřka po desetileté zkušenosti, kdy jsem prošel vlastně všemi kategoriemi, které zde uvádím:

1. zemědělci,
2. obyvatelé žijící trvale na venkově,
3. příchozí,
4. návštěvníci.

Zemědělci

Fakt, že zemědělci dlouhodobě utvářeli a utvářejí krajinu převážně za účelem tvorby zisků z prodeje surovin nejen pro výrobu potravin, ale i pro technickou výrobu je nesporný. Existuje mnoho různých pohledů, mnoho různých typů zemědělců, ale i zemědělství – od malorošnictví, záhumenkářství, kdy mnohdy z neznalosti, mnohdy s hlubokou znalostí jsou vyráběny potraviny „vyhnané prášky“, často levně získanými od souseda či od zaměstnavatele, přes zemědělství jako krásnou profesi, kdy hospodář pečlivě zvažuje použitou metodu, resp. technologii, kdy se rozhoduje podle mnoha okolností nejen na základě hluboké znalosti, ale i na základě tradice a pokory k přírodě, až po zemědělství jako průmyslové odvětví založené na amorfní odpovědnosti s cílem pouze vyrobit velké množství bez ohledu na budoucnost a následky.

Výčet zemědělců není jistě úplný, ale je patrné, že zemědělci jako uživatelé krajiny se mohou v krajině chovat mnoha různými způsoby, kdy záleží zejména na jejich znalostech a odpovědnosti vůči budoucím generacím. Je také pravda, že zemědělec hospodařící na své farmě do ní vkládá budoucnost a podle toho dělá rozhodnutí, která jsou mnohdy daleko odpovědnější.

Česká republika má v oblasti zemědělců jako uživatelů krajiny velký dluh. Přežívající a neustále podporované velkoplošné hospodaření, nechuť, zejména politická, řešit vlastnické vztahy, a tím i vytvořit základ pro pozemkové úpravy vede ke stagnaci a ke konzervaci stavu, který prohlubuje ekologické problémy a v krizových letech přináší katastrofy, např. „Sucho 2000“ – 200 hektarové lány na jižní Moravě prostě nemohou uchovat ani minimální zimní vláhu.

Větrná eroze je dalším důsledkem arogantního chování zemědělce v krajině. Více jak 70 % zornění půdy je jen důkazem setrvačnosti v myšlení mnoha hospodářů.

Obyvatelé žijící trvale na venkově

Není posláním tohoto příspěvku provádět vědecké analýzy, ale spíše vytvářet prostor pro otázky, které bychom si měli pokládat. Kdo jsou „venkované“? Kdo jsou ti, kteří nepracují v zemědělství? Jak ovlivňují „tvář naší země“?

Odpovědi lze hledat v mnohých statistikách, ale nelze je hledat např. v sociologických studiích, protože existují jen omezeně. Odpovědi lze hledat v praktických příkladech, které

však mohou mít jen omezenou, často jen místní vypovídací schopnost.

Nicméně je zřejmé, že můžeme současné obyvatele charakterizovat asi ve třech skupinách. První skupinou jsou staří lidé – důchodci, mnohdy velmi aktivní, s vazbou na místo, kde prožili i svůj ekonomický život.

Druhou skupinou jsou ekonomicky aktivní lidé, ti, kteří pracují. Pro ně je život na venkově mnohdy daleko složitější a hlavně dražší. Vesnice, jejich dům, jim přes týden slouží jako noclehárna, do které se vrací pozdě večer a brzo ráno ji zase opouštějí. Někteří se vrací po týdnu práce ve městě. Mnozí z nich mají svá malá hospodářství, často jen z tradičních důvodů a pro svoji potřebu. Jen nepatrné procento ekonomicky aktivních lidí najde práci v blízkosti svého venkovského bydliště a jen nepatrné procento podniká na venkově. I když pro řadu z nich by bylo ekonomicky výhodnější žít ve městě, neudělají to, protože mají venkov prostě rádi.

Třetí skupinu lidí tvoří mladí (myslím tím školní mládež), matky s dětmi a nezaměstnaní. Pro ty je vesnice přátelským prostředím, pokud toho dokážou využít.

Žádná z těchto skupin však nemá péči o krajinu jako prioritu.

Příchozí

V této skupině lze rozlišovat dvě hlavní vrstvy.

V první jsou obyvatelé, „uživatelé krajiny“, kteří spojili svůj příchod se zásadní změnou života a životního stylu. Mnoho z nich přesně vědělo, co dělá. Patří sem například „restituenti“, kteří zcela zásadně změnili svůj životní styl a přesunuli veškeré své ekonomické aktivity do svých rodových sídel. Patří sem i ti, kteří odchodem z města a zásadní změnou v životním stylu vyjadřují svůj postoj k neustále se zvyšujícím obrátkám konzumního stylu života.

Druhou vrstvu tvoří lidé, kteří sice nepřesunuli své ekonomické aktivity z města, ale povýšili např. své minulé chalupaření na styl života. Je to ta skupina lidí, která na venkově pobývá většinu roku, ale nechává si zadní vrátka pro období, kdy bydlení na venkově je nejméně příjemné.

Společným znakem těchto „uživatelů krajiny“ je pozitivní motivace jejich rozhodnutí. Oni vědí, proč se stali venkovany. Skupina „příchozích“ má své plány mnohdy velmi úzce spojeny s krajinou, v níž působí. Krajina a venkov hraje v jejich rozhodování důležitou roli.

Návštěvníci

Návštěvníci jsou „uživatelé“ konzumenty. Své ekonomické aktivity na venkov s sebou nepřinášejí, v českých zemích je lze specifikovat ve třech skupinách.

Jednu skupinu tvoří stálí návštěvníci, většinou chataři nebo chalupáři, kteří tráví soboty, neděle a dovolené ve své nemovitosti, přičemž cílem jejich pobytu je pouze „konzumovat“ krajinu.

Druhou skupinou návštěvníků „uživatelů“ krajiny jsou turisté. Tato skupina používá k uspokojení svých potřeb komerční zařízení v různých podobách. Není vázána na jedno místo.

Třetí skupinu tvoří návštěvníci – znalci. Přicházejí s úmyslem krajině pomoci a zároveň jí porozumět, ale v mnoha případech ji i modelovat. Mnohdy i proti vůli obyvatel venkova. Někteří krajinu jen popisují, jiní jí chtějí chránit.

Návštěvníci patří k nejužším kritikům negativních jevů v krajině, a to buď díky svým velmi povrchným znalostem, a nebo naopak, v případě třetí skupiny, díky svým hlubokým odborným znalostem.

Každé schematické dělení má svoji rozlišovací schopnost. Zdaleka ne všichni, kdo jsou uživateli krajiny, ať již aktivními nebo pasivními, mají stejné cíle. Krajina jsou také všechny prvky, které člověk do krajiny včlenil, což se mu buď povedlo, nebo nepovedlo. To ale posu-

zuje zase uživatel krajiny, kdy jeden dokáže jásat nad nádherou chladících věží atomové elektrárny, a druhý to považuje za katastrofu. A je to jenom výpověď o životních hodnotách a pořadí jejich priorit, které si stanovuje člověk.

I když jsem v úvodu zmínil celou řadu otázek, pokusím se nastínit odpověď na tu, kterou považuji za velmi zásadní.

Kdo jsou rozhodující „hráči“ pro osud krajiny?

Je na tuto otázku jednoznačná odpověď?

Asi existuje celá škála odpovědí a můžeme je doplňovat podle svých vlastních zkušeností. Pokusím se sdělit zkušenosti, kterých jsem nabyl v průběhu posledních sedmi let, tj. doby, po kterou působím na venkově a spoluodpovídám za osud jednoho kousku české krajiny.

Pro odpověď, která by splnila náročnost otázky, musíme vzít v úvahu hned několik kritérií. Například kritérium zákonnosti rozhodnutí je třeba posuzovat v souvislosti s kritériem odborným a morálním. Rozhodnutí, které je v souladu se zákony země, nemusí být také vždy odborné a morální. Uživatelé krajiny jsou za určitých okolností schopni udělat i vědomě špatné rozhodnutí, byť v souladu se zákonem, vede-li skrz ně cesta k ekonomického prospěchu.

Pokusme se tu identifikovat rozhodující osoby: na počátku vždy stojí zásadní politické rozhodnutí a jím podmíněná koncepce, která předurčí možný vývoj. V minulosti např. koncepce zestátnění a združstevnění zemědělství, která před 50 lety jasně determinovala současný vzhled a charakter přírodní složky dnešní krajiny. (Důsledky tohoto rozhodnutí dodnes nikdo uceleně neanalyzoval.) Nehledě k tomu, zásadní politické rozhodnutí je vždy činěno pod různými tlaky a prioritami, podle zásady něco za něco. Jednou skupinou rozhodujících hráčů jsou tedy „politici“.

Druhou, v demokratickém světě neopominutelnou skupinou, jsou „vlastníci“. V případě uživatelů krajiny to jsou zejména vlastníci pozemků a budov. Mohou dovolit, nebo nedovolit jednotlivým investorům, aby uskutečnili své záměry.

Třetí skupinou jsou ti, kteří se rozhodnou realizovat svůj záměr – „investoři“. To jsou ti, kteří mají peníze. Je-li např. stát současně vlastníkem i investorem a rozhodl-li se ke koncepčnímu kroku, pak ho udělá bez komplikací a možných kompromisů. Je jen otázkou, na jaké odborné úrovni a pod jakým lobbistickým tlakem. Ne vždy je koncepcí státní politiky trvale udržitelný způsob života.

K realizacím, které zásadně ovlivňují tvář krajiny, však dochází denně na několika dalších úrovních. Každý zemědělec (lesník, vodohospodář) rozhoduje o tom, jaký zvolí technologický postup, a tím dá jasný signál, jaký je jeho postoj ke krajině. Nezáleží přitom, zda se jedná o soukromého sedláka nebo velký podnik. Zkušenost ze zahraničí a z vývoje posledních deseti let v České republice však ukazuje, že soukromý sedlák, který je zároveň vlastníkem půdy, dokáže více pochopit zásady trvale udržitelného zemědělství. Můžeme také říci, že zemědělec je unikátní investor, který ovlivňuje krajinu nejen svojí každodenní prací, ale i dlouhodobě.

Výrazným činitelem s každodenním vlivem na charakter krajiny jsou starostové vesnic. Oni jsou ti, kteří nesou odpovědnost za územní plán, za volbu odborníků, za koncepci jim svěřeného území. Oni jsou odpovědní za černé skládky, za architekturu vesnice, za odmítnutí nepřijatelných řešení a obhájení území proti vlivným investorům. Jsou odpovědní za to, aby územní plán byl skutečně v souladu se záměry obyvatel, aby byl s obyvateli prodiskutován a aby byl naplňován s jejich souhlasem.

Domnívám se, že jsem ve svém stručné výčtu neopomněl žádnou důležitou skupinu klíčových hráčů ve hře o krajinu.

Zcela úmyslně jsem však nezmiňoval skupinu odborníků. Ne proto, že bych si nebyl vědom jejich podílu na vytváření tváře naší krajiny. Oni však k tomu, aby ji mohli vytvářet podle svých znalostí a schopností, potřebují objednávku od jiných. Jinak se jejich vysoká odbornost utopí ve všednosti boje o obživu.

Rád bych místo obvyklého souhrnu či závěru vyslovil otázky, na něž budeme hledat odpovědi v následujících letech:

Čím můžeme, my uživatelé české krajiny, přispět ke kulturnímu dědictví evropského modelu krajiny?

Co je pro nás natolik identické, abychom se mohli v evropském kontextu snadno identifikovat? Zvládneme to my politikové, vlastníci, investoři, starostové...?

Bude to jedna z našich priorit?

Josef Miškovský

Přijetím zákona o podmínkách převodu zemědělských a lesních pozemků z vlastnictví státu na jiné osoby (č. 95/1999 Sb., dále jen zákon o prodeji půdy), který nabyl účinnosti 25. 5. 1999, byly vytvořeny předpoklady pro privatizaci (odstátnění) zemědělské půdy. Výměra této půdy, kterou spravuje Pozemkový fond ČR, činila na počátku roku 2000, kdy začal být tento zákon prakticky realizován, cca 850 tisíc hektarů. Předpokládá se odstátnění cca 500 tisíc hektarů, což je velice náročný úkol pro Pozemkový fond ČR, který tento proces zajišťuje.

Požadavek, resp. aktuálnost odstátnění zemědělské půdy je dána zejména:

- předpokladem zejména ekonomicky efektivnějšího využívání tohoto statku soukromým subjektem

- vytvořením předpokladu pro dlouhodobou sociálně-ekonomickou stabilitu subjektů provozujících zemědělskou výrobu vč. posílení jejich konkurenceschopnosti, kde jedním z pozitivních faktorů je zvyšování výměry obhospodařované půdy resp. koncentrace kapitálu

- dobou odstátnění, která je dána předpokládaným horizontem vstupu ČR do EU v souvislosti s reálným požadavkem na volný trh s půdou v rámci EU

- potřebou rozvinutí trhu s půdou, který je dosud nevýrazný zejména u půdy určené k zemědělské výrobě

Na druhé straně však existuje řada překážek, které proces privatizace zemědělské půdy komplikují a budou komplikovat ještě v delším časovém období, mezi které patří:

- neukončený restituční proces v oblasti vypořádání nároků oprávněných osob ze zákona o půdě (č. 229/1991 Sb., v platném znění) na náhradní pozemky jako náhradu za pozemky, u kterých nebylo možno obnovit původní vlastnictví těchto osob. V současné době zbývá ještě vypořádat 60 % nároků oprávněných osob na náhradní pozemky o výměře cca 60 tis. ha. Navíc znění § 5 odst. 1 zákona o prodeji půdy umožňuje obcím uplatnění nároku na převod pozemků, které se nacházejí se v zastavěném území obce či v zastavitelném území dle schválené územně plánovací dokumentace nebo rozhodnutím o umístění stavby. Nároky obcí na přímý převod pozemků mají přitom charakter nároku obligatorního, zatímco nároky oprávněných osob ze zákona o půdě jsou nároky fakultativní povahy. Dochází zde tedy k zásadnímu střetu mezi oprávněnými osobami a obcemi, který vede k poklesu zájmu oprávněných osob o pozemky veřejně nabízené Pozemkovým fondem ČR, neboť jsou zde převážně zastoupeny pozemky určené k provozování zemědělské výroby. Tato situace zkomplikovala a v podstatě prodloužila restituční proces vydávání náhradních pozemků. Rovněž proces rozhodnutí o restitučních nárocích dle zákona o půdě dosud nebyl ukončen, neboť je vedena řada soudních sporů a navíc ustanovení zákona č. 212/2000 Sb. (o zmírnění některých majetkových křivd způsobených holocaustem) otevírá nové lhůty pro uplatnění restitučních nároků dalšího okruhu osob.

- přetrvávající problémy v oblasti chybějících dokladů o vlastnictví, a tím i správnosti evidence těchto vztahů (identifikace vlastnických hranic pozemků včetně přesnosti jejich výměry). Zásadním problémem jsou nedokončená přidělová a scelovací řízení, kterými je dotčeno cca 2 600 katastrálních území, což představuje výměru 200 tisíc hektarů státní zemědělské půdy. Dokončení přidělových a scelovacích řízení, a tím identifikace této půdy vyžaduje finanční prostředky ve výši cca 2,5 mld. Kč.

Přijetím zákona o prodeji půdy při několikaleté existenci zákona o půdě de facto existují v současné době dvě zákonné normy, které jednak vymezují některé postupy ve shodě (např. vypořádání nároků oprávněných osob či převod státní půdy obecně) a jednak konkrétně zákon o prodeji půdy rozšiřuje omezení pro převod pozemků či poskytuje možnost uplatnění nároku na převod konkrétních pozemků (např. pro ekologické účely či obcím, jak již bylo zmíněno).

Za této situace Pozemkový fond ČR ve svých interních předpisech zvolil postup, podle kterého jsou realizovány oba zákony souběžně, neboť respektováním pouze jednoho zákona by mohl být mařen záměr zákona druhého.

Postupy vymezené oběma zákony administruje Pozemkový fond ČR, který je na jedné straně odpovědný za restituce a převod resp. prodej státní půdy (v obou případech se jedná o kvantitativně náročný úkol), a na druhé straně musí respektovat důvody, pro které nelze značnou výměru půdy ve vlastnictví státu převést.

Proces převodu pozemků ve vlastnictví státu souběžně podle obou zákonů probíhá prakticky od počátku minulého roku. Vedle pozemků, které jsou nabyvatelům převáděny přímo, neboť možnost tohoto postupu je vymezena přímo zákonem, je to případ vlastníků staveb, které se nacházejí na pozemcích ve vlastnictví státu či jsou nezbytné pro provozování těchto staveb; obcí, u kterých využití převáděného pozemku je uvedeno ve schválené závazné části územně plánovací dokumentace; veřejných vysokých škol či vlastníků sousedících pozemků. Zde je především používána forma veřejné nabídky pozemků v denním tisku, na webových stránkách či seznamech vyvěšených na územních pracovištích Pozemkového fondu, kdy se nabyvatelé v určeném termínu mohou o pozemek přihlásit. Uveřejňované soubory pozemků jsou nejdříve nabídnuty oprávněným osobám ze zákona o půdě, v dalších kolech skupinám nabyvatelů vymezeným v § 7 a zbývající pozemky dle § 8 zákona o prodeji půdy.

Zákon o prodeji půdy vymezuje v § 2 důvody, které brání převodu pozemků ve vlastnictví státu jiným subjektům. Mezi těmito důvody, vedle existujících zákonných norem řešících restituce, privatizaci či zajištění práva užívání k nemovitostem pro státní orgány, rozpočtové a příspěvkové organizace, zaujímají významnou pozici ekologické aspekty.

Jakémukoliv převodu pozemků proto předchází jejich prověření, které stanoví § 2 zákona o prodeji půdy. Proces prověřování je administrativně velice náročný, neboť ke každému pozemku se vyjadřuje 10-12 institucí a jeho výsledkem je, že 40-50 % prověřovaných pozemků je z převodu vyřazeno, což výrazně snižuje efektivnost celého procesu převodu půdy z vlastnictví státu.

V souboru pozemků vyřazených z převodu zaujímají významný podíl pozemky, jejichž další užití je dotčeno písmeny b), d), e) a k) § 2, které respektují krajinnotvorné, ekologické a dále vlastnicko-uživatelské aspekty. Podíl pozemků vyřazených z převodu z těchto důvodů představuje cca 20 % z prověřovaných pozemků s rozhodujícím vlivem písm. b), které vymezuje pozemky určené k vytváření systémů ekologické stability (dále jen SES), jejichž celková výměra dle dosavadních poznatků představuje cca 150 tis. ha půdy ve vlastnictví státu, a písm. k) – pozemky v národních přírodních památkách, rezervacích a prvních a druhých zónách národních parků – cca 30 tis. ha.

Vyloučením podstatné výměry půdy ve vlastnictví státu z převodu je bezesporu respektován velice zásadní veřejný zájem, jenž je součástí politiky státu v oblasti ochrany přírody a ekologie. Po zahrnutí již zmíněných 200 tis. ha státní půdy s nedokončeným přidělovým a scelovacím řízením to však znamená, že cca 50 % půdy ve vlastnictví státu je dlouhodobě vyřazeno z převodu, což zakládá předpoklad dlouhodobějšího procesu převodu půdy ve vlastnictví státu na jiné subjekty.

Jedním z důvodů, proč je tak podstatná výměra půdy vyřazena z převodu, je velice nízký stupeň administrace (rozpracovanosti) projektové schvalovací a územně plánovací dokumentace v oblasti vytváření resp. realizace SES, kdy v současné době je pouze menší podíl SES promítnut do územně plánovací dokumentace, čímž je umožněna konečná lokalizace (identifikace) SES, kterým je pozemek dotčen. Ve všech ostatních případech je nezbytné

vyřadit z převodu celý pozemek (často se jedná o několikahektarové části pozemku, které teprve po definitivním umístění SES lze uvolnit pro převod), což výrazně zvětšuje výměru půdy blokovanou z převodu. Jedná se přitom o dlouhodobý proces, jehož významnou podmínkou dokončení jsou opět finanční zdroje.

Prezentovaný stav zakládá požadavek intenzivní součinnosti institucí, jejichž činnost s touto problematikou souvisí, včetně uvolnění nezbytných finančních zdrojů. Zároveň je nutné upřesnit celkovou koncepci realizace zmiňovaných ekologických opatření, včetně budoucího vlastníka případně správce, ať už jím budou např. obce v plném rozsahu, anebo část takto dotčených pozemků bude převedena do vlastnictví subjektů provozujících zemědělskou výrobu při uplatnění institutu úhrady ekonomické újmy či jiné formy úhrady tvorby veřejného statku, jejímž zadavatelem je především stát.

Na první pohled by se mohlo zdát, že problém je jasně definovaný. Co je půda – to ví přece každý. Pocit opuštěnosti zná také asi každý z nás.

Nechci-li se ale zabývat problémem nevyužívaných prostor mezi posledním patrem a střechou, které dříve sloužily k sušení prádla a uskladnění harampádí, případně jako oblíbené útočiště viselců, musím začít definicí půdy.

Pojem půda zatím není v českých zákonech dokonale definován, a tak často může docházet k matení pojmů. Použijme proto v dalším textu definice – byť nedokonalé – tak, jak je zatím navrhována v pracovní verzi návrhu zákona o ochraně půdy: *Půda je biologicky oživená část zemského povrchu, vzniklá působením půdotvorných faktorů, vyznačujících se vývojem v čase. Je nositelem významných a nenahraditelných funkcí pro biosféru a lidstvo.*

Pojem opuštěnost není (alespoň pokud je mi známo) definován vůbec.

Z definice vyplývá, že půdou rozumíme nejenom ornici nebo vrchní přirozeně vzniklou a kultivovanou vrstvu hlíny na pozemcích – ať již vzniklou přirozeně, dlouhodobou kultivací nebo i uměle vytvořenou. Půdou rozumíme i skrytou část ornice (například při skrývce nadloží při povrchové těžbě nerostů, nebo při stavbě rozsáhlých staveb). Půdou rozumíme i tuto skrytou zeminu, která byla uložena na deponie k dalšímu použití v jiné lokalitě.

Ale jak dlouho je tato půda skutečně ještě oživená, jak dlouho si na úložišti zachová vlastnosti půdy, jak dlouho zůstává živým a životadárným substrátem? Podle zkušeností (a podle typu půdy a způsobu uložení a vodních poměrů v místě) se tato doba pohybuje v rozmezí půl roku až roku. Potom lze za půdu považovat jen svrchní vrstvu takovéto deponie. Jádro skládkového tělesa se postupně mění v neživou zeminu, degraduje a jedna z podstatných vlastností, totiž úrodnost, se rychle ztrácí. Proč tomuto procesu věnovat takovou pozornost? Protože v praxi se víceméně dodržuje zákonem daná povinnost při stavbách skrýt ornici a uložit ji tak, aby mohla být využita jinde. A tato fáze se také víceméně kontroluje. Podstatně méně důsledně se však kontroluje, jak dlouho zůstává půda na deponiích uložena a jak je skutečně později využita.

Dlouho se zdálo, že problém opuštěné půdy se týká především pohraničí, podhůří a dalších oblastí, které jsou pro zemědělskou produkci méně vhodné. Dlouho se zdálo, že jde o problém oblastí, kde hospodařily bývalé státní statky, kde nejsou vyřešeny vlastnické vztahy, kde docházelo k pomalému a problematickému restitučnímu procesu. Takovou typickou oblastí bylo například Chomutovsko. Rekultivace půdy v místech po povrchové těžbě byly velmi nákladné a dnes o tyto pozemky není zájem. Na deset tisíc hektarů pracně rekultivované půdy zde dosud nenašlo svého hospodáře. Obdobná situace je i jinde. Projížděl jsem letos na kole údolí Ohře, Orlické hory, Broumovsko a Trutnovsko. Pamatuji dobu, kdy jsem před patnácti lety začínal jako agronom na státních statcích, a vím, které louky se sklízely, kde byly pastviny. Nepamatuji na senoseč, která by se obešla bez několika převrácených traktorů. Seno bylo zkrátka potřeba, a tak se sklízely i louky na svazích, kdy šlo opravdu o kaskadérské kousky. Na stejných plochách dnes můžete v mlázi sbírat klouzky a křemenáče. Neteskním ani v nejmenším po časech socialistické výroby, jenom konstatuji.

Podívejme se ale kousek od hlavního města. Jedete-li po brněnské dálnici, nemůžete přehlédnout rozsáhlou výstavbu hypermarketů, skladů a dalších komerčních objektů „na zelené louce“ – respektive na kvalitní orné půdě. V souladu se zákonem byla většina ornice skryta – kde ale skončila?

Jedna z lokalit je obec Předboř, malá osada, kde i asfaltovaná silnice končí. Jeden podnikatel, řekněme mu třeba pan Novák, protože se jmenuje Novák, si zde od Pozemkového fondu pronajal pozemky v blízkosti původní zemědělské usedlosti. Býval zde dříve sad a zahra-

dy. Pan Novák zde bez jakéhokoliv povolení začal ukládat výkopovou zeminu ze staveb podél dálnice, ornici a nejrůznější odpady. Přestože k tomuto využívání pozemku neměl souhlas Pozemkového fondu, navázal zde za úplaty vše, za co mu kdo byl ochoten zaplatit. Jde řádově o desítky tisíc kubíků.

Podívejme se na roli jednotlivých aktérů tohoto případu:

Pozemkový fond dělal, co mu zákon umožňuje – pronajal pozemky v souladu se zákonem a s řadou podmínek. Po zjištění, že nájemce porušuje podmínky smlouvy, vyzval ho k nápravě stavu – což se ovšem nestalo. Fond zkusil požádat o pomoc policii – ta ovšem řekla, že nemá přístup k potřebným dokladům – výpisům z katastru, smlouvám – a že se trestný čin zřejmě nestal. Česká inspekce životního prostředí prošetřovala na místě situaci podle zákona o odpadech. Poněkud mne to uráží – copak je půda nějaký odpad?! Jenže jinou možnost ČIŽP v současnosti vlastně ale nemá. A tato kauza je z pohledu zákona o odpadech trochu nezajímavá – nejsou zde toxické odpady, skládka nehoří, radiační nebezpečí nevzniklo...

Pozemkový fond zajistil přístupové cesty na lokalitu železnou závorou. Ale jak dlouho vydrží visací zámek při použití UKZ-2000 (Universální klíč zemědělský – dvoukilové kladivo)? Minutu?

Podruhé byla závora bytelnější – ale jak dlouho vydrží při použití řetězu a tahu Tatry 148? Půl minuty?

Podané trestní oznámení se možná odloží, možná vyřeší za pár let.

Popsaný případ možná nestojí sám o sobě za řeč. Jde o pár hektarů, o pár desítek tisíc kubíků ornice. Jenže ať z Prahy vyjedeme kterýmkoliv směrem, můžeme vidět stejný obrázek. Uměle navršený val skryté ornice u výpadovky na Karlovy Vary (Hostivice), třicet metrů vysokou skládku u výpadovky na Slaný (za letištěm v Ruzyni)...

Je proto třeba prosadit do navrhovaného zákona o ochraně půdy zřízení samostatné divize ochrany půdy ČIŽP. Jde o to prosadit v novele trestního zákona důležitý nástroj – možnost okresních či jiných orgánů zasáhnout proti poškozování půdy (ať již pozemků nebo půdy jako substrátu). Hrozí zde totiž nebezpečí z prodlení. Například na skládkách půda rychle degraduje a ztráty jsou nevratné. Pro jejich odvrácení je důležitá rychlost zásahu. Tu musí garantovat zákon stejně jako možnost vymáhat na vinících prostředky vynaložené na zákrok. Dosavadní právní nástroje jsou prostě nedostatečné. O ekonomických nástrojích – v situaci, kdy je podstatně vyšší finanční zisk z výstavby billboardů než ze zemědělské produkce – raději nemá smysl hovořit.

Úvod

Příspěvek pojednává o té části české krajiny, která je dlouhodobě formována zemědělskou činností. Příspěvek se přímo nezabývá zbývajícím povrchem České republiky, který pokrývají lesy, větší vodní plochy, průmyslové plochy, městská osídlení apod., i když např. odpojení zemědělství od lesnictví je do značné míry specifickou ČR, která ztěžuje přirozenější a komplexní přístup k péči o krajinu.

Při takto vymezeném objektu se příspěvek snaží odpovědět na základní otázky evokované jeho nadpisem: co to vlastně je „péče o zemědělskou krajinu“, pro koho je vykonávána a pro koho může být ekonomicky zajímavou komoditou. Na tyto otázky příspěvek reaguje v historickém pohledu, především však z pohledu současnosti a nejbližší budoucnosti.

Budoucnost je bezesporu spojena se vstupem ČR do Evropské unie. V kontextu daného tématu to znamená vyrovnání se s koncepcí tzv. Evropského modelu zemědělství (EMZ). Na nejvyšší úrovni obecnosti je tento model interpretován a jako efektivní a konkurenceschopné zemědělství (v EU na bázi rodinných farem), které je v maximální možné míře rozprostřeno po daném území, plní více funkcí a je spojeno s udržováním a rozvojem venkova. V tomto modelu zůstává tedy zemědělství nejdůležitějším článkem při udržování krajiny, i když jeho národohospodářský význam (měřený podílem primární zemědělské výroby na hrubém domácí produktu či podílem zemědělské zaměstnanosti na celkové zaměstnanosti) neustále klesá. Klesá také jeho význam jako „generátora“ příjmů venkovské populace. Péče o krajinu ve smyslu péče o zemědělský extravilán městské a průmyslové zástavby tak zůstává spjata s osudem zemědělství a přeneseně i s osudem venkova.

Příspěvek je rozdělen do čtyř částí. V první části jsou vymezeny základní pojmy a vztahy, které se vztahují k danému tématu. Současný stav zemědělské krajiny ČR jako výslednice historického dědictví i dosud probíhající reformy společnosti je charakterizován v části druhé. Třetí část je věnována vizím rozvoje českého zemědělství a venkova ve vztahu k EMZ. O aktivitách státu při prosazování EMZ, tj. politických předpokladech a nástrojích zemědělské politiky ČR pro předvstupní období, pojednává část čtvrtá. Závěrečná část souhrnně představuje současné překážky a možná budoucí rizika spojená s péčí o zemědělskou krajinu.

1. Vymezení základních pojmů a vztahů¹

Zemědělská krajina

Zemědělská krajina jako součást širěji pojaté venkovské krajiny je v příspěvku chápána jako ta část povrchu republiky či regionu, která vznikla dlouhodobou zemědělskou činností člověka a je nadále touto činností přímo ovlivňována². Jejimi základními prvky jsou orná půda a trvalé travní porosty (louky a pastviny) a s nimi spojené fyzické hranice pozemků (různé druhy mezí), remízky, malé (rozptýlené) lesní porosty, stromové solitéry, mokřady, veřejné a polní komunikace včetně stromořadí, „zemědělská“ voda (malé vodní toky a vodní nádrže), ale také hospodářská zvířata v přírodě, zemědělské stavby a jiné stavby na zemědělských pozemcích (např. boží muka a kapličky). Z uvedeného vymezení také vyplývá, že zemědělská krajina je vždy spojena s přítomností člověka v roli jak jejího tvůrce a udržovatele, tak uživatele. Zemědělská krajina je uživateli vnímána ve vztahu k ostatním částem venkovské krajiny, především k lesní půdě a porostům, větším vodním tokům a nádržím, volné přírodě a intravilánům obcí. Prakticky polovinu území ČR je možné klasifikovat jako zemědělskou krajinu, přímou spjatou se zemědělskou činností. Způsob zemědělské výroby a struktura zemědělských podniků je tak rozhodujícím faktorem utváření a ochrany (případně devastace) venkovské krajiny. Zemědělství svými nezemědělskými aktivitami se navíc význam-

ně podílí i na vývoji dalších prvků venkovské krajiny, především lesní půdy, volné přírody a rekreačních ploch.

Multifunkční zemědělství

Tradiční zemědělství produkuje a je na trhu oceňováno za soukromé výrobky typu *food and fibre*. Zejména v poslední době se vedle uvedených soukromých výrobků rozvíjí i výroba soukromých zemědělských produktů pro nepotravinářské užití, především pro farmaceutický průmysl (včetně drog), pro bioenergetiku (např. výroba řepky pro bionaftu, rychle rostoucí dřeviny) a pro jiné účely (např. výroba vánočních stromků). Dále se rozvíjí zajišťování rekreačních a podobných služeb (využití zemědělské půdy pro sport, ošetřování krajiny v rámci soukromých programů³ apod.). Multifunkční zemědělství se od tradičního zemědělství liší tím, že vedle výroby soukromého zboží je cílevědomě a v podstatně širším rozsahu orientováno i na produkci veřejného zboží, za které je odměňováno. Je účelné připomenout, že tradiční zemědělství veřejné zboží mohlo rovněž produkovat a často také produkovalo, avšak nezáměrně, bez specifického společenského ocenění, neuvažujeme-li podporu zemědělství v rámci zemědělské politiky jako nepřímé společenské uznání této produkce. Nelze také opomenout, že část veřejného zboží je spotřebovávána samotnými zemědělci (je internalizována).

Veřejné zboží v zemědělství

Veřejné zboží v zemědělství je veškeré zboží nesoukromé povahy, které je schopno zemědělství produkovat a za které by měla být zemědělcům společností poskytována odměna. Z hlediska vazeb na zemědělskou výrobu existují dvě základní kategorie veřejného zboží v zemědělství⁴, které mají zásadní dopad do způsobu oceňování a odměňování: veřejné služby zemědělců nevázané bezprostředně na zemědělskou výrobu a kladné externality zemědělské výroby. Zatímco vymezení veřejných služeb zemědělců (např. zakládání a údržba prvků volné přírody, mokřadů, silnic, polních cest apod.⁵) nečiní zvláštní potíže, vymezení kladných externalit zemědělské výroby je podstatně složitější a je zpravidla spojeno se společenským konsensem. Problém spočívá ve dvou skutečnostech. V první řadě v tom, že prakticky každá zemědělská výroba je ze své podstaty zpravidla spojena s produkcí jak kladných (např. údržba krajiny, venkovská zaměstnanost), tak záporných (např. kontaminace povrchových a spodních vod) externalit. Za druhé jde o povahu, tj. vymezenost a měřitelnost externalit: kvalita vody je vymezená a měřitelná, zatímco vymezení a měření zboží typu krajina či venkov má z větší části subjektivní základ. Je-li zemědělství cílevědomě provozováno způsobem, který produkuje více kladných než záporných externalit, lze toto pozitivní „saldo“ kladných externalit považovat za veřejné zboží, které může být společností oceňováno. Vzhledem ke zmíněné povaze externalit je nezbytné konsensuálně určit hranici, před níž je zemědělství vnímáno jako producent převážně kladných externalit a za níž jako producent převážně záporných externalit. Takovou hranici zpravidla představují různé kodexy správné zemědělské praxe.

Trh veřejného zboží v zemědělství

Trh veřejného zboží by měl být jako jiné trhy obecně vymezen vztahy nabídky a poptávky po tomto zboží, které určují jeho cenu na trhu. Mezi trhem soukromých statků a trhem veřejného zboží však v tomto smyslu existují zásadní rozdíly, které vyplývají z rozdílných povah obou typů zboží ve vztahu ke spotřebitelům a zdrojům financování. Protože příspěvek nepřetenduje být teoretickým pojednáním, spokojme se ve vztahu k zemědělství následujícím zjednodušením:

– Trh veřejného zboží je trhem, ve kterém je spotřebitel zastupován státem v širším významu (tj. ústředním parlamentem a vládou, regionálními zastupitelstvími a vládami, obcemi) a zboží je hrazeno z veřejných financí (v tomto smyslu je trh veřejného zboží spíše „pseudotrhem“).

– Na trhu veřejných služeb vstupují do konkurence zemědělské a nezemědělské podniky. Oceňování veřejných služeb lze zjednodušit na úhradu nezbytných nákladů na služby včetně přiměřeného zisku.

– Trh kladných externalit je spojen vždy se sektorem zemědělství a konkurence na tomto trhu je spojena jen s konkurencí mezi provozovateli zemědělské výroby. Oceňování kladných externalit je zpravidla založeno na úhradě zvýšených nákladů, resp. na kompenzaci ušlých příjmů za soukromé zboží, přičemž podle stavu nabídky a poptávky na „pseudotrhu“ veřejného zboží mohou být úhrady či kompenzace doplňovány stimulačními příplatky.

– Zvláštními případy veřejného zboží typu kladných externalit jsou zemědělská krajina a venkov. Obojí lze chápat jako součást údržby a rozvoje národního bohatství, tedy specifickou součástí národního kapitálu. Žádoucí povaha údržby a rozvoje tohoto kapitálu má subjektivně estetickou povahu a prosazuje se politicky veřejnou volbou. Jinak řečeno, každý z občanů dané země či regionu může mít svou vlastní představu o tom, jak má vypadat „krásná“ krajina a venkov. Vedle obecných problémů se stanovením indikátorů údržby krajiny a venkova, resp. s jejich měřením, to způsobuje potíže s kvantifikací úrovně („ceny“) tohoto zboží (různé hedonistické přístupy a kontingentní metody dosud neposkytují uspokojivé výsledky)⁶.

Nástroje zemědělské politiky pro rozvíjení trhu veřejného zboží v zemědělství

Pokud jde o veřejné služby poskytované zemědělstvím (údržba volné přírody, údržba cest, vybrané sociální služby na vesnici apod.), jsou nástroje politiky jednoduché a spočívají na přímé úhradě za tyto služby, jsou-li objednány. Problémem spíše je, že tyto činnosti nejsou vždy společností plně vnímány a uznávány za veřejné služby a zůstávají nehorovány.

Složitější nástroje se musí uplatňovat v případě poptávky a ocenění kladných externalit zemědělství. V zásadě má společnost pro tyto účely k dispozici tři typy nástrojů: vynucovací, uznávací a stimulační:⁷

– V případě vynucovacích (regulatočních) nástrojů si společnost prostřednictvím legislativy vynucuje snižování záporných externalit (ekologické daně na vstupy, poplatky založené na principu „znečišťovatel platí“, zákony na ochranu půdy, přírody, krajiny a vod včetně zákonů ke zřízení národních parků a chráněných krajinných oblastí apod.).

– „Uznávací“ nástroje jsou všechny druhy podpor, které jsou poskytovány v podstatě pouze „za existenci“. Jejich hlavním cílem je zpravidla zvýšení příjmů zemědělců, aby se zabránilo jejich odchodu ze zemědělství a venkova a následnému riziku devastace krajiny a vesnice. Veřejným zbožím se v tomto případě stává nejen údržba krajiny, ale samotná existence člověka a jeho pracovní příležitost na venkově. Nástroje tohoto typu představují např. platby za hospodaření ve znevýhodněných oblastech (Less Favourite Areas – LFA), kde zemědělství není v důsledku přírodních podmínek konkurenceschopné a v konečných důsledcích by zde muselo zaniknout, ale také všechny druhy tzv. kompenzačních plateb a prémie, známé především ze Společné zemědělské politiky EU (SZP). Pro „zdravý“ vztah mezi výrobou soukromého a veřejného zboží je velmi důležité, zda tyto platby jsou či nejsou odděleny (decoupled) od produkce soukromých statků. Zatímco např. v EU nejsou platby zatím většinou oddělovány, dosavadní zemědělská politika ČR směřuje k odděleným plat-

bám, což lze z hlediska vytváření trhu veřejných statků považovat za pozitivní jev.

– Stimulační nástroje jsou všechny druhy podpor v dané oblasti, které mají tzv. programovou povahu. To znamená, že jejich poskytování je vázáno nejen na „existenci“, ale i na vykonání „něčeho navíc“, např. nad rámec podmínek daných kodexem správné zemědělské praxe. Příkladem takových podpor je podpora rozšiřování pastevního chovu zvířat za podmínky nepřekročení stanovené koncentrace zvířat na jednotku plochy, podpora ošetřování půdy uložené do klidu apod.

2. Současný stav zemědělské krajiny ČR jako výsledek dlouhodobých zásahů člověka do volné přírody, způsobů a struktury provozování zemědělství

Současný stav zemědělské krajiny v ČR je výsledkem dlouhodobých zásahů člověka do volné přírody, jeho zemědělských činností. Zemědělské činnosti byly zajišťovány určitými způsoby a v rámci určitých struktur, které se jako faktor dotváření krajiny historicky měnily od doby, kdy lidstvo přešlo od sběratelství a lovectví k usedlému pěstování kulturních plodin a hospodářských zvířat. Od původní jednoty vlastnictví a užívání půdy se historicky vyvinul rozpor mezi jejím vlastnictvím a užíváním, který tvoří důležité pozadí zemědělských činností. Také legislativní úprava vlastnictví a užívání půdy je pro utváření vzhledu krajiny významným faktorem⁸. Zásadní události v naší nedávné historii, které působí na vzhled české zemědělské krajiny dodnes, jsou zejména:

– Ukončení feudálních vztahů na venkově v roce 1848, které umožnilo vznik samostatných malých a středních statků působících vedle pokračující velkostatkářské struktury.

– První pozemková reforma po roce 1918, která se snažila – byť z více důvodů nedůsledně a neúspěšně – eliminovat velkostatkářskou strukturu v zemědělství podporou rozšíření výměry či vzniku nových malých a středních rodinných farem.

– Odsun Němců a znárodnění majetku kolaborantů po 2. světové válce, vytvářející dosud právně neusazený „volný prostor“ pro nové zájemce o hospodaření a také prostor pro zabírání půdy pro vojenské účely a pro zakládání velkých státních statků po roce 1948 (jde o přerušení přirozeného sociálního a demografického vývoje na téměř jedné třetině zemědělské půdy ČR).

– První vlna kolektivizace zemědělství s vrcholem v padesátých letech, zakládající velkovýrobní společné užívání půdy na převažujícím principu „jedno družstvo – jedna obec“.

– „Gigantománie“ sedmdesátých let: druhá vlna kolektivizace zemědělství, zakládající velkovýrobní společné užívání půdy na principu „jedno družstvo – konglomerát obcí“ a doprovázená enormním zvětšováním výměry státních statků (s vrcholem více než 80 tis. ha zemědělské půdy v bývalém Státním statku Šumava). To vše na základě pozemkových úprav katastrů a melioračních zásahů do půdy, které vedly k vytváření extrémně velkých honů s téměř totální eliminací všech tzv. překážek (mezi, remízky, vodních ploch, cest apod.) industriálního zemědělství jako naprosto převažujícího paradigmatu té doby. Zásahy do krajiny v tomto období mají zásadní a velmi obtížně překonatelný („nezvratný“) charakter.

– Zřizování chráněných oblastí krajiny a národních parků (které pokračuje i po roce 1989), které spolu s dalšími chráněnými oblastmi zaujímají dnes více než čtvrtinu zemědělského půdního fondu ČR.

– Restituce půdy (tj. restituce uživatelských práv a/nebo restituce vlastnictví) a (teprve se rozvíjející) privatizace státní půdy po roce 1989, znamenající prohloubení rozporu mezi vlastnictvím a užíváním půdy (v průměru 80 % půdy je v zemědělských podnicích pronajímáno) a zvýraznění duální struktury českého zemědělství zděděné z minulého režimu (malý

počet mimořádně velkých podniků obhospodařuje rozhodující podíl zemědělské půdy ČR).

Vysoký podíl pronajímané půdy a duální struktura zemědělství jsou podle mého názoru významnými faktory, které negativně působí na utváření vztahu zemědělců ke krajině. Společné působení obou faktorů se projevuje v pokračujícím paradigmatu velkovýroby a industriálního zemědělství, založeného na velkých pozemcích, a ve sníženém pocitu internalizace účinků (záporných externalit) ze zemědělství.

Oba faktory jsou zesilovány tím, že proti žádoucí restrukturalizaci zemědělství působí mnoho právních a fyzických překážek. Tak např. žádoucí konverze pronajímané orné půdy na trvalé travní porosty je často blokována vlastníky půdy, kteří se obávají poklesu ceny půdy. Restrukturalizaci zemědělství brání také nevyjasněné fyzické hranice pozemků a jejich nevyjasněné vlastnictví (i uvnitř rodin v důsledku potlačení významu vlastnických práv k půdě v minulém režimu). Nicméně se zdá, že nejzávažnější překážkou restrukturalizace a utváření nového vzhledu krajiny jsou nové pozemkové úpravy v katastrech obcí, které jsou mimořádně právně složité a finančně náročné. Jde o novou organizaci půdy v katastrech, uzpůsobenou pro současné a budoucí potřeby provozování zemědělství, efektivního jak v produkci soukromého zboží, tak i v produkci veřejného zboží. O rozměru tohoto úkolu svědčí, že do konce roku 1999 byly tzv. komplexní pozemkové úpravy dokončeny v 94 katastrech z celkového počtu více než 13 tisíc katastrů v ČR.

3. Vize českého zemědělství a Evropský model zemědělství

Hledání strategie českého zemědělství je souborem vizí o jeho budoucím žádoucím stavu. Každá z nich předurčuje vztahy zemědělství a krajiny. Politické soupeření o budoucí žádoucí stav českého zemědělství není dosud uzavřeno, jak o tom svědčí časté střety politiků a reprezentantů různých zájmových skupin, které probíhají i v médiích. Jde o soupeření idejí v rámci veřejné volby, tzn. jakou vizi zemědělství bude větší část společnosti (tedy nejen její zemědělská část) považovat za společensky nejprospěšnější. Různorodé názory na budoucí osud českého zemědělství lze utřítit do základních vizí A – D, které jsou dále stručně charakterizovány:

A – EXPANZE: Vývoj českého zemědělství je založen na intenzivním (a industriálním) využití stávajících výrobních zdrojů, vedoucím k růstu produkce „tradičního“ soukromého zboží. Rostoucí přebytky produkce jsou vyváženy. Rozměr českého zemědělství je dán celkovým množstvím hrubé zemědělské produkce. Tuto vizi prosazuje především větší část zemědělského lobby.

B – KRAJINA: Vývoj českého zemědělství je založen na vyváženém poměru produkce soukromého a veřejného zboží, přičemž převážná část veřejného zboží má povahu kladných externalit zemědělské výroby. To umožňuje zachovat a zvelebovat životní prostředí v širším významu, tj. včetně krajiny a venkova. Rozměr zemědělství je dán především výměrou ošetřované zemědělské půdy (ať aktivně užívané nebo v konzervaci), resp. počtem kusů těch hospodářských zvířat, která mají přímý vztah ke kvalitě údržby krajiny a k produkci veřejného zboží. Tato vize se stala základem Koncepce zemědělské politiky ČR pro předvstupní období (dále jen Koncepce), která prošla environmentálním auditem a byla v lednu 2000 přijata (bez finančního rámce) vládou ČR.

C – PŘÍRODA: Vývoj českého zemědělství je založen na konkurenceschopné produkci soukromého zboží pouze v lepších a nejlepších přírodních a obytných podmínkách. Oblasti s horšími přírodními a obytnými podmínkami nejsou zemědělsky využívány a jsou přeměněny ve volnou („divokou“) přírodu. Tuto vizi podporují především liberálnější oriento-

vané zájmové skupiny a také „fundamentálnější“ orientovaní ekologové.

D – VODA: Jako alternativa k vizi B (KRAJINA) je uvažován i takový vývoj českého zemědělství, které by bylo soustředěně orientováno na hospodaření s vodou v krajině, tzn. nejen na produkci „čisté vody“, ale i na zvyšování retenční schopnosti krajiny. Vychází se přitom z předpokladu, že veřejné zboží tohoto druhu, má v důsledku geografické pozice ČR přeshraniční dosah a mohlo by být také ze zahraničí spolufinancováno.

Je účelné připomenout, že vize A a C podporují rozvoj zemědělství jako čistě výrobního odvětví, zatímco vize B a D předpokládají zemědělství, ve kterém jsou v různém poměru rozvíjeny jeho služby pro veřejnost. Každá vize tak předurčuje charakter zemědělské politiky, která jí má podporovat.

Koncepce deklarativně podporuje vizi B – KRAJINA, jež má velmi úzký vztah k vizi EU, která je v současné době rozvíjena v podobě Evropského modelu zemědělství. Obě podobné vize vytvářejí pro české zemědělství nové příležitosti. Jejich plně využití je však ještě spojeno s mnohými otevřenými otázkami.

Evropský model zemědělství je založen v podstatě na následujících třech pilířích:

- zemědělství na bázi efektivních rodinných farem, maximálně plošně rozmístěné na daném území (jinak řečeno, zemědělství jako garant údržby a zvelebování kulturní krajiny);
- multifunkční zemědělství, tedy zemědělství zaměřené nejen na produkci soukromého zboží (typu „food, fibre, energy and pharmaceuticals“), ale i na produkci veřejného zboží – kladných externalit výroby soukromého zboží a veřejných environmentálních služeb;
- zemědělství úžeji propojené s rozvojem venkova, což také souvisí s diverzifikací zemědělských podniků do nezemědělských činností typu „on-farm“ i „off-farm“.

I když Koncepce bezesporu k naplňování vize EMZ přispívá, nutno zdůraznit, že do určité míry poněkud „dvojsmyslně“. Na jednu stranu se k EMZ plně hlásí (protože model je zřejmě chápán našimi zájmovými skupinami tak, jak ho vnímají jeho tvrdí kritici např. z USA, tj. jako „přemalování protekcionismu EU na zeleno“), na druhou stranu usiluje Koncepce vstoupit do EU se strukturou a prvky zemědělství, které jsou či mohou být s konceptem EMZ dosti v rozporu. Ve vztahu k naší problematice jde zejména o tyto otázky:

– Silně duální struktura českého zemědělství (tj. rozhodující podíl mimořádně velkých zemědělských podniků většinou typu právnických osob na využití půdy a na produkci) versus struktura rodinných farem (byť neustále se měnící a rozvíjející co do své povahy a velikosti farem), na které je EMZ založen. Otevřenou otázkou je, zda duální struktura zemědělských podniků, s ekonomickou převahou velkých podniků ať právnických (družstva, akciové společnosti, společnosti s ručením omezeným apod.) či fyzických osob, je schopna řádně plnit úkoly multifunkčního zemědělství a zajišťovat „zdravý“ sociální vývoj venkova.

– Mimořádně silný důraz v EU na zájmy spotřebitele, který reaguje nejen na vlastnosti a kvalitu finálních výrobků, ale i na způsoby jejich výroby. Jde o celou oblast *food safety, animal welfare* a jiných environmentálních standardů. Tlaky spotřebitelů v ČR jsou dosud málo důrazné a spotřebitelé se teprve „učí“, nicméně výrobci s nimi musí do budoucna počítat.

– Mimořádně složitá struktura zájmových skupin ve vztahu k zemědělství v ČR, která vytváří bariéry (resp. zvyšuje transakční náklady) žádoucí restrukturalizace českého zemědělství ve směru k EMZ.⁹

Je zřejmé, že v EMZ je vztah zemědělství ke krajině úzce propojen se vztahem zemědělství k osudu venkova. Bohužel, na rozdíl od zemědělství se otevřeně diskutuje k osudu venkova zatím omezeně na diskuse mezi odborníky, v lepším případě na diskuse mezi zájmovými skupinami s přímým vztahem k venkovu. Přesto lze – podobně jako u zemědělství – dosud

známé názory utříditi do následujících vizí venkova:

– BEZ INTERVENCE: Venkov by se měl rozvíjet striktně podle vývoje tržních sil bez zásahů státu. Společnosti nevdají, že venkovské oblasti a vesnice jsou případně opouštěny a devastovány. Venkov a vesnice nejsou uznávány jako součást národního bohatství, jako veřejné zboží samo o sobě.

– STARÁ TRADICE: Obnova venkova ve struktuře, která se blíží situaci na českém venkově před rokem 1948 (resp. v první republice). V zemědělství to znamená návrat ke struktuře malých a středních rodinných farem, doprovázených malými místními podniky a službami.

– SOCIALISTICKÁ TRADICE: Zachování venkova v podobě, jak se vyvinula v průběhu komunistického režimu v období 1948-1989. V zemědělství to znamená zachování struktury podniků, založených převážně na kolektivní zemědělské velkovýrobě a zajišťujících také některé sociální služby pro venkov.

– NOVÝ VENKOV: Zřejmě nejvíce reálná vize, respektující reálnou situaci, tak jak se vyvinula v průběhu dosavadní reformy národního hospodářství. Zdá se nevyhnutelné, že zemědělství bude založeno na velkovýrobě (ať individuální či kolektivní), vytvářející spolu s větším počtem velmi malých (samozásobujících se) hospodářství duální strukturu se všemi kladnými, ale i zápornými vlivy na „zdravý“ rozvoj venkova.

I když není stále zřejmé, která vize venkova politicky zvítězí, je při zvážení současné ekonomické a sociálně demografické situace venkova a klesajícího podílu zemědělství na zaměstnanosti a příjmech venkova evidentní, že vývoj směřuje k poslední uvedené vizi. To je třeba mít na zřeteli, uvažujeme-li o budoucím vztahu českého zemědělství k EMZ a ke krajině.

4. Je česká zemědělská politika nástrojem realizace Evropského modelu zemědělství?

Hodnotíme-li vývoj české zemědělské politiky v dosavadním reformním období z hlediska představených vizí a vztahu zemědělství k údržbě krajiny, je možné vysledovat následující časové fáze politiky:

– 1989-1992: Zemědělská politika je poznamenána předreformní orientací a nástroji, které jsou z větší části zaměřeny na zachování a rozšíření produkčního rozměru českého zemědělství, tedy na vizi A – *expanze*. Ve vztahu k venkovu se politicky více prosazuje vize *stará tradice* („nostalgičká vize“), a to zejména podporou vzniku malých a velmi malých hospodářství.

– 1992-1993: Po nástupu nové vlády se zemědělská politika radikálně, i když jen přechodně, liberalizuje a tvrdě orientuje české zemědělství na zvyšování jeho výkonnosti především v oblastech s lepšími podmínkami. Jsou zrušeny prakticky všechny přímé podpory zemědělským podnikům. Zřetelně se tak prosazuje vize, která se blíží vizi C – *příroda*, bez intervence do rozvoje venkova.

– 1994-1998: Zemědělská politika se postupně stále více přibližuje vizi B – *krajina* (ve vztahu k venkovu pak k vizi *nový venkov* ve střetu s přežívající vizi *socialistická tradice*). V prvních letech (1994-1996) se jedná o čistě „uznávací“ podpory podnikům v horších přírodních podmínkách za tzv. údržbu krajiny, které jsou spojeny s investičními podporami na zakládání trvalých travních porostů apod. (tzn. platby za „existenci“, bez jakýchkoliv dalších podmínek). Po negativních zkušenostech s těmito podporami¹⁰ se po roce 1996 postupně zpřísňují podmínky pro získávání stále se zvyšujících podpor, zejména pokud jde o podmínku provozování živočišné výroby. Původní maximální limity počtu zvířat vyjádřených počtem velkých dobytčích jednotek (VDJ) na 1 ha zemědělské půdy podniku jsou postupně doplněny spodními, minimálními limity počtu VDJ na 1 ha zemědělské půdy podniku.¹¹ Orientace českého zemědělství na mimoprodukční funkce je podpořena také přijetím tzv. zemědělského zákona v roce 1997.

– Po roce 1998: Po nástupu nové vlády byly neprodleně zahájeny práce na Koncepci. I když – jak již bylo uvedeno – byla Koncepce po environmentálním auditu vládou odsouhlasena až v počátku roku 2000, praktická zemědělská politika z ní vychází již od roku 1999. Období 1999-2000 je charakteristické pokračováním trendů z předchozích let s větším důrazem na posílení příjmů zemědělců (fáze revitalizace Koncepce). Od roku 2001 se v návrhu zemědělské politiky zřetelně prosazují nová opatření a nástroje, které lze ztotožnit s fází adaptace Koncepce, tj. přizpůsobení české zemědělské politiky Společné zemědělské politice EU (SZU).

Údržba krajiny se stává součástí širšího komplexu tzv. strukturálních či horizontálních opatření zemědělské politiky, která v rámci SZP naplňují Nařízení Rady č. 1257/99 k strukturálnímu rozvoji zemědělství a rozvoji venkova. I když převážná část podpor má nadále spíše „uznávací“ charakter, dochází u nich k některým významným změnám:

– přechod z klasifikace zemědělské půdy (katastrů) podle tzv. úředních cen zemědělské půdy na klasifikaci podle přírodních, environmentálních (např. chráněné krajinné oblasti) a sociálně demografických kritérií EU pro vymezení LFA;

– podpory pro podniky zařazené v LFA jsou poskytovány jen na trvalé travní porosty, což spolu s pokračující podporou zatravnění orientuje podniky hospodařící v těchto oblastech na žádoucí snižování stupně zornění;¹²

– zvýšení minimálního limitu počtu VDJ na 1 ha zemědělské půdy podniku při zachování jeho maximálního limitu, který podporuje extenzivní zemědělskou výrobu a tím potenciálně i produkci kladných externalit zajišťovaných pouze zemědělskými podniky (další ztížení konkurence v údržbě krajiny pro nezemědělské firmy);

– zavedení výchozí podoby Zásad správné zemědělské praxe, jejichž dodržování je podmínkou pro poskytování (veškerých) podpor.

Rokem 2001 však bylo také zahájeno období přechodu od výše uvedených nárokových („uznávacích“) podpor na podpory programové, stimulační. Příkladem je navrhovaná podpora pastevního chovu zvířat na trvalých travních porostech bez ohledu na zařazení podniků do LFA či mimo LFA, podpora zřizování systémů ekologické stability atd. Kromě této podpory lze do kategorie spíše stimulačních podpor zařadit i některé přímé komoditní podpory, které mají vztah k údržbě krajiny (předpokládá se, že rozšiřování těchto komodit s preferencí podniků zařazených do LFA umožní zachovat a rozvíjet v těchto oblastech žádoucí strukturu a způsoby výroby, které napomáhají údržbě krajiny jako hlavnímu předmětu podpor). Jde zejména o podpory chovu krav bez tržní produkce mléka, chovu ovcí, produkce mléka a pěstování lnu.

V dané problematice se nová zemědělská politika ČR nejen přibližuje pojetí SZP podle tzv. Agendy 2000, ale již od samého počátku do značné míry eliminuje její některé sporné aspekty, které souvisejí s oddělením plateb (za údržbu krajiny) od produkce soukromého zboží (decoupled payments). Nicméně je zřejmé, že všechny komoditní podpory implicitně skrývají riziko nežádoucího zvyšování produkce soukromého zboží jako vedlejšího produktu údržby krajiny.

5. Rizika a překážky spojené s rozvojem údržby krajiny jako ekonomicky zajímavé komodity

„Trh“ veřejného zboží ze zemědělství, kam údržba krajiny bezesporu patří, se na celém světě teprve rozvíjí. Na jedné straně trhu stojí spotřebitelé této komodity, kteří musí projevít ochotu za ni platit (willingness-to-pay), a na druhé straně stojí výrobci této komodity, kteří

musí projevít ochodu ji produkovat (willingness-to-produce). Spotřebitelé představují v podstatě daňové poplatníky dané země či regionu (v případě vstupu do EU jsou to daňoví poplatníci všech zemí EU) a jejich ochota platit je dána mnoha faktory, zejména úrovní ekonomického rozvoje země, úrovní vzdělání a uvědomělosti občanů země, mírou internalizace¹³ atd. Existuje-li ochota platit (a to v podmínkách ČR ještě není, jak bylo uvedeno u vizi v části 2, stále zřejmé), „zbývá“ vyřešit otázku výše úhrady za toto veřejné zboží. O jejím teoretickém pozadí již bylo pojednáno v části 1, prakticky se však často vymezuje metodou „pokusů a omylů“. Příkladem je bezpochyby i zemědělská politika ČR: zkušenosti z reakcí spotřebitelů a zejména producentů jsou neustále přenášeny do návrhů politiky na další období tak, aby ochota platit a ochota produkovat byly v určité rovnováze.

Závažnou otázkou však je, zda komodita „krajina“ bude zahrnovat pouze údržbu stávajícího stavu (tj. vzhledu) krajiny, či zda bude více vnímána a honorována ve smyslu žádoucí změny vzhledu krajiny. Dosavadní podpory zemědělců byly v tomto ohledu většinou spíše orientovány na údržbu stávajícího stavu než na jeho změny. Nová politika přináší podněty ke změnám krajiny v souladu s EMZ. Ochota reprodukovat jak stávající stav krajiny, tak především produkovat její změny má však své překážky a rizika, z nichž některé již byly zmíněny. Souhrnně to jsou zejména tyto překážky a rizika:

– Duální struktura zemědělství, přinášející snížené vnímání internalizace účinků zemědělské výroby a tím i riziko pokračování industriální velkovýroby;

– Extrémně vysoký podíl pronajaté půdy v zemědělských podnicích, který snižuje internalizaci účinků zemědělské výroby, především však vytváří bariéry žádoucí restrukturalizaci výroby (např. neochota soukromých vlastníků půdy k jejímu převodu z kategorie orné půdy do kategorie trvalých travních porostů, lesní půdy apod.);

– S předchozí překážkou souvisí i nedokončená privatizace státní půdy, která je rovněž vážnou bariérou žádoucí restrukturalizace výroby (vzhledem k budoucím nejasným vlastnickým poměrům nemohou současní nájemci této půdy jednoduše orientovat tuto půdu na jiné užití). Jde rovněž o konkurenci mezi zemědělskými a nezemědělskými podniky při údržbě státní půdy bez zemědělského užití, která je v kompetenci státu (konkrétně Pozemkového fondu ČR) a ve které často zemědělci (proč?) podléhají;

– Pomalé pokračování pozemkových úprav v rámci katastrálních území, které jsou spojeny s obnovou přirozených hranic pozemků, prvků ekologické stability, solitérů, mokřadů, vodních ploch apod., významně přispívajících ke zlepšování vzhledu krajiny. Příčinou pomalosti těchto úprav je především nedostatek státních zdrojů;

– Zemědělci vnímaná nestabilita zemědělské politiky (a případně i politiky životního prostředí): reprodukce krajiny a zejména produkce změny krajiny jsou zpravidla spojeny s nutností nových soukromých investic. Dosavadní nestabilita politiky odrazuje podnikatele od těchto investic, jejichž návratnost závisí na stabilitě „ochoty platit“;

– Centralizace politiky: krajina je komoditou, která je výrazně ovlivněna místními a regionálními poměry. Dosavadní centralizace politiky je příkladem „shallow and broad“ přístupu, který není zpravidla schopen na místní a regionální poměry dostatečně pružně a správně reagovat. Decentralizace politiky, její převedení na regionální a případně i na místní úroveň vytváří podmínky pro „deep and narrow“ přístup, který značně ovlivňuje jak ochotu platit, tak ochotu produkovat;

– Metodické problémy s vymezením a oceňováním krajiny, tzn. nalezení vhodných indikátorů a způsobů jejich prezentace a měření v případě „estetické“ povahy dané komodity. Dále jsou to metodické otázky stanovení způsobů a výše podpor za údržbu krajiny.

Závěr

Vstup ČR do EU se stane nepochybně dalším podnětem k rozvíjení EMZ, jehož základem je i honorovaná produkce krajiny. Uvedené překážky a rizika na této cestě, na jejichž odstranění se musí podílet jak podnikatelé v zemědělství, tak tvůrci politiky a výzkum, mohou ochotu platit či ochotu produkovat zpomalit, nikoliv však zablokovat. V daných i budoucích podmínkách zemědělské politiky, politiky životního prostředí a rozvoje venkova bude záležet na samotných zemědělci, jakou nejvhodnější kombinaci produkce soukromého zboží, kladných externalit a veřejných služeb si zvolí tak, aby maximalizovali svůj krátkodobý a především dlouhodobý užitek. Nesmějí přitom zapomenout na možnou konkurenci nezemědělských podniků v oblasti veřejných služeb (např. údržby krajiny bez zemědělského užiti). Výzkum musí dále pracovat na otevřených metodických otázkách a zároveň prakticky napomáhat tvůrcům politiky zejména v analýzách ochoty zemědělců produkovat veřejné zboží. O to se snaží v současnosti i Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky také s pomocí různých výběrových šetření a případových studií v této oblasti.

Poznámky:

- ¹ Dále uvedené vymezení základních pojmů, kategorií a vztahů je nutno považovat za pracovní, účelově vztahené k příspěvku. Základní metodologické otázky, které jsou nejdále rozpracovány zejména v EU a OECD (viz literatura), nejsou dosud celosvětově uspokojivě vyřešeny.
- ² OECD rozlišuje přírodní krajinu, která vytváří přírodní ekosystémy a stanoviště (např. lesy a mokřady), a kulturní krajinu, která je výslednicí interakcí člověka a životního prostředí. Kulturní krajina se dále dělí na městskou a industriální krajinu a na zemědělskou krajinu. Zemědělská krajina je charakterizována svou strukturou (vzhledem), funkcemi (kulturní, environmentální a ekonomické funkce) a hodnotou (společenským oceněním). Zemědělská krajina se dále dělí na zemědělsky intenzivně využívaná stanoviště, polopřírodní (semi-natural) zemědělská stanoviště a neobhospodařovaná přírodní stanoviště (která mají úzký vztah k přírodním ekosystémům v kategorii přírodní krajiny).
- ³ Např. ošetřování krajiny v lokalitách s intenzivní turistikou, které je hrazeno místními turistickými službami (hotely ap.). Tyto služby jsou rozvinuty např. v Rakousku a Švýcarsku.
- ⁴ Obecně, bez ohledu na způsob zajištění, lze rozlišovat tyto druhy veřejného zboží: čistě veřejné zboží (v našem případě např. hodnota krajiny sama o sobě, bez přímého užiti); místní čistě veřejného zboží (např. hodnota krajiny, která je využívána místní populací); zdroje s volným přístupem (např. hodnota krajiny pro její návštěvníky); zdroje ve společném vlastnictví (např. obcí); vylučitelné a nerisaltitní zboží; „klubové“ zboží (viz např. kategorizace OECD).
- ⁵ Nejasné je v této souvislosti zařazení údržby zemědělské půdy v konzervaci, tzn. půdy bez přechodného, byť dlouhodobého zemědělského využití, do čistě veřejných služeb.
- ⁶ Pro vyjádření „krásy“ krajiny se používají různé zástupné („proxy“) indikátory, které se různí podle situace a požadavků v jednotlivých zemích. Např. v Polsku je to počet skupin stromů, počet starých soliterních stromů a délka turisticky značených cest. Ve Velké Británii je to např. délka travních pásů, délka zděných mezí, délka udržovaných živých plotů a počet rybníků v nížinách. V Norsku je to např. počet budov postavených před rokem 1900 se vztahem k zemědělství, počet státem chráněných budov se vztahem k zemědělství a počet letních horských farem s produkcí mléka.
- ⁷ Nástroje zemědělské či environmentální politiky nejsou zpravidla orientovány jen na údržbu krajiny, ale sledují více cílů (biodiverzitu, konzervaci výrobních zdrojů, veřejný přístup na pozemky apod.).
- ⁸ Připomeňme, jak rozdílně vypadala v našich historických zemích zemědělská krajina, kde bylo vlastnictví půdy regulováno podle „rakouského práva“, a kde podle „uherského práva“.
- ⁹ Zájmové skupiny (stakeholders) se vztahem k zemědělství (přičemž každý občan může být zároveň členem více skupin) jsou v současném zemědělství ČR následující:
 - Vlastníci půdy: individuální farmáři s vlastní půdou, sebezaměstnaní v podnicích právnických osob pronajímající jim svou půdu, ostatní vlastníci (občané mimo zemědělství a zpravidla i venkova, stát, obce) pronajímající aktivním zemědělcům svou půdu;
 - Vlastníci ostatního kapitálu (kromě půdy): individuální farmáři s vlastním kapitálem, členové/akcionáři/partneři v podnicích právnických osob využívající svůj kapitál jako vnosy či podíly, ostatní vlastníci – občané mimo zemědělství a zpravidla i venkov, pronajímající svůj kapitál aktivním zemědělcům; zvláštní podskupinu zde tvoří vlastníci transformačních podílů zemědělských družstev, ponechávající svůj kapitál jako „spící“ a čekající na vyrovnání podle zákona;
 - Vlastníci práce: individuální farmáři a členové jejich rodin, sebezaměstnaní členové/akcionáři/partneři podniků

- právnických osob – manažéři i manuálně pracující, najatí pracovníci (zaměstnanci podniků) – manažéři i manuálně pracující;
- Podnikatelé v zemědělství: individuálně, v partnerství, kolektivně;
- Dodavatelé vstupů do zemědělství a odběratelé jeho výstupů (zpracovatelé);
- Spotřebitelé potravin, environmentálních a ostatních služeb;
- Daňoví poplatníci;
- Státní administrativa (byrokracie);
- Politici.

¹⁰ V této době se v podstatě hledá vymezení činnosti typu údržby krajiny. Předpokládala se údržba pozemků i bez zemědělské činnosti, např. pravidelným mulčováním travních porostů, avšak bez technologického zvládnutí, jak se s travní hmotou vypořádat. Tento problém však zůstává otevřený doposud. Dále se ukázalo, že z více důvodů, které bude ještě zmíněny, se údržby krajiny často ujaly městské nezemědělské firmy, pro které se tato činnost stala ekonomicky velmi lukrativní.

¹¹ Těmito podmínkami byly do značné míry „vyřazeny ze hry“ nezemědělské firmy a zároveň byl částečně řešen problém travní hmoty jako „technologického odpadu“ údržby krajiny.

¹² Kromě podpor vyplácených podle výměry trvalých travních porostů jsou poskytovány i podstatně nižší podpory na ornou půdu, které však spadají do oblasti regulace výroby (nabídky) soukromého zboží (jsou vázány na minimálně 5 % uložení orné půdy do krátkodobého klidu).

¹³ Jinak může reagovat na potřebu údržby krajiny určité oblasti občan, který žije v ní, a jinak občan, který žije ve větší vzdálenosti od ní.

Literatura:

- Doucha, T.: Czech Pre-Accession Agricultural Policy and Utilisation of Agricultural Land, Sborník mezinárodního semináře The Utilisation of Agricultural Land in Connection with the Admission of the Czech Republic to EU, Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky, Špindlerův Mlýn 2000
- Doucha, T.: Nové možnosti pro české zemědělství, Sborník mezinárodní konference Zamýšlení nad rostlinnou výrobou 2000, Česká zemědělská univerzita, Praha 2000 (v tisku)
- Doucha, T.: Rural development in the Central and Eastern European countries – Czech Republic, Sborník semináře Světové banky, Sofia 2000 (v tisku)
- Doucha, T., Divila, E.: Farm transformation and restructuring in the Czech agriculture – Ten years after, Sborník mezinárodního semináře pořádaného Slavic Centre Hokkaido University, Japonsko, v Jemčině u Třeboně 2000 (v tisku)
- Doucha, T.: The Czech Pre-Accession Agricultural Policy – Background, Goals, Constraints, Sborník semináře EU – Erweiterung: Positionen der österreichischen und europäischen Landwirtschaft, Ökosoziales Forum, Vídeň 2000
- Environmental Indicators for Agriculture – Methods and Results, Executive Summary, OECD, 2000
- Koncepce rezortní politiky Ministerstva zemědělství na období před vstupem ČR do Evropské unie, Praktická příručka č. 33/2000, Ministerstvo zemědělství, Praha 2000
- Multifunctionality: Towards an Analytical Framework, OECD, úřední dokument č. COM/AGR/APMTD/WP(2000)3/REV2, Paříž 2000
- Návrhy zemědělské politiky na rok 2001, Pracovní dokumenty Ministerstva zemědělství, Praha 2000

Vyjádit, jakým způsobem přispívá státní podnik Lesy České republiky k zachování a zlepšení „tváře naší země“ znamená posoudit, jaký vliv má způsob obhospodařování lesů našeho podniku na utváření a zachování lesa včetně jeho funkcí, jakým způsobem pečujeme o to, aby les byl zachován jako významná a nezanedbatelná základní část krajiny nejen pro současnou společnost, ale i pro budoucí generace.

Jak to, že na nás, ale i návštěvníky naší země působí česká krajina tak silným dojmem, jenž nelze zaměnit s dojmy a zážitky z jiných zemí? Malebný vzhled krajiny totiž spočívá zejména ve střídání velkých a malých lesních částí s loukami, pastvinami, potoky, rybníky, řekami, poli, zahradami a lidskými sídlišti. Les, který pokrývá třetinu naší země, je jedním ze základních prvků vytvářejících ráz naší krajiny.

Je nepochybné, že zdravý, stabilní les, který svým složením odpovídá podmínkám prostředí, působí na návštěvníka velmi příznivým dojmem. Hospodařením v lesích, jež respektuje vlastnosti stanoviště, vznikají přirozené harmonicky působící struktury a linie. Takový les je „krásný“ nejen ve filosofickém slova smyslu, ale i podle názorů romantiků a svou harmonií odpovídá i ideálům antiky. V naší době se velmi rozvíjí cit pro přírodu. Lesníci se na to musí připravit a vzhled lesa a následně krajiny vytvořit tak, aby vyhovoval požadavkům veřejnosti, která les a hospodaření v něm posuzuje především podle toho, jak na ni opticky působí, jakou má estetickou hodnotu.

V naší zemi nejsou v podstatě části, které by nevznikly a nebyly ovlivněny činností člověka. Tak se i vzhled krajiny měnil v důsledku civilizačního vývoje. Vycházíme-li z toho, že na počátku historického vývoje lidstva byla převážná většina plochy naší země pokryta lesem, můžeme říci, že tvář krajinných částí doznávala změn v závislosti na rostoucím počtu obyvatel a na rozvoji lidské civilizace. Pro člověka v počátcích jeho existence byl les jak zdrojem obživy, tak jeho obydlím. Přitom pro něj představoval neustálou hrozbu vycházející z jeho velké a nepoznané rozlohy i z nástrah, které v lese čekaly. V přítmi lesa sídlila také božstva, kterým se klaněl a jejichž moci se bál.

S rozvojem civilizace začal člověk stále více využívat dalších užitků lesa a současně ho svou činností začal měnit. Měnil les na pozemky pro zemědělskou výrobu, současně měnil i jeho složení. Vedle zdroje dřeva jako paliva, stavebního materiálu a materiálu ke zhotovování nástrojů, strojů i obalů sloužil les k pastvě dobytka, včelařství, k výrobě dřevěného uhlí apod. Lesa ubývalo a časem ubývalo i statků, které poskytoval. Lidé se proto začali starat o obnovení a zachování lesa i jeho užitků. Se zvětšujícím se osídlením, stoupajícím zatížením životního prostředí a s narůstajícími požadavky na rekreaci v lese došlo k tomu, že les má dnes plnit celou řadu nových funkcí. Na významu nabývá zejména vliv lesa na ochranu přírodních podmínek pro život člověka, na vodu, půdu a klima. Les je stále více ceněn rovněž pro svou rekreační, hygienickou a zdravotní funkci.

Funkce lesa se velmi často dělí na produkční a mimoprodukční. Toto rozdělení je účelové a slouží k oddělenému zkoumání jednotlivých účinků lesa v dané části i když všichni víme, že ve skutečnosti se jednotlivé funkce vzájemně prolínají, podmiňují a doplňují. V historii byly užitky lesa byly chápány a využívány jako celek. Domnívám se, že stejný přístup bychom měli k posláním lesů zachovávat i dnes. Nelze přece obecně tvrdit, jak to dělají někteří ekologičtí aktivisté, že produkce a těžba dříví v lese je proti přírodním zákonitostem nebo že mohou být považovány za jen tolerovatelný vedlejší efekt trvale udržitelného lesního hospodářství. Považuji za vážnou chybu, když se přeceňuje nebo nedoceňuje některý z užitků lesa, nebo když se funkce lesa stavějí proti sobě. Je přece důležité, jakým způsobem člověk les využívá, a já jsem přesvědčen, že využívání všech funkcí lesa je nadějí lidstva pro budoucnost.

Podívejme se, jaké nepřírozené prostředí si člověk pro svůj život vytvořil. Prostor plný betonu, oceli, umělých hmot a skleníkových plynů, prostředí plné materiálů, jejichž výroba těžce zatěžuje vzduch, vodu a půdu. Na druhé straně, možná ze špatného svědomí, možná z pokrytectví, možná z nedbalosti, vymezujeme rozsáhlé oblasti a bráníme člověku v jejich využívání. Často slýcháme o nutnosti žít v souladu s přírodou. Tento soulad však nevytvoříme tak, že vyženeme člověka z přírody a omezíme využívání přírodních zdrojů, např. dřeva, abychom vzniklé manko nahradili prostředky, získanými velmi neekologicky, např. v petrochemii, energetice atd. Nedávno jsem četl v tisku, jak vláda USA vykupuje za prostředky získané z ropného a energetického průmyslu lesy, které pak ochrání před těžbou. Považuji to za určitou zvrácenost. Snad by bylo lepší využívat lesy na naší planetě trvale udržitelným způsobem a petrochemii a další ekologicky problematické činnosti nepotřebovat. To sice ještě není okamžitě reálné, ale vývoj by se měl tímto směrem ubírat.

Člověk však musí přistoupit k využití přírody, včetně lesů s vědomím, že sám je součástí ekosystému. Využívání přírodních zdrojů musí být v souladu s zákonitostmi přírody a není pouze nástrojem k dosažení vysokého životního standardu. Tím se zajistí trvalá existence lesů i dalších lidských generací. Podíváme-li se, jaký je rozdíl mezi přírodním lesem a lesem obhospodařovaným trvale udržitelným způsobem, vidíme, že v podstatě žádný. Oba typy lesů se obnovují přirozeně, holiny téměř nevznikají, anebo jsou minimální, jednotlivé fáze vývoje se prolínají. To, že na jedné straně dřevo hnije a na druhé straně je člověk rozumně využije místo oceli, betonu nebo dnes i elektřiny, rozhodně není proti přírodě.

Takové využití se musí příznivě projevit na tváři naší krajiny, ze které by mohla zmizet mnohá ocelová nebo betonová monstra.

Je třeba si položit otázku, zda příznivé účinky lesa na krajinu vznikají samovolně, nebo zda je třeba zcela jiných způsobů obhospodařování. Četné účinky lesa jsou spojeny již s jeho prostou existencí: mám zejména na mysli klimatické účinky lesa, jeho obecně ochranné funkce a příznivé účinky vodohospodářské.

Je-li les obhospodařován tradičním způsobem, který odpovídá vědecky odvozeným pravidlům, pak to přispívá k vyšší produkci jakostního dříví, ale i k vzniku celé řady funkcí nebo alespoň k vyšší úrovni a kvalitě jejich účinnosti. To platí zejména pro ochranu půdy, ochranu proti vzniku povodní a lavin, pro vázání oxidu uhličitého a uvolňování kyslíku.

Obhospodařování lesa se zaměřuje i na ekonomicky optimální produkci jakostního dříví. Jen s nepatrnými odchylkami od této ekonomické optimalizace může být zvýšena nabídka ostatních funkcí. Zejména může být rozšiřována v oblasti rekreačních účinků lesa. Jde především o veřejnosti požadované opticko-estetické vlastnosti lesa v krajině (vytváření smíšených porostů a jejich mírné prosvětlování, ponechávání výstavků a doupných stromů, úprava porostních okrajů, budování lesních cest a staveb, nenarušujících krajinu, používání přírodních materiálů apod.). Nevelkými úpravami se mohou zlepšit vodohospodářské funkce lesa (úprava druhové skladby a hustoty porostů pro zabezpečení infiltračních možností pro srážkovou vodu, zachycování horizontálních srážek a omezení jejich svahového odtoku).

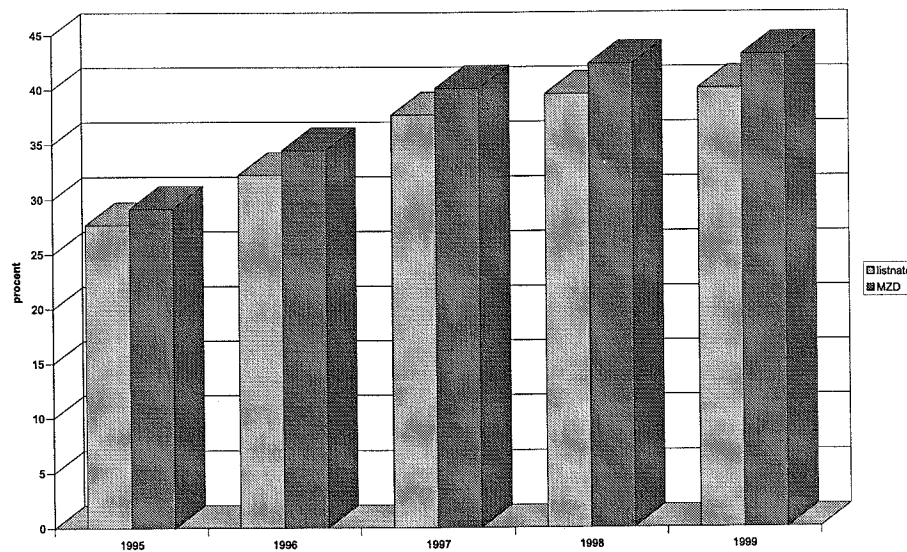
Zvláštní způsoby obhospodařování lesů, které se odchyľují od ekonomicky optimálního cíle, anebo nejsou v žádném vztahu k lesnickým hospodářským opatřením jsou nutné pouze tehdy, má-li les poskytovat zvláštní účinky. Jedná se zejména o intenzivní využívání lesa pro rekreační účely s vybudováním k tomu potřebných zařízení, o zvýšenou ochranu zdrojů pitných a přírodních léčivých vod, zvláštní ochranu proti nepříznivým vlivům vnějšího prostředí (hluku, prašnosti atd.) a v neposlední řadě o úpravy parkových, příměstských a lázeňských lesů pro intenzivní využívání k rekreaci. Tato speciální hospodářská opatření jsou nut-

ná jen výjimečně a na poměrně malých rozlohách, které v České republice, podle odhadu, mohou dosahovat asi tři až čtyř procent výměry lesů.

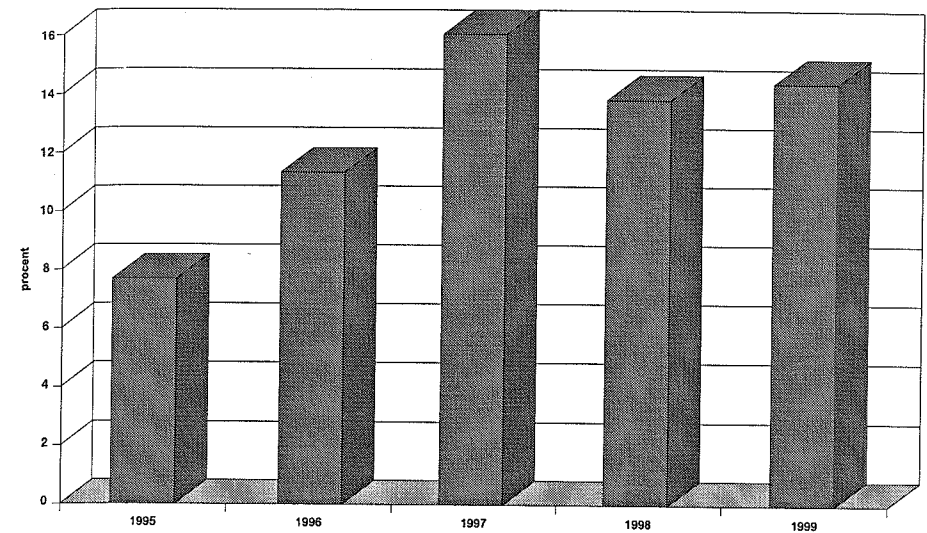
Z uvedeného přehledu vyplývá, že převážná část lesů v České republice a tedy i lesů, které spravuje státní podnik Lesy České republiky, může poskytovat všechny účinky lesů bez velkých finančních vkladů do stávajících lesních porostů. Při dodržení všech principů trvalosti a při částečné úpravě ekonomické optimalizace v zájmu požadovaných dalších funkcí, se snažíme vytvořit podmínky pro integrované víceúčelové lesní hospodářství.

K naplnění poslání lesů ve státním vlastnictví se vedení LČR rozhodlo vypracovat dva základní dokumenty ovlivňující zásadním způsobem obhospodařování lesů a zabezpečující poslání víceúčelového lesa. Prvním dokumentem byly *Zásady trvale udržitelného hospodaření v lesích LČR – obnova a výchova*, druhým pak *Program 2000 – zajištění veřejného zájmu u LČR*. Na vypracování obou dokumentů se podíleli odborní pracovníci podniku, experti ochrany přírody, výzkumu a lesnického školství. Záměry, které uvádějí, nejsou jen proklamací, což dokazuje zvyšující se podíl přirozené obnovy lesa, neustálý růst podílu listnatých dřevin v obnově lesa, pokles holiny z těžby a klesající procento nahodilých těžeb (grafy 1,2,3,4). Také ve vytváření podmínek pro lepší využívání ostatních užitků lesa vykazují naše lesní správy pozitivní přístup, i když program zajišťování veřejných zájmů u LČR byl vydán pouze před jedním rokem.

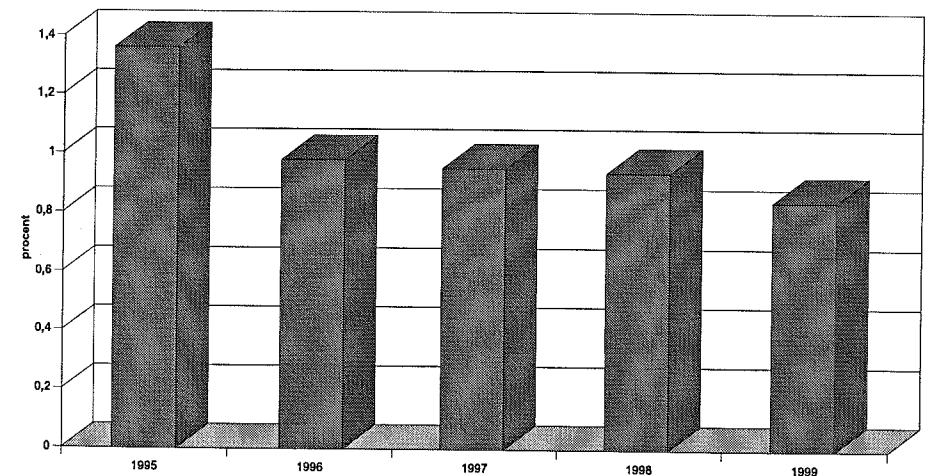
Podíl listnatých dřevin a MZD v obnově u LČR



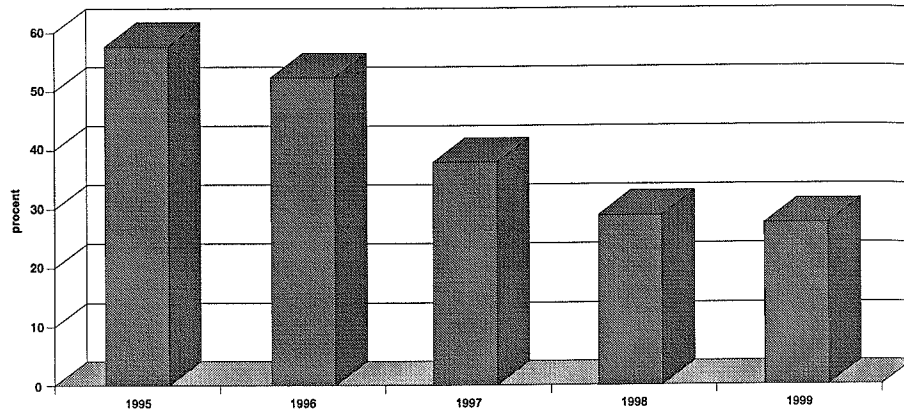
Vývoj podílu přirozené obnovy u LČR



Vývoj % podílu holin u LČR



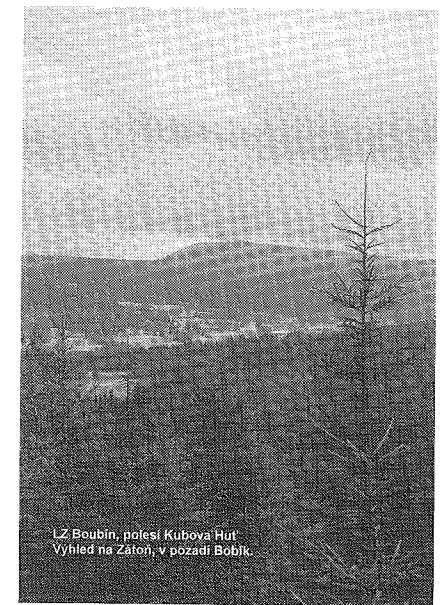
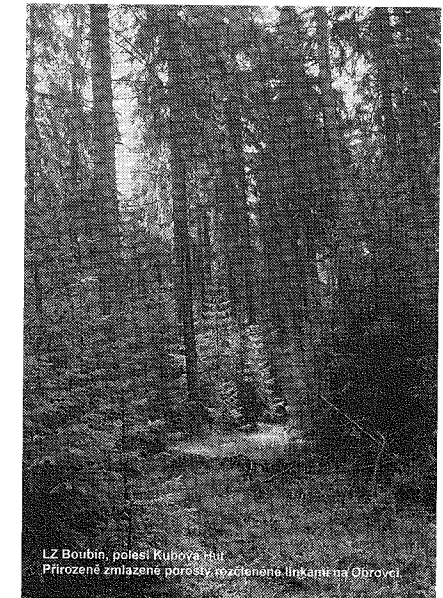
Vývoj podílu nahodlých těžeb u LČR



Základem našeho přístupu k obhospodařování lesů je diferenciací hospodářských opatření v závislosti na rozmanitosti lesních ekosystémů. Jsme přesvědčeni, že veškerý život na Zemi je založen na rozmanitosti. Už pouhý pohled na krajinu nás přesvědčuje o tom, že právě její opticko-estetické působení je výsledkem rozmanitosti tvarů, forem a barev a jejich proměn podle ročních období. Rozmanitost lesních ekosystémů je založena na různosti podmínek, nutných pro jejich existenci, čemuž odpovídá i různé složení organismů. S rozmanitostí také souvisí stabilita. Rozmanité lesní ekosystémy poskytují samozřejmě v různé míře rozmanité účinky a podle toho je i potřeba přistupovat k významu jednotlivých funkcí lesa a v tom duchu v porostech i hospodařit.

Pro krátkost času se nebudu zabývat opatřeními našeho podniku v celé šíři veřejného zájmu, jehož zajišťování je naším hlavním úkolem. Budu se věnovat účinkům, které jsou významné pro utváření rázu krajiny, jejímu využívání k rekreačním a léčebně zdravotním účelům a k zachování genetické rozmanitosti lesů.

Krajinotvorné působení lesa. Jak jsem již uvedl v úvodní části, tvoří les podstatnou část toho, co nazýváme vzhled krajiny. Tento význam lesa nebyl dlouho při hospodaření v lesích brán na vědomí, pokud byla přečtenována dřevoprodukční funkce lesů. Dnes známe vliv lesů na utváření estetického působení krajiny a náš přístup k jejich obhospodařování je zcela odlišný. Jde především o zachování současné plochy a rozmístění lesů, o přeměnu uměle založených monokultur na smíšené porosty v závislosti na stanovištních podmínkách, o řešení přístupnosti porostů, které by nejen sloužilo hospodářským účelům, ale mělo by být v souladu s rázem krajiny. Vedení jejich tras musí nejen zpřístupnit les, ale poskytnout další nové opticko-estetické zážitky, čímž se může, při citlivém umístění a použití stavebních materiálů, zlepšit i vzhledová hodnota krajiny. Existuje celá řada dalších opatření ke zlepšení estetického vzhledu lesa, která jsou většinou popisována v kapitole estetika lesa umístěné až na konci učebnic pěstování lesů. Vyplyvá to pouze z logiky stavby učebnic, nikoliv však ze skutečného významu těchto opatření. Podobně je tomu i při praktickém hospodaření v lesích. Estetické působení lesních porostů v krajině je mimo jiné výsledkem záměrné činnosti lesního hospodáře. Při plánování a realizaci opatření by každý lesní hospodář měl uvažovat o možném dopadu na estetický vzhled lesů a v případě, že jejich prováděním dojde k nevyhnutelným narušením krajiny, plánovat současně opatření na jejich zmírnění nebo odstranění.

LČ Jeseník, revír Česká Ves
Výhled z Ryzohab na hřeben Hrubého JeseníkuLČ Boubín, poleseí Kubova Hut
Výhled na Zátou, v pozadí BobíkLČ Rožnov, R
Přírodní rezervace MlýnskáLČ Boubín, poleseí Kubova Hut
Přirozené zmlazené porosty, rozčleněné línkami na Obrovci

Zachování, ochrana a vhodné zvyšování biologické rozmanitosti není sice funkcí lesa, ale je výrazným krajinnotvorným prvkem. Za prvořadý úkol v tomto směru považujeme ochranu a zachování ohrožených druhů organismů ochranou jejich přirozeného biotopu. Dále to jsou speciální zásahy k zachování a podpoře výskytu vybraných druhů v daném místě. Zvláštní důraz klademe na ochranu populací ptactva a mravenců, kteří přispívají k zvýšené biologické ochraně lesa před škodlivým hmyzem. Zvláštní péči věnujeme lužním lesům v inundačních oblastech, přechodovým biotopům, jako jsou přírodě blízké lesní pláště, u kterých je obvyklá vyšší druhová pestrost i populační hustota většiny druhů mikroorganismů, živočichů a rostlin. Pro ochranu některých biotopů je nutné potlačovat nežádoucí druhy invazních rostlin.

Rekreační funkce nabývají neustále na významu, neboť s růstem obyvatel žijících ve městech a se stoupajícím znečišťováním jejich životního prostředí, roste neustále návštěvnost lesů, kde lidé vyhledávají čistý vzduch, klid a obnovení duševních i tělesných sil. Tyto funkce lesů jsou využívány nejčastěji, ale jejich význam není zatím veřejností doceněn, neboť jsou chápány zcela automaticky ve spojení s volným vstupem do lesa. Nejvíce jsou navštěvovány lesní části v okolí velkých měst a městských aglomerací, i když se stoupajícím podílem volného času a se stoupajícím počtem osobních automobilů se okruh navštěvovaných lesů neustále zvětšuje. Cílem LČR je vytipovat tyto lesní části a umožnit v nich návštěvníkům nalézt to, co od lesa očekávají a v lese hledají. Jde zejména o zvýšenou péči o porosty kolem vycházkových tras, vytváření estetických zákoutí a objektů, průhledů, údržbu cest, pěšin a chodníků, péči o kulturní památky a rekreační zařízení, vybudování speciálních stezek, informování a osvětlu veřejnosti apod. Zmíněné objekty jsou vždy zásahem do krajiny, avšak při kvalifikovaném provedení mohou působit příznivě

S uskutečňování rekreačních funkcí lesa jsou spojeny i některé problémy. Zejména se zvyšuje nebezpečí vzniku požárů, návštěvníci se nechovají vždy tak, aby po sobě zanechali místo v takovém stavu, jako ho našli. A tak není divu, že některým našim venkovním zaměstnancům zvýšená návštěvnost lesa přináší další starosti. Z toho pro nás vyplývá, že s návštěvníky je třeba vést komunikaci všemi formami a trpělivě jim osvětlovat způsoby obhospodařování i ochrany lesů, aby si upravili své někdy laické představy a pochopili potřeby odborného obhospodařování lesů. Proto také věnujeme informacím veřejnosti o svých záměrech mimořádnou pozornost.

Působení lesa v krajině má úzkou souvislost i s léčebně-lázeňskou funkcí. Svými účinky ovlivňuje somaticky i psychicky návštěvníka – pacienta a přispívá k úspěšné komplexní lázeňské léčbě. Jde však nejen o lesy v bezprostřední blízkosti lázeňských míst, ale i o ochranu zdrojů léčivých vod. Je naším úkolem ve spolupráci s vedením lázní vytipovat vhodné lesní části pro tento účel a napláňovat způsoby hospodaření tak, aby stav lesů a jejich vybavení odpovídaly lázeňským účelům.

Trvale udržitelné hospodaření u LČR tak, jak je prezentováno v obou základních programech, se dotýká významnou měrou vzhledu naší krajiny. Jak jsem již jednou zdůraznil, je postaveno na biodiverzitě, na rozmanitosti. Diverzita je podmínkou stability obecně, ať se jedná o společnost, ekonomiku nebo politiku. Stabilita přírodních procesů je však o to závažnější, že na ní závisí osud života na Zemi. Proto musíme mít odvahu zřítí se určité části statků, užitků a výnosů z odpovědnosti k dalším generacím, které musejí mít možnost využívat je ve stejné, nikoliv ztenčené míře. Na druhé straně však chceme, aby činnost naší společnosti nevedla ke krajině průmyslových center a národních parků, ale ke krajině poskytující člověku užítky, které nepoškozují přírodu, ani svým vznikem, ani použitím. Ke krajině, která mu poskytne domov, podmínky pro život i odpočinek, v našem případě ke krajině české.

Krajina Žďárska, v níž žije a působí rodina Kinských, je krajinou především hlubokých a rozlehlých lesů, neboť náleží srdci Českomoravské vysočiny. Také hlavní část majetku představuje les, jakožto živé společenství rostlin a živočichů vytvořené uměle lidmi v průběhu staletí, které si za dobu svého trvání vytvořilo vlastní regulační a rovnovážný systém s nespočetnými zpětnými vazbami. Tyto vazby však mohou fungovat jen do určité míry a určitých hodnot výkyvů proti normálnímu stavu. Větší abnormality způsobují vyšínutí systému s těžko napravitelnými škodami. Takovými abnormalitami v lese bývají kalamity způsobené jednak biotickými činiteli, mezi něž je možno zařadit hlavně hmyzí škůdce, jednak činiteli abiotickými, jako je sníh, námraza nebo vítr.

Les na Žďársku na počátku dvacátého století byl především lesem smrkových monokultur, kdy lesníci i ostatní lidé zabývající se lesnictvím byli hrdí na to, že v lese pěstují maximální možné zásoby jehličnatého dřeva. Tato péče o porostní zásobu se projevovala tak, že lesy byly husté (lesníci v té době razili zásadu, že v lese musí být tma a v hlavě světlo), plné přeštíhlených stromů s dlouhými, hladkými kmeny a malými, krátkými korunami. Dříví z těchto lesů bylo pro průmyslové účely velice žádané, stabilita takového lesa byla však značně ohrožena. Proto se nelze příliš divit tomu, že na počátku třicátých let tohoto století postihla Českomoravskou vysočinu rozsáhlá kalamita způsobená mokřým, těžkým sněhem a následujícím silným větrem, která rozvrátila a zničila většinu lesních porostů na Žďársku. Takto zničené porosty byly s nesmírným nasazením personálů, místních lidí i cizích sezónních dělníků a povozníků (hlavně ze Zakarpatské Ukrajiny) během několika málo let vytěženy a připraveny k novému zalesnění. Jelikož v blízkém i vzdálenějším okolí existovaly pouze smrkové monokultury, zalesňovalo se znovu vesměs smrkem. Samotné zalesňování bylo nesmírně náročné, a protože se sázelo na velkých plochách, vyžadovalo to značná lesopěstební a meliorační opatření. Samotné práce spojené s obnovou zničených porostů pak trvaly téměř dvacet let. Ale znovu připomínám, že hlavní a vlastně jedinou dřevinou, která se uměle vysazovala byl zase smrk. Takže by se zdálo, že se lesníci nepoučili a kalamitní situace se po několika desítkách let bude znovu opakovat. Jenomže mnozí z lesníků se nad problémem péče jenom zamýšleli a zkusili hospodařit poněkud jinak. „Světlo“ v hlavě si ponechali a další světlo, skutečné sluneční, začali do porostů pouštět. Jinými slovy, rozvolnili sevřený stromů a rozčlenili porosty od sebe odlukami a rozlukami. Tím dosáhli hned několika efektů najednou. Stromy se staly stabilnějšími, protože se jim již tolik nezkracovaly jejich koruny, navíc patřičně zmohutněly, takže se těžiště vlastního stromu posunulo poněkud níže. Díky odlukám a rozlukám se zase vytvořily četné zapláštěné porostní okraje, které ve velké míře zabraňují pronikání bořivého větru dále dovnitř porostů. Díky dostatku světla pod porosty se začala objevovat přirozená obnova především smrku, ale i jiných dřevin. Ta vytvářela určitou výplň dosud holých kmenů a využívala dosud nevyužívaného prostoru. Rozvolnění porostů umožňovalo i účelné podsady dřevinami, které koření hlouběji než smrk a tím jsou i stabilnější, jako je buk nebo jedle. Tento trend jemnějších způsobů hospodaření byl v dobách socialistické velkovýroby potlačován, ale ke cti mnoha místních lesníků slouží fakt, že se od něho nedali odradit a prosazovali ho i nadále. Když po roce 1989 padla „železná opona“ a čeští lesníci se mohli podívat k západním sousedům za hranice republiky, viděli jsme množství lesů pěstovaných podle přírodních zákonitostí s plným využíváním přirozených růstových sil. Tehdy si snad každý řekl: „Kéž bych to uměl také tak“. A začaly se studovat staré učebnice pěstování lesa, získávat zkušenosti a poznatky od těch lidí, kteří jemný podrostní způsob hospodaření dosud nezapomněli nebo jej dosud aktivně ve svěřeném lese provozovali, začaly se pořádat exkurze do zahraničí. Tak jsme navázali po téměř čtyřicetileté pře-

stávce na předválečný směr podrostního způsobu hospodaření.

Tento způsob hospodaření zaručuje daleko dokonalejší využití biologického potenciálu lesního společenství, než je například holosečný způsob, a snižuje spotřebu živé lidské práce a přímých nákladů. Zvyšuje však spotřebu intelektuálního potenciálu, neboť se jedná o značně tvořivou práci. Ono „světlo v hlavě“ je nezbytným předpokladem pro úspěch. Díky obnově vlastnických vztahů k majetku je s daleko určitější odpovědností možné, a dokonce žádoucí v jemných způsobech hospodaření pokračovat a nadále je ještě rozvíjet. Představuje to kromě jiného využívat přirozené obnovy hlavních hospodářských dřevin jako je smrk, buk nebo borovice, ale i jedle či bříza.

Stabilizačními prvky hlavně proti bořivému větru jsou rozluky, což jsou rozdělovací linie nepříliš široké, které rozčleňují stejnověké porosty. Jsou umístěny v takovém směru, aby vzniklé porostní okraje bránily pronikání bořivého větru dovnitř porostů. Obdobnou úlohu plní i odluky. Jsou umístovány mezi různověké porosty a jejich šířka je do osmi metrů. A konečně třetím nejdůležitějším stabilizačním prvkem jsou tzv. závory, což jsou pruhy rozvolněných porostů o šířce od třiceti do padesáti metrů, délky i několika set metrů. Tyto pruhy představují určitá pevná žebra nebo, chcete-li, pevnou porostní kostru sestávající ze stabilních stromů, která opět brání škodám na porostech především vlivem nepříznivého větru.

Pokalamitní zalesněné plochy jsou však příliš rozsáhlé i přes tato opatření, a tak se přistoupilo k jejich poněkud předčasné obnově. Účelem však není úplné odstranění matečných porostů, které v současné době mají věk okolo šedesáti či sedmdesáti let, ale to, aby se rozvolněné plochy podsadily melioračními a zpevňujícími dřevinami, jako jsou jedle, buk nebo javor. Tyto dřeviny v budoucnu opět zajistí ochranu proti bořivým větrům či nebezpečnému sněhu a zároveň zpestří druhovou skladbu lesa, čímž budou bránit kalamitnímu přemnožení hlavně hmyzích škůdců. Další nezanedbatelnou skutečností je i to, že přispějí k věkovému vyrovnání a normálnímu rozvrstvení stáří lesa. Prakticky se obnova těchto porostů provádí tak, že se razantně sníží počet stromů na jednotku plochy, takže pod porostem díky světelným a vláhovým poměrům vzniknou vhodné podmínky pro růst semenáčků matečných dřevin z přirozené obnovy nebo pro výsadbu sazenic melioračních a zpevňujících dřevin. Na ponechaných stromech se pak zákonitě projeví světlostní přírust, který do značné míry nahradí ztrátu na produkci vzniklou „předčasným smýcením“ ještě mladého porostu. Vlastní organizace práce je pak náročnější o neustálé sledování stavu matečných i podúrovňových porostů, jejich včasné uvolňování, aby zdárně prospívaly až do mýtného věku. Kromě toho se musí neustále výchovou zušlechťovat, ať formou prostřihávek, prořezávek nebo později probírek. V matečném porostu musí dále pokračovat příprava na další přirozenou obnovu nebo podsadby melioračními a zpevňujícími dřevinami.

Toto nepřetržitě následování uvedených kroků pak, jak pevně věříme, zaručí daleko větší stabilitu porostů na majetku a nedopustí, aby se kalamitní situace zpřed sedmdesáti let znovu opakovala.

Další zajímavou kapitolou v práci lesníků je péče o přírodní rezervace a chráněná území. Na majetku Dr. Radslava Kinského jsou v současnosti vyhlášeny tři rezervace a dvě přírodní památky.

1. Rezervace Žákova hora s plošným rozsahem 38, 10 ha, která představuje původní smíšené porosty buku, jedle a smrku.

2. Rezervace Radostinské rašeliniště s plošným rozsahem 30, 52 ha, z toho les představuje plochu 22, 06 ha. Jedná se o přechodové rašeliniště.

3. Rezervace Dářko s plošným rozsahem 62, 44 ha lesa, představující rovněž přechodové rašeliniště.

4. Přírodní památka Peperek s plochou 4, 14 ha. Jedná se o skalní rulový útvar se zbytky přirozených porostů buku, klenu a jasanu.

5. Přírodní památka Tisůvka s plochou 0, 18 ha, která představuje vrcholový rulový skalní útvar se zakrslými smrky, jeřáby, břízami a dalšími druhy oligotrofních rostlin a mechorostů.

Kromě toho se na majetku vyskytuje I., II. a III. zóna ochrany přírody v rámci CHKO. Hlavním posláním nás, lesníků, je v duchu plánovaných opatření péče o uvedená chráněná území zachovat dosavadní stav uvedených území. To, zvláště u rašelinišť a skalních útvarů, není přirozeně nijak na překážku lesnickému provozu, protože tato území jsou těžko obhospodařovatelná především z důvodů špatné dostupnosti a terénních poměrů. Ostatně, právě díky těmto terénním poměrům se zachovala v poměrně nezměněném stavu z minulých dob až do dneška.

Určitou výjimku představuje rezervace Žákova hora. Nevím, zda je všem známo, že rezervace byla vyhlášena v roce 1933, a to díky tehdejšímu lesníkům, kteří se dohodli s majitelem, že je třeba zachovat porosty se zastoupením dřevin připomínajícím původní složení lesů Vysočiny. Z uvedeného si dovoluji vyvodit závěr, že prvými skutečnými ochránci přírody byli právě lesníci a osvícení majitelé lesů. Vůbec myšlenka ochrany toho, co vytvořila příroda, byla lesníkům dlouhou dobu vštěpována a je ve většině z nich pevně zakořeněna. Naprosto stejný přístup k věci měla a dosud má i rodina majitele.

Ale vraťme se k rezervaci Žákova hora. Původní rezervace měla okolo 17 ha, byly to a dosud jsou porosty připomínající prales. Ty zůstávají i nadále prakticky bez hospodářských opatření. K nim byly v roce 1991 přiřazeny další, do té doby hospodářsky využívané porosty, částečně s dřevinnou skladbou přírodě blízkou, částečně čistě smrkové monokultury.

Nyní, zvláště ve smrkové části, je v plánu péče o rezervaci zahrnuta obnova zde zastoupených porostů dřevinnou skladbou blízkou přírodě. To především znamená zavádění buku, klenu a jedle. A v tomto případě nastupují ryze lesnické postupy a technologie, jako je proclonění porostů, podsadba sazenicemi výše uvedených dřevin, jejich následná ochrana hlavně proti zvěři, případně buření a dalším biotickým a abiotickým činitelům. Takže v této části rezervace probíhá jak těžební, tak pěstební, avšak citlivá činnost. Rovněž do budoucna bude potřeba v zájmu zachování podsazených dřevin používat další těžební a pěstební postupy. Je tedy přímo v zájmu ochrany přírody nebránit lesníkům v jejich činnosti, ale naopak ji podporovat. Na adresu orgánů ochrany přírody v našem regionu si troufám říci, že spolupráce s nimi je na velmi dobré úrovni, že nám nekladou v naší činnosti i mimo rezervace žádných větších překážek a oboustranně si vycházíme vstříc. Snad je to tím, že se snažíme hospodařit v lese přírodě blízkým způsobem, to znamená nemýt porosty naholo, podporovat podrostní způsob hospodaření, provádět výsadby a podsadby melioračními dřevinami a podobně. Vyžaduje to však nemalé úsilí ze strany jak lesních dělníků, tak technických pracovníků a velké vklady hmotného i intelektuálního kapitálu. Cílem je získání prostředků k provádění nákladných, citlivých způsobů hospodaření.

Všechna uvedená opatření se podařilo zakomponovat do nového lesního hospodářského plánu, který platí od prvního ledna roku 1999. Státní správa při jeho schvalování vyšla lesníkům vstříc při povolování výjimek, které představuje vlastně mýtní těžba v mladých porostech do osmdesáti let.

Jak je snad každému z uvedeného jasné, práce lesníků není ono idylické procházení se s flintou přes rameno jímovými a tichými lesy, kde hlavní starostí je správně spočítat všechny jeleny, srnce a zajíce, ale je to práce náročná s velkou odpovědností nejen vůči vlastníkům, ale i vůči všem lidem, protože všechny funkce lesa, které společnost bezplatně využívá, mohou být neodpovědnou prací značně nebo úplně znehodnoceny. Jediným opravdovým přáním majitelů lesů a lesníků je, aby z tohoto hlediska byla jejich práce doceněna.

Úvod

Podstata rozmanitých a komplikovaných vztahů, kterými se vyznačuje existence vody v krajině, tvoří oběh vody (často se mluví o koloběhu), jehož trvalou energetickou zásobárnou je Slunce. Působením vody spolu s dalšími faktory se v průběhu milionů let vytvářel reliéf krajiny, oběh vody vytvářel a podporoval rozvoj různých forem života, ale často je i ničil. Výskyt a pohyb vody v krajině je tedy bezprostředně spojen se všemi jeho změnami, tj. kontinuálně i diskrétně probíhajícími fyzikálními, chemickými, biologickými i sociálními procesy. Mnohotvárné transportní procesy, které je možno sledovat v rámci oběhu vody v krajině, v nichž má voda většinou úlohu nosného média, takřka vždy s dalšími nezanedbatelnými účinky, jsou nepetržitě probíhající přírodní jevy, které existovaly dávno před vznikem života na Zemi. Jakmile člověk začal krajinu využívat a zasahovat do ní, znamenalo to zároveň zásah do vodních poměrů.

S rozvojem společnosti a intenzitou hospodářského růstu se zvyšovaly nároky na vodu, které si vynucovaly zásahy do přírodních poměrů, zejména v oblasti zajištění vody pro různé účely, k ochraně před škodlivými účinky vody, k úpravě vodních poměrů v půdě popř. v širším krajině prostředí. Zároveň narůstalo množství znečištění, znamenající významné ohrožení vodního bohatství resp. disponibilních vodních zdrojů. Využívání vodního bohatství je přitom vždy vázáno na krajinu. Vodohospodáři tak v každém případě zasahovali a zasahují do krajiny a krajině prostředí.

Závažnost uvedených problémů je bezprostředně vázána na přírodní poměry každého regionu, státu, popř. širšího územního celku. V oblastech, kde je vodní bohatství v důsledku přírodních poměrů omezené (což je na rozdíl např. od Norska, Finska ale i Rakouska, případně území České republiky), bylo již v první polovině 20. století pocíťováno jisté nebezpečí pro všestranný dynamický rozvoj společnosti (zejména v období mezi 1. a 2. světovou válkou), vyplývající z omezených vodních zdrojů, a to zejména v suchých resp. málovodných obdobích. Tento stav mj. vedl ke specializované přípravě odborníků pro řešení problémů racionálního využívání vodního bohatství státu v zájmu společnosti tak, aby byla respektována úloha vody v krajině i v urbanizovaném prostředí.

Vodohospodářská činnost v krajině jako kulturní faktor

Na ČVUT bylo před 2. světovou válkou možno studovat obor vodohospodářský a kulturní, poslouchat přednášky špičkových odborníků, ať již se jednalo o problematiku vodních toků a staveb na tocích, řešení vodních poměrů v krajině s bezprostřední vazbou na zemědělství či o hromadné zásobování vodou či odvádění a zneškodňování odpadních vod. V pojmu kulturní inženýrství bylo možno hledat snahu o vyjádření významu vody v krajině v podstatně širším pojetí, než by odpovídalo úpravám vodních poměrů v půdě v zájmu produkční kapacity krajiny. Bylo by z toho možno také usoudit, že tuto dosud technickou práci je v širším kontextu možno chápat jako kulturní faktor. Oborům vodního hospodářství a vodního stavitelství vtiskla historická situace specifický – multidisciplinární charakter a ocitly se na pomezí věd technických, přírodních a ekonomických v nezbytné symbióze jednotlivých disciplín.

Odborníci se neobávali – jak se někdy mylně soudí – kritických postojů k vodohospodářských stavbám a nechávali se jimi spíše inspirovat k vyšší kvalitě své práce. Dobře o tom svědčí např. výrok Dr. J. Sv. Procházky v Masarykově akademii práce citující slova prof. Schwenkela na III. sjezdu pro ochranu přírody v Drážďanech v květnu 1929 (Votruba, 1998):

Vodní stavby ničí nesčetné přírodní památky ... Čelit tomu je ovšem velmi těžko, neboť vodní stavby jsou jednou z nejdůležitějších potřeb kulturního lidstva. Není možno stavěti se k nim nepřátelsky, ale ochrana přírody a vodní hospodářství si musí navzájem porozuměti.

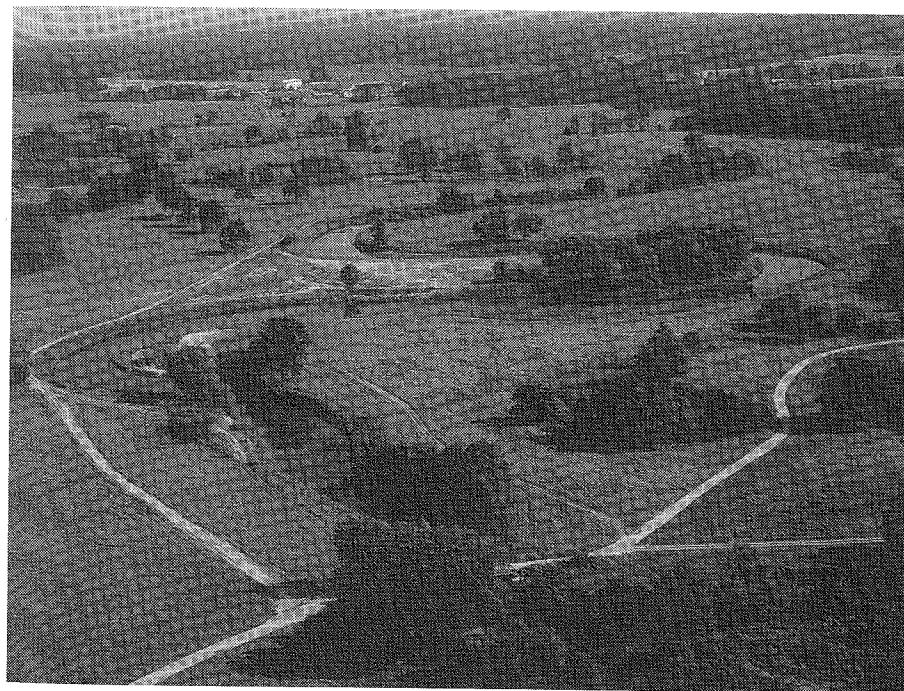
Ochrana přírody je potřebou národní, a proto ji musí i vodní stavby respektovat.

Tu se hovoří o ochraně přírody, ale úsudek může, resp. musí být vztahován k ochraně krajiny a krajině prostředí.

Krajina, vodní bohatství a vodohospodářské plány

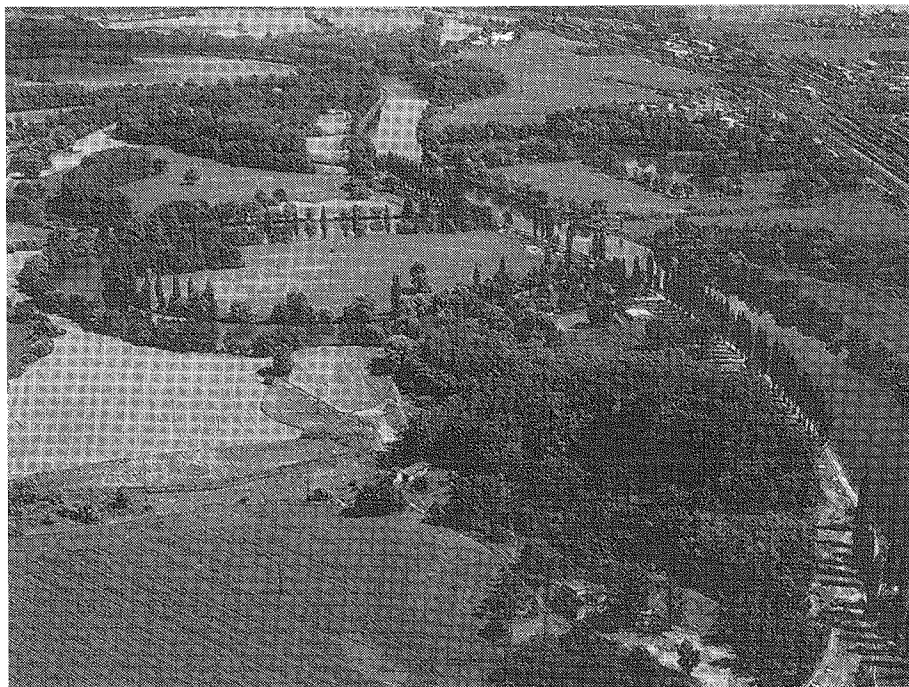
Meziválečná generace vodohospodářů spolu s těmi, kteří po roce 1945 usilovně doháněli zpoždění v důsledku šestiletého uzavření vysokých škol, využila příznivé situace v poválečném období a soustředila své kapacity na zpracování tzv. Státního vodohospodářského plánu (zkráceně SVP), dokumentu, který poskytoval zejména jakýsi inventář možností využití vodního bohatství Československa pro uspokojení různých požadavků společnosti na vodu – k ochraně před škodlivými účinky vody, k řešení problémů vody v krajině, k ochraně vody před znečištěním, k získání vodní energie, k plavbě popř. k dalším potřebám, to vše na podkladě zhodnocení hydrologických, geologických, půdních a dalších místních poměrů v jednotlivých povodích na území našeho státu. Šlo o promyšlený návrh způsobu rozumného, účinného a také šetrného využívání významné složky krajině prostředí.

Tento plán se svým pojetím lišil od plánů, tak charakteristických pro pozdější pětiletky socialistické ekonomiky. Obdivuhodné na něm bylo, že šlo o práci, která v té době neměla nikde ve světě obdoby. Základem úspěchu tu zřejmě byla jasná představa připravit pro blízkou i vzdálenou budoucnost kvalitní podklady pro konkrétní záměry v oblasti využívání omezeného vodního bohatství státu pro různé potřeby společnosti a pro komplexní řešení jednotlivých požadavků v rámci krajině prostředí.



Obr. 1 (viz str. 247): Meandrující tok Orlice s geomorfologicky jedinečnou údolní nivou (foto z archivu katedry hydrotechniky)

K prohloubení dokumentu, zejména z hlediska úlohy vody v krajině, popř. zatížení znečištěním v mimořádně málovodných obdobích, nepochybně přispěl výskyt extrémně suchého několikaměsíčního období v roce 1947 a také víceletého období 1950-1954 s nedostatkem srážek a následným poklesem průtoků v tocích i kapacit podzemních zdrojů.



Obr. 2: Upravená – napřímená a zkrácená trasa koryta Labe nad Kolínem po soustavě úpravách. Po jisté době a s vhodně zvolenými břehovými porosty nepůsobí úprava provedená technickými i biotechnickými prostředky negativně. Z opuštěných ramen se vytvářejí ekologicky zajímavé a hodnotné lokality (foto z archivu katedry hydrotechniky)

V období kolem roku 1950, kdy ještě neexistovaly přístupy k řešení vodohospodářských problémů, typické pro pozdější vyšší vývojové stadium, zpracovatelé SVP do dokumentu zřejmě intuitivně vložili principy, zahrnující ekonomické i ekologické aspekty péče o vodní bohatství tehdejší ČSR a jeho účelného využívání. V průběhu prací na SVP se zřejmě vytvářelo moderní pojetí vodního hospodářství, které našlo výraz v dalším vývoji v rámci tehdejšího Československa a stalo se inspirací pro odborníky v řadě dalších států. Tu snad je vhodné připomenout poznámku v tom smyslu, že generace připravující SVP zřejmě chápala pojem „hospodářství“ v onom starosvětském pojetí, kdy řeklo-li se o někom: „to je hospodář“, už se nepřipojoval přívlastek „dobrý“. V tomto hodnocení nebyla obsažena pouze úspěšnost měřená economic-

kými výsledky, ale zároveň péče o spravované hmotné i nehmotné hodnoty, kultura projevu a počínání v souladu s předpokládaným úspěšným rozvojem v budoucích letech.

Z prací na SVP, v němž bylo logické zpracování a řešení vodohospodářské problematiky po ucelených povodích, vyplynula budoucí racionální organizace správy, jejíž důsledné prosazení nebylo jednoduché, protože neodpovídala hranicím krajů popř. okresů. Situaci velmi ztížila politická decentralizační opatření v roce 1958, která vodohospodářskou problematiku roztržila na řešení v rámci okresů. Až po dlouholetém úsilí se podařilo stav zvrátit a obnovit princip správy po povodích, dnes zakotvený též v koncepčních materiálech Evropské unie o vodním hospodářství.

I když se poválečné období u nás, obdobně jako ve většině evropských zemí, soustřeďovalo zejména na významné hydroenergetické projekty (v ČR brzy vystřídané výstavbou vodních děl pro zásobování obyvatelstva, průmyslu popř. i zemědělství vodou), v rámci komplexního řešení vodohospodářské problematiky se rozvíjely práce k zlepšování vodních poměrů v krajině. Území ČSR bylo podrobně zmapováno z hlediska ohrožení vodní erozí, postupně byly formulovány širší zásady pro ochranu povodí, včetně opatření, která přispívají k dynamické stabilitě krajiny.

Rozvoj výstavby vodních nádrží

Požadavky na zásobování vodou, dodatečně regulované zavedením úplat za velké odběry, v málovodných obdobích výrazně překračovaly kapacitní možnosti disponibilních zdrojů, takže bylo zřejmé, že je nebude možno uspokojit bez technických opatření, které by umožnily vyrovnávat jejich výraznou rozkolísanost v průběhu roku, popř. víceletého cyklu. Přitom (s výjimkou minimálních průtoků) zpravidla nebyla brána v úvahu další hlediska, zejména zhoršující se jakost vody v tocích ani ekologické potřeby toků včetně poříční zóny. Vzhledem k tomu, že základním prostředkem regulování povrchového odtoku jsou vodní nádrže, se postupně uskutečnil rozsáhlý a dosti velkorosý program jejich výstavby. Dalším významným krokem k zvýšení užitku nádrží byla snaha o jejich využívání v rámci vodohospodářských soustav, jejich řízení v reálném čase, optimalizace jejich provozu v poruchových situacích atd.

Nebylo to ovšem v našich historických zemích poprvé, kdy byla výstavba vodních nádrží jednou z dominantních oblastí hospodářského života. Připomeňme jejich rozvoj v 16.-17. století v jižních a východních Čechách. Jihočeské rybníční soustavy vytvořené z umělých nádrží fungují úspěšně dodnes. Byly nepochybně výrazní a v době výstavby nepříznivým zásahem do krajiny – a nyní jsou významným faktorem jejího vysokého hodnocení a předmětem ochrany a obdivu nejen z technického či ekonomického hlediska, ale např. i pro jejich estetiku. Vznik těchto vodních děl byl provázen snad až krutými zásahy do krajiny a do socioekonomického prostředí. Uvedme k tomu příklad, týkající se působení proslulého třeboňského regenta Jakuba Krčína (Míka, 1970):

Již roku 1570 navrhl vladaři stavbu velikého rybníka přímo před branami města. Projekt narazil na nečekaný odpor. Mnohé odpůrce sice k němu vedly především osobní neshody s regentem, ale někteří právem poukázali na technické obtíže stavby a na škody, jež způsobí poddaným. Návrh nutně vzbuzoval také obavy ze zátop při protržení hráze. Nikdo nechtěl věřit, že by Krčín postavil tak pevnou hráz, která by odolala velkým přívalům. Druhou příčinou, podněcující zejména odpor poddaných, byl úmysl zatopit celé Svinenské předměstí a osadu Dvorce. Regent ovšem hned v původním návrhu doporučoval přemístit celé předměstí na budějovickou stranu města, ale to samozřejmě nijak nezmenšilo obavy poddaných, již tolikrát oživených podobnými výměnami. (o projektu rybníka Svět v Třeboni)

V dlouhodobém vývoji uspokojování nároků na vodu, probíhajícím v neustálém konfliktu potřeb a možností (hlavně ekonomických), se ukázala nezbytnost přípravy nových opatření s výrazným předstihem, nezbytnost plánování ve vodním hospodářství, dnes ostatně obecně pojímaná v rámci Evropy.

Poněkud jednostranná orientace na problematiku zásobování vodou vyplynula ze společenské objednávky a do jisté míry byla podporována výskytem poměrně dlouhého období bez výrazných povodňových jevů, hlavně v povodí Labe.

Výstavba vodních nádrží, pokud ovšem nebyly určeny výhradně pro hromadné zásobování pitnou vodou, podpořila rozvíjející se rekreaci u vody v jejích různých formách. Představy vodo hospodářů o usměrněném rekreačním využití při respektování zásad hygieny prostředí byly většinou značně modifikovány rozsáhlou výstavbou trvalých rekreačních objektů po obvodu nádrží, takže jen s obtížemi bylo možné udržet předpokládaný rozsah veřejných pláží s doprovodnými objekty pro rekreační sport. Vodní nádrže tak do krajiny přinesly ve větším měřítku nový pozitivní prvek, ale navzdory příznivým předpokladům a dobrým úmyslům jejich navrhovatelů přinesly krajíně i problémy.

V období tzv. plánovaného hospodářství (do roku 1989) byly vskutku jako nejmarkantnější zásahy do krajinného prostředí pocítovány realizace významných vodních nádrží, které zasahovaly do původního stavu údolní vodních toků a často narušovaly existující společenské vztahy, kontinuitu biologických jevů po délce vodních toků s dosud málo poznanými účinky. To vše vedlo k novým pohledům a přístupům. Po roce 1970 se věnuje pozornost fyzikálním, biologickým, chemickým a sociálním účinkům výstavby vodních děl na prostředí a s rostoucí intenzitou se propracovávají metody, jak případně negativní účinky vyloučit, resp. co nejvíce omezit.

Významnou roli sehrála Mezinárodní přehradní komise, která pohotově reagovala na první světový summit o životním prostředí v roce 1972, ustavila stálý výbor pro přehrady a životní prostředí a dala otázky interakcí přehrad v krajíně a krajinném prostředí na pořad pravidelných mezinárodních přehradních kongresů. Tyto otázky se na nich zpravidla s velkým zájmem a odbornou odezvou projednávají od roku 1973 (Mezinárodní přehradní kongres v Madridu) dodnes (Mezinárodní přehradní kongres v Beijingu v roce 2000).

Je třeba ocenit, že zpracovatelé významných projektů vodních děl nejen v období mezi oběma světovými válkami, ale ještě v prvních poválečných letech (včetně nádrží a přehrad Vltavské kaskády) věnovali mimořádné úsilí jejich začlenění do prostředí, přičemž jednotlivá technická opatření byla součástí souhrnného projektového řešení. Bohužel v dalším vývoji se z tzv. úsporných důvodů mnohé návrhy směřující k harmonizaci díla s krajinným prostředím k velké škodě věci vypouštěly.

Hodnocení vodního díla v krajíně

Nic není tak smutné jako pohled na holou a odřenou krajinu, jež nabízí očím jen kamení, bahno a písek. Ale oživena přírodou a oděna svatebním hávem uprostřed tekoucích vod a zpěvu ptactva, země skýtá člověku v harmonii tří říší pohled plný života, zajímavosti a kouzla, jediný pohled na světě, jímž se jeho oči a jeho srdce nikdy neunaví.

Tato slova J. J. Rousseaua (Hadač, 1982) se dotýkají, jak jinak, také vody. Voda v krajíně, vodní toky, jezera a nádrže se nepochybně významným způsobem podílejí na vytváření krajinného rázu. A spolu s nimi i na nich vybudované stavby. Ovlivňují tak reálný obraz krajiny. Její vnímání člověkem je sice subjektivní, ale má některá objektivní kritéria, která lze vyjádřit např. krajinnými charakteristikami. Subjektivně vnímaný obraz krajiny může mít výrazně pozitivní, ale i negativní vyznění. Proudící i stojatá voda mají schopnost příznivého estetic-

kého působení a uklidňujícího psychologického účinku na člověka.

Vnímání krajiny má ovšem také složku emotivní, která není ani nemůže být objektivní. Tak lze např. zdůvodnit, proč vnímání nějaké hydrotechnické stavby na toku může být pro toho, kdo je spjat s určitými místy osobními citovými vztahy a vtiskl si do podvědomí jejich původní krajinný obraz (například tvářnost údolí před vybudováním přehrady a před jeho zatopením), výlučně nebo v podstatě negativní.

Vznik, popř. zdůraznění vodní plochy v krajíně je vesměs spjato s jistým technickým zásahem, zpravidla s vybudováním vzdouvacího objektu na toku. Na takový umělý technický objekt mívá pozorovatel tendenci pohlížet odděleně, popř. samostatně, nežádka bez ohledu na to, že úzce souvisí se vzniklým vodním útvarem. Takové hodnocení bývá ovlivněno zdůrazněným dojmem cizího, nesourodého prvku, který je často již v důsledku své pouhé existence, bez hlubšího hodnocení účelu, estetického působení a příspěví k vytvoření obrazu krajiny, do té doby třebaš nikoli pestrého a zvláště hodnotného, považován za negativní (Patera, 1997).

Vybudování význačnějšího technického díla v krajíně, za nímž je skryt hlubší, dlouhodobý a mnohostranný tvůrčí proces, jistě vyjadřuje i osobní směřování tvůrců a příslušné dobové ideály. Ty se promítají často zvláště do rozměrů technického díla, do jeho případné monumentalitě a do architektonického ztvárnění.

Hladina vodní nádrže vesměs zpestří krajinný obraz údolí. Nepříznivým dojmem působí břehy postižené abradací a špatná jakost vody v nádrži, kterou je možno sledovat dokonce vizuálně. Účin přehrady popř. jiné vzdouvací stavby může být zprostředkován složitějším způsobem. Mezi vítaným zpestřením krajinného obrazu na jedné straně a s nevhodnou dominancí na straně druhé bývá často malý rozdíl. Má-li přesto umělý objekt v údolí dobře působit, musí se na výsledném dojmu podílet tvar, barva, linie i textura obrazu stavebního díla jako solitéru i v rámci určitého krajinného celku. Některá vodní díla v tomto kontaktu dobře obstojí, jiná nikoli nebo jen částečně.

Vliv vodního díla na přirozený tok jako významnou součást krajinného prostředí

U všech návrhů vodních děl bylo u nás vždy respektováno hledisko zajištění minimálních zůstatkových průtoků v toku pod vodním dílem, minimálně na úrovni tzv. 355-denního průtoku (s vysokou zabezpečeností), což si lze představit jako přínos spočívající ve zvýšení minimálních průtoků v toku v přirozeném stavu o 50, popř. i více procent. Tato zásada, formulovaná zřejmě již v rámci prací na zmíněném SVP, byla velmi významná z hlediska udržení kvality prostředí vodních toků zasažených výstavbou vodních děl. Ve srovnání s jinými evropskými státy se jednalo o vodo hospodářský požadavek jinde dosti často kupodivu nepožadovaný.

V rámci projektů vodních děl určených jako zdroj pitné vody začalo být záhy aktuální chránit tyto nádrže před znečištěním. Postupně se dospělo k praxi záchytných pásů lesa a lučních porostů po obvodu nádrží, popř. i podél vodních toků, jako prostředků k výraznému omezení přímého přísunu smyvů do nich. Šlo tedy opět o širší zásahy do krajinného prostředí. Bohužel jejich systém nebyl propracován tak, aby postihl celá povodí vodárenských nádrží a potřebu realizace těchto úprav v předstihu. Z hlediska krajiny lze tato biotechnická ochranná opatření nicméně hodnotit jednoznačně pozitivně.

Za podstatně větší zásahy do krajinného prostředí, než byla výstavba významných (ale i menších) vodních nádrží, je třeba považovat úpravy vynucené preferovaným rozvojem zemědělské velkovýroby. Rozsáhlé programy odvodnění v zájmu širokého využití výkonných mechanismů v rostlinné výrobě, často spojené s necitlivými zásahy do stavu drobných toků (dokonce se zatrubněním některých úseků), obdělávání pozemků až po břehovou linii (bez

obecně požadovaného ochranného travního pásu, popř. pásu jiného typu porostu), to vše prováděné plošně, v mimořádně velkém rozsahu, často nepříznivě transformovalo vodní režim v krajině s nežádoucími dopady na odtokové poměry.



Obr. 3: Přehrada Bílá Třemešná (Les království) na Labi. Na přehradě vybudované v roce 1919 k ochraně před povodněmi a pro využití vodní energie na první pohled upoutá vzhled vzdušného líce s branami na koruně, které jsou tak výraznými architektonickými prvky (s účelovým využitím pro vstupy do přehrady), že vesměs příznivě ovlivní pozorovatele. Ještě v nedávné minulosti tato architektonická dominanta odpoutávala pozornost od velmi znečištěné vody v nádrži (v důsledku přítoku znečištění z výše položené papírny v Hostiném). Proporce 45 metrů vysoké přehrady a výšky věží jsou příkladné, tvar přehrady upoutá nemonotónností, linie koruny je podstatným způsobem zpestřena a barevnost materiálů na vzdušném líci přehrady a na viditelných objektech s možností jejich osvětlení přispívá k příjemnému účinku. Přehrada s objekty vhodně zpestřuje texturu krajiny v údolí (foto z archivu katedry hydrotechniky)

Nadměrné používání syntetických hnojiv a dalších chemikálií ve spojení s obhospodařováním pozemků bez respektování zásad protierozní ochrany vedlo k rozvoji erozních jevů, při nichž se do vody dostávaly vedle půdních částic také chemické látky. K tomu lze připočít znečištění bodového charakteru, pocházející z velkokapacitních center živočišné výroby, popř. z provozů, centralizovaně zajišťujících přípravu produktů pro zemědělskou velko-

výrobu (směsi hnojiv, ochranných látek, osiv, krmiv apod.). To vše se vedle kvantitativních účinků velmi negativně projevovalo zhoršením jakosti vody v tocích a také v hospodářských nádržích, popř. rybnících. Řešení problémů kontaminace povrchových a pozemních vod pak zůstává na bedrech vodohospodářů, kteří v těchto případech vesměs nejsou původci tohoto znečištění a kontinuálního ohrožování.

Důsledky uvedeného druhu hospodaření v krajině se vlivem kontinuity transportních procesů odrazily i v charakteru zanášení velkých nádrží, kde se na konkrétních případech (např. VD Les království na Labi, VD Kadaň na Ohři a další) jasně prokázalo, že na zanášení se převažující měrou podílejí smyvy ze zemědělsky využívaných ploch.

Zánik starých a vznik nových vodních ploch v krajině

K mimořádným zásahům do krajinného prostředí je třeba připočít ty, které byly spojeny s těžbou uhlí popř. jiných surovin (zejména v oblasti pod Krušnými horami mezi Kadani a Bílinou a dále na Sokolovsku) nebo navíc s koncentrací průmyslu (Ostravsko aj.), z vodohospodářského hlediska provázenou vynucenými náhradními opatřeními. V těchto případech došlo dokonce k likvidaci vodních ploch – přirozených jezer nebo i umělých nádrží, a to Komořanského jezera na Mostecku postupně od 60. let 19. století a nádrže Dřínov v 60. letech 20. století. Původci těchto markantních zásahů do krajiny, do její vodní složky, ovšem vesměs nebyli vodohospodáři. Ti byli pak postaveni do situace, v níž museli rychle a úsporně navrhovat a budovat náhradní opatření.

Další podnět však skýtá již „lepší“ možnosti: V rámci rekultivací výsypek popř. vytěžných jam se naskytla příležitost ověřit si teoretické přístupy a získat původní zkušenosti v oblasti vodního režimu ploch vrácených do hodnotného krajinného prostředí. Přitom se prokázal význam vodního režimu v půdě jako faktor podmiňující úspěšnost rekultivace.

V průběhu let trvale narůstal rozpor mezi potřebou řešit zvyšující se zatížení vodních toků znečištěním, produkovaným urbanizovanými sídly, průmyslem i zemědělstvím, a prostředky, které do této oblasti byly uvolňovány ze státního rozpočtu. Tento stav byl veřejností vnímán hlavně při intenzivních projevech eutrofizace na vodních hladinách v přírodě (při masivním výskytu vodního květu) v rekreačních sezónách, popř. při výskytu hygienických závad v teplých a suchých obdobích. Méně již bylo zaznamenáváno někdy mnohem závažnější znečištění průmyslovými odpady, popř. dalšími ekologickými zátěžemi prostředí.

Tendence ke zlepšování vodní složky krajiny

Přibíhající sociálně-ekonomický transformační proces započatý v roce 1989 přinesl některé závažné změny, které se v oblasti vodního hospodářství projeví zejména:

- významným poklesem nároků na dodávky vody (včetně vody pitné) v důsledku přibližné ceny vody nákladům na její zajištění;
- zásadními změnami priorit problémů vody v krajinném prostředí – charakteristickým útlumem programů odvodňování a závlah zemědělských pozemků a důrazem na hospodaření s vodou v zájmu ochrany krajiny;
- snahami o nápravu necitlivých, popř. chybných zásahů do krajiny v rámci revitalizačních programů;
- koncentrací na zásadní obrat v dosud nepříznivém vývoji jakosti vody, který předtím ohrožoval vodní bohatství státu – to vše v souladu s požadavky EU. Díky řešení mezinárodních projektů ucelených povodí (např. Projekt Labe, Projekt Odry a další) a přijetím kritérií EU (zatím však bez možností rychlého naplnění) se problematika jakosti vody stala prvořa-

dou, s prvními pozitivními výsledky i při omezených prostředcích.

I když problematika jakosti vody může být z hlediska konkrétních opatření chápána spíše jako záležitost technologů, z hlediska jakosti vody v tocích (v krajině či v urbanizovaném prostředí) vždy půjde o vodohospodářský problém vhodných podmínek pro samočisticí procesy, které zajišťují eliminaci zbytkového bodového, popř. plošného znečištění, a pro zajištění odpovídajících průtoků, popř. dob zdržení v nádržích, které jsou nezbytné pro biologické procesy.

Krajina, vodohospodářství a ochrana před povodněmi

Velmi závažnou a aktuální se stala problematika ochrany před povodněmi, včetně povodní s katastrofálními účinky, akcentovaná výskytem povodní lokálně v letech 1995-1996 a zejména v červenci 1997, kdy bylo zasaženo celé povodí Odry, podstatná část povodí Moravy a horního Labe; i v dalších letech byl na území ČR zaznamenán výskyt významných povodní (např. na jaře roku 2000 na Jizeře a Orlici). Zevrubně hodnocení povodňových jevů a navazující rozborů a výzkumné práce soustředily pozornost na retenční schopnost krajiny a možnost jejího posílení. Současně se studují i další extrémní hydrologické jevy a jejich vliv na krajinné prostředí.

Znovu se objevily, bohužel spíše v konfrontaci než v žádoucím sladění, rozporné názory na způsoby řešení ochrany před povodněmi zejména tam, kde škody za nedávných povodní dosáhly mimořádných hodnot. Ukazuje se, že nezbytné shody se dosahuje snáze, pokud opatření mají bezprostřední lokální účinek (posílení ohrázení, výstavba menších suchých nádrží), než v případech velkých projektů nádrží s ochranným účinkem, které by příznivě ovlivnily povodňový režim mnohem výrazněji a ve větším dosahu. Otázky protipovodňové ochrany díky soustředěnému výskytu velkých povodní v řadě evropských zemí v posledních 5-6 letech zřejmě ještě zůstanou nosným tématem do budoucna. Přitom v souladu se zaznamenanou extrémní nerovnoměrností výskytu povodní v průběhu let se stále přikláníme k závěru, že jde spíše ještě o relativně stacionární klimatické podmínky než o důsledek předpokládané klimatické změny.

Vzniknou problémy ve vodním režimu krajiny s neproduktivními funkcemi. Vedle ošetřování ploch vyčleněných z hospodářského využití bude nutno sledovat vodní režim, aby se zamežilo postupu degradačních procesů. Inspirativní může být výrazné posílení retenční schopnosti území na těchto plochách, kde sice existují některé náměty k zachycení významného podílu extrémních srážek a k retardaci povrchového odtoku, k jejich praktické realizaci však zatím nedošlo. Zřejmě se bude pokračovat ve výzkumu transportních procesů ve prospěch omezení smyvů, jakosti vody v menších tocích a vodních nádržích a celkové stability povodí.

Pokud jde o významné vodní toky, jejich povodí i vodní díla na nich, bude možno po jistou dobu (alespoň v některých oblastech) profitovat z vybudovaných kapacit, které dnes nejsou plně využity.

Závěr

Protože nelze očekávat intenzivní novou výstavbu vodních děl, neměla by být předmětem emocionálních sporů. Považuje-li se výroba elektrické energie a vody nebo vodní doprava obecně za ekologicky nejvýhodnější, nemělo by se stávat, aby při přípravě nových projektů v této oblasti stály proti sobě vyhraněné názory, z nichž jeden by odmítal např. v předstihu částečně vybudované plavební objekty na vodních dílech, bez jakékoliv snahy o sblížení stanovisek. Obdobně tomu bude s protipovodňovou ochranou.

V rámci pokračujících revitalizačních programů na tocích a v jejich údolních nivách budou dále napraveny hříchy minulosti v úpravách toků, popř. ekologické závady, jež vyplynuly z realizace některých vodních děl na tocích. To vše zřejmě bude možno opřít o podstatně vyšší úroveň poznání hydrodynamických procesů, působících při vytváření koryt toků, a kontinuity dalších fyzikálních, biologických i chemických procesů v tomto prostředí.

Nadále bude nutné více zdůrazňovat význam vody v krajině i z hlediska vyrovnávání důsledků teplých a suchých period (s uvážením energetické bilance území). Stejně tak bude třeba řešit otázky péče o nové vodní útvary vzniklé důsledkem plánovitěho zatopení zbytkových jam po těžbě uhlí (bývalé povrchové doly na Chomutovsku, Mostecku, Sokolovsku), popř. dalších surovin (bývalé štěrkovny a pískovny).

Bude vhodné vrátit se i k některým problémům, které vyplývají z provozu vodních nádrží, např. jejich zanášení, a řešit s tím související odborné a právní otázky.

Stát si nadále zřejmě zachová plnou kontrolu nad vodním bohatstvím území, včetně existujících významných vodních děl. Velký počet drobných děl v soukromém vlastnictví a požadavky na jejich bezpečnost vůči obyvatelstvu, materiálním hodnotám i hodnotám přírodního prostředí si však vynutí další posílení výkonu státní správy ve vodním hospodářství. Jeho kvalita a kontrola účinnosti se bude muset komplexně zaměřovat na celé povodí toku.

Při veškeré snaze o zachování přírodního prostředí včetně přirozeného vodního bohatství je třeba připustit, že *názor o neporušené přírodě ve věčné rovnováze je překonaný koncept* (J. Reichholf). Tento – z ekologického hlediska – skepticky vyhlížející fakt však nesmí být signálem k méně důslednému respektování environmentálních požadavků na vodohospodářskou činnost. Vzhledem k převážně pozitivní vodohospodářské tradici se toho ale jistě není třeba obávat.

Poděkování: Příspěvek byl zpracován za podpory výzkumného záměru č. 3405 *Aspekty životního prostředí ve stavebnictví*, řešeného na ČVUT v Praze – Fakultě stavební.

Literatura a prameny:

- Broža, V., Kratochvíl, J., Peter, P., Votruba, L.: Přehrady, SNTL – SVTL, Praha – Bratislava 1987
 Hadač, E.: Krajina a lidé, Academia, Praha 1982
 Malý, F.: Z historie výstavby rybníků v Čechách, zejména na Třeboňsku, Katedra hydrotechniky ČVUT, Praha 1984
 Míka, A.: Osud slavného domu. Rozkvět a pád rožmberského dominia, Nakl. Růže, Č. Budějovice 1970
 Patera, A.: O krajinnotvorné funkci vodních nádrží, Odborná vodohosp. konference u příležitosti 100. výročí založení školy pro vodní hospodářství ve Vysokém Mýtě, 1997
 Votruba, L.: Vztahy mezi vodním hospodářstvím a přírodou v České republice, ČMT, Praha 1999
 Závěry z řešení grantového projektu GA ČR reg. č. 103/96/0175
 Závěry z řešení grantového projektu GA ČR reg. č. 103/99/1470

Pavel Punčochář

Abstrakt

Zajištění sladkovodních (vnitrozemských) zdrojů vody pro lidstvo představuje jednu z priorit 21. století a je předpokladem trvalé udržitelnosti života na Zemi. Charakter problematiky, vize a návrhy akcí k zajištění vody diskutované na II. světovém fóru o vodě (den Haag, 2000), se v různých oblastech a regionech světadílů liší. Sjednocujícím řešením je integrovaná péče o ekosystémy vodních zdrojů v hydrologických povodích, které pro prostředí evropského kontinentu obsahuje nová komplexní směrnice Evropských společenství – Rámcová směrnice vodní politiky. Přístup k naplňování udržitelnosti vodních zdrojů vychází z harmonicky vyvážené ochrany při racionálním využití.

Příspěvek informuje o přístupu k řešení v České republice, kde se v důsledku geografické polohy území a jeho geomorfologie historicky věnovala hospodaření s vodními zdroji zvýšená pozornost. Díky tomu je možné využít základní principy správy vodních zdrojů v hydrologických povodích k naplnění integrovaného managementu a přispět tak k implementaci Rámcové směrnice vodní politiky, jejímž cílem je nezhoršit stav ekosystémů vodních zdrojů a v maximální míře zajistit jeho zlepšení.

Úvod

Citát *Principem všech věcí je voda – z vody je vše a vše se do vody vrací* (Thales Milétský), vystihuje nejlépe namísto obsáhlého úvodu význam vody pro vznik a vývoj života. Není pochyb o tom, že také výrok bývalé ministerské předsedkyně Indíry Gándhiové *Vývoj lidské civilizace je stálým dialogem mezi člověkem a vodou* potvrzuje neocenitelnost tohoto přírodního zdroje.

Zajištění vodních zdrojů – priorita 21. století

Trvalou platnost těchto výroků dokumentuje pozornost, která se problematice vody věnuje zejména v posledních letech. Příčinou je nejen nerovnoměrné rozložení zdrojů vody v čase i prostoru, ale zejména obavy o dostupnost zdrojů vody v budoucnu, i přes to, že voda patří k tzv. obnovitelným přírodním zdrojům. Nároky na její potřebu a zejména spotřebu však trvale vzrůstají. Dostupnost vodních zdrojů představuje základní podmínku pro zajištění potravin a obživy zemským ekosystémům, jejichž součástí a konečným článkem v potravním řetězci jsou lidé. V tomto smyslu principy trvalé udržitelnosti života, deklarované na konferenci OSN o životním prostředí v Rio de Janeiro (1992), jsou v zásadě identické s principy péče o vodní zdroje, o jejich zachování a udržitelné užívání. Proto Agenda 21, formulovaná na zmíněné konferenci, má své přímé návaznosti ve výsledcích II. světového fóra o vodě (den Haag, 2000) s tím, že zde již dochází k vytyčení konkrétních aktivit a k výzvám na jejich postupné naplňování.

Jedním z neopominutelných východisek realizace závěrů je důraz na zapojení široké (občanské) veřejnosti pod heslem *Voda je záležitostí každého z nás* (Making water everybody's Business) či spíše volně upraveno *Voda pro všechny – všichni pro vodu*. Ne nadarmo byla založena Světová komise pro vodu a její předseda Dr. Ismail Serageldin popsal hrozivou vizi důsledků omezeného množství sladkovodních zdrojů, které se stanou limitujícím faktorem lidské civilizaci. V současnosti se využívá téměř polovina zásob sladké vody, neboť v posledním století se lidská populace ztrojnásobila, přičemž objem užívání vody vzrostl 6x. Nepříznivému vývoji je třeba čelit, a světoví experti považují za východisko integrovanou péči o vodu v území hydrologických povodí, založené na jejich vyvážené ochraně a využívání. Je samozřejmé, že situace vodních zdrojů a zejména jejich dostupnost se mezi oblastmi

jednotlivých světadílů velmi liší. Z uvedených důvodů obsahuje deklarace ministrů přijatá na II. světovém fóru o vodě v nizozemském Haagu soubor témat, která se uplatňují jako nejzávažnější problémy v různých světadílech. Nepříznivá situace naprostého nedostatku pitné vody však postihuje stále 25 % obyvatel Země a dosažitelnost vody v těchto regionech patří k hlavním cílům strategie v oblasti vodního hospodářství pro 21. století.

Není překvapením, že oblast zemí v mírném klimatickém pásmu Evropy má odlišné priority, jimiž se v posledních letech stalo zabezpečení kvality vody, ochrana a zlepšení charakteru vodních útvarů s cílem zajistit a přiblížit jejich stav, jak nejlépe je to možné, tzv. přirozeným (přírodním) podmínkám. V této souvislosti se prokazuje, že jedině princip integrovaného přístupu k ochraně a užívání vodních zdrojů v říčních povodích umožňuje docílit vytyčeného očekávání, kdy vůdčím kritériem je posuzování stavu vodních ekosystémů – zejména skladbou oživení. Cílem je tedy dosažení skladby společenstev s co nejpřirozenější frekvencí druhů se zdravou (nekontaminovanou) biomasou a schopných přirozené reprodukce. V souladu s těmito principy rovněž vzniká rámec legislativy, zejména ve vyspělých evropských státech, kde nároky na omezení znečištění vodních zdrojů provází souběžná orientace na zkvalitnění a ochranu morfologických struktur – tzv. habitatu. Ukazuje se totiž, že k obnově přírodního stavu, resp. historicky známé a dokumentované situace ve vodních útvarech nedostačuje zlepšení jakosti vody, které se daří zajistit, přestože je kvůli předchozímu zanedbání obtížné a často nákladné. Platí to zejména o tekoucích vodách a mokřadech. Zcela specifickou oblastí je utváření ekosystémů v umělých vodních útvarech, především údolních nádržích („Man made lakes“). Zde je ve snaze o vytvoření vhodné skladby oživení nezdědka požadováno, aby byly trvale dodrženy tzv. ekologicky přijatelné minimální průtoky, což bezpochyby paradoxně vytváří velmi nepřirozené podmínky. Nicméně programy a projekty k obnově říčního kontinua a vodní pláně (údolní nivy) jistě výrazně přispívají k posílení biodiverzity, i když o přirozeném charakteru hydrologických a morfometrických podmínek lze značně pochybovat.

Díky poznatkům z oborů ekologie, hydrologie a vodohospodářství lze v posledních desetiletích sledovat také posun v obsahu environmentální legislativy vyspělých zemí, zejména členských zemí Evropských společenství, v tzv. podoblasti „Kvalita vody“. Zatímco v 70-80. letech byly přijímány směrnice k omezení zátěže vod znečištěním, dochází v 90. letech ke zlomu: je připravena komplexní norma, která vyžaduje integrované řízení péče o vodní zdroje, kde konečným hodnotícím kritériem je stav vodních ekosystémů. Tak byla právě při vstupu do 21. století přijata tzv. Rámcová směrnice vodní politiky. Jakkoliv je tento posun logický, veřejnost možná překvapí, že řada konkrétních metod a způsobů posuzování stavu a hodnocení změn vodních ekosystémů ještě chybí, takže plné využití směrnice vyžaduje intenzivní výzkumné a vývojové práce.

Cíle tohoto základního moderního dokumentu pro oblast ochrany, péče a využívání vodních zdrojů jsou však zjevné: nedopustit další zhoršování při současném zabezpečení racionálního využívání a dosáhnout zlepšení všude, kde je to proveditelné a ekonomicky únosné.

Péče o vodní zdroje v České republice

Podíváme-li se na situaci v oblasti vodních zdrojů ČR, je zřejmé, že její historický vývoj se odvíjel od geografické polohy a geomorfologie území. Následkem přírodních podmínek jsou vodní zdroje závislé výhradně na atmosférických srážkách, neboť prakticky veškeré vodní toky, které na území pramení, odtékají. Z tohoto důvodu jsou zásoby obnovitelných vodních zdrojů, vyjádřené jak na 1 obyvatele, tak na jednotku plochy území, poloviční v porov-

nání s průměrem zemí EU. Značný spád koryt vodních toků vede k rychlému odtoku vody z území, a proto cíleným snahám o zadržení vody a její umělou akumulaci byla věnována pozornost již od 14.-15. století. Stačí připomenout nejen rozsáhlé rybníkářství (na našem území je přes 23 tis. rybníků a vodních nádrží), ale rovněž výstavbu tzv. významných nádrží, jichž bylo již na počátku minulého století 60. Jejich hlavním účelem bylo především zabezpečení ochrany před povodněmi, neboť hornatý charakter území způsobuje jak velmi rozkolísaný vodní režim v tekoucích vodách, tak i velmi krátký časový interval mezi atmosférickou srážkou a nárůstem průtoků a vznikem povodně. Tyto skutečnosti si plně uvědomovali zakladatelé našeho státu, a proto nepřekvapuje, že krátce po vzniku Československa byl založen Státní ústav hydrologický (v r. 1919 – předchůdce současného Výzkumného ústavu vodohospodářského T. G. Masaryka), jehož prvořadým úkolem bylo zmapovat situaci a dostupnost vodních zdrojů.

Díky vytvořeným základům hydrologické bilance začal ihned po 2. světové válce vznikat tzv. vodohospodářský plán, a to na základě hodnocení situace v jednotlivých hydrologických povodích. Jeho cílem bylo nejenom popsat vodní zdroje a říční síť, ale také vytvořit předpoklady pro zajištění zdrojů vody k překlenutí nepříznivých situací (sucha, povodně). S určitou hrdoostí lze konstatovat, že současné vyžadování plánu péče o vodu v hydrologických povodích mělo v ČR své základy již na konci 40. let. Následující etapa centralistického komunistického plánování vedla k maximalizaci výrobního využívání vodních zdrojů s řadou negativních následků. Šlo především o vizi trvale rostoucích nároků na spotřebu vody a tendenci zajistit další vodní zdroje umělou akumulací. Zároveň byl realizován program rozsáhlého odvodnění pozemků, které v některých lokalitách postrádalo význam. Při tomto zaujetí byla také řada tekoucích vod poškozena úpravami (vyrovnání meandrů, pevné opevnění koryt) a paradoxně opomíjena otázka opatření prevence před povodněmi. Díky dlouhodobé absenci významných povodní totiž nebyla průběžně vymezena zátopová území podél vodních toků, u víceúčelových údolních nádrží nebyla akcentována ochrana před povodněmi. Těmito přístupy byl poznamenán také 2. směrný vodohospodářský plán ze 70. let. Nicméně jeho prvky – bilanční posuzování a správa vodních zdrojů na bázi hydrologických povodí jsou v naprostém souladu s moderními principy integrovaného přístupu k vodě jako složce životního prostředí. Ze současného pohledu je tedy třeba využít veškeré pozitivní kroky z minulosti k zajištění moderních přístupů v péči o vodní zdroje a jejich trvalou udržitelnost. Aby byly naplňovány perspektivní cíle v této oblasti, je třeba zejména využít zkušenosti se sestavováním vodohospodářských plánů a správou vodních zdrojů v hydrologických povodích. Zároveň je nutné rozvíjet ta témata, která jsou díky poznání zcela nová, anebo u nás byla v minulosti zanedbána.

Východiska dalšího postupu

Tímto přístupem byla zpracována Koncepce vodohospodářské politiky jako součást Resortní politiky Ministerstva zemědělství pro období před vstupem do EU. Hlavní důraz je položen na legislativní a ekonomické nástroje a na koncepční plánování, jehož úlohou je především harmonizace ochrany a zlepšování ekosystému vodních zdrojů s jejich racionálním využíváním. Není pochyb o tom, že mnohé zásahy a chyby minulosti při úpravě vodních útvarů lze – i když postupně s ohledem na náklady – pravděpodobně dlouhodobě zlepšovat. Zároveň však je třeba zajistit nadále nejen využívání vodních zdrojů, ale zejména ochranu před škodlivými účinky vod. Následkem výrazného poklesu odběrů vody ze zdrojů (od r. 1990 přibližně o 40 %) a výstavbou ČOV, za srážkových poměrů blízkých dlouhodobému

průměru necítíme zásadní nedostatečnost vodních zdrojů. Přesto výkyvy srážkového režimu (povodně 1997-2000, období sucha v r. 2000) a zejména dosud nevyloučená změna klimatu jsou faktory, kterým je třeba právě v oblasti hospodaření s vodami a péče o vodní zdroje věnovat rostoucí pozornost. Nelze tedy v žádném případě pokračovat v upřednostňování pouze exploatace vodních zdrojů. Zároveň ovšem platí, že i návrat k tzv. původnímu, tedy „přírodnímu“ stavu, by si vyžádal neúměrné náklady, a často je dokonce neproveditelný. Rozsah historických změn při vytváření kulturní krajiny, zejména v Evropě, vedl k řadě prakticky nevratných změn, jimiž se vytvářely podmínky ustálených vodních ekosystémů i v umělých útvarech (např. soustava jihočeských rybníků). Zmíněná Koncepce byla projednána podle principu strategického posuzování vlivu na životní prostředí a schválena vládou ČR. Obsahuje nejen principy Rámcové směrnice vodní politiky, ale také zásady postupu a odhad finančních nákladů potřebných k jejímu postupnému plnění v časovém horizontu 10-30 let. Spolu se Státní politikou životního prostředí představuje rámec pro uplatnění principů umožňujících zachování a trvalé užívání našich vodních zdrojů. Výchozími dokumenty k naplňování tohoto pojetí se stanou moderní plány hydrologických povodí („oblastí povodí“ dle směrnice EU a nové legislativy ČR), při jejichž vytváření a sestavování je třeba vycházet z otevřené diskuse jak odborníků (vodohospodářů, ekologů, zemědělců atd.), tak zástupců samosprávy, státní správy, občanských sdružení a iniciativ a všech občanů, kterým není lhostejná budoucnost vodních zdrojů a životního prostředí v ČR. Tyto komplexní plány budou obsahovat nejen požadavky na využití vodních zdrojů, ale také zhodnocení možností tohoto využití, návrhy na jejich revitalizaci a ochranu a samozřejmě opatření pro omezení negativních účinků vod. Povinnosti zástupců veřejné správy je uplatňovat veřejný zájem a zajistit provázání vodohospodářských plánů povodí s územními plány a plány rozvoje regionů. Je přirozené, že taková diskuse a spolupráce nebude snadná, neboť v historickém vývoji naší společnosti převládala centralistická pojetí s potlačením nebo přehlížením pluralitních názorů. Již samo aktivizování zájmů a navozování široké diskuse přináší problémy, jak vyplývá ze zahájených pilotních projektů moderního vodohospodářského plánování v 5 dílčích povodích ČR.

Jednou z hlavních potíží se stává nedostatečná vzájemná úroveň poznatků diskutujících expertů z různých oborů a rovněž malá tolerance diskutérů akceptovat sofistikované údaje či výsledky a návrhy opatření ověřených např. v zahraničí. V oblasti péče o vodní zdroje se to projevuje střety mezi technicky orientovanými zástupci vodohospodářů a ochránci životního prostředí, resp. zástupci přírodovědných oborů. Důkazem je projednávání návrhů na zlepšení prevence před povodněmi, o jejíž nutnosti není pochyb. Zde se obvykle střetávají návrhy strukturálních technických a netechnických opatření, ačkoliv je zřejmé, že obvyklým optimálním řešením je kombinace obou přístupů při současném využití tzv. nestrukturálních aktivit (organizačních, informačních, předpovědi atd.). Významným nástrojem jsou proto tuto specifickou oblast simulační matematické modely, jimiž lze účinnost navrhovaných opatření ověřovat a testovat, což spolu s výsledky rizikových ekonomických analýz umožňuje soustředit podstatné údaje pro rozhodovací proces.

V kontextu polohy ČR ve středu Evropy nelze opominout významnou skutečnost – situace našich vodních zdrojů ovlivňuje vodní toky přesahující státní hranice – zejména situaci v hlavních vodních tocích, které odvodňují 3 naše hlavní povodí a náležejí do tří úmoří: Labe (Severní moře), Odry (Baltické moře) a Moravy (povodí Dunaje a úmoří Černého moře). Proto je ČR smluvní stranou mezinárodních dohod o ochraně těchto tří významných evropských povodí, takže nároky na využívání moderních prvků integrované péče o vodní zdroje

jsou pro nás tím závažnější. Podstatným programem nejbližších let je bezpochyby naplnění „Acquis communautaire“ v kapitole Životní prostředí – podoblast Kvalita vody jako jeden z předpokladů přijetí ČR mezi členské státy EU. I když stěžejním aktuálním problémem je ochrana vodních zdrojů před znečištěním, která vyžaduje rozsáhlá a nákladná technická opatření hlavně na rozhraní umělého a přirozeného oběhu vod, nastupuje souběžně potřeba implementace obsahu Rámcové směrnice vodní politiky. Jejím cílem je dosáhnout trvalého zachování vodních zdrojů s co nejkvalitnější charakteristikou jejich ekosystémů, které vytváří předpoklady trvalého využívání ve smyslu udržitelnosti života na Zemi. Není pochyb o tom, že dosažení těchto cílů a realizace nezbytných kroků musí vycházet ze spolupráce vodohospodářů, ochránců životního prostředí, pracovníků veřejné správy při zapojení všech zainteresovaných uživatelů vodních zdrojů. Podmínkou k zahájení takové spolupráce, která úspěšně naplní očekávání a splní cíl, je však komunikace zúčastněných partnerů bez předpokladů a bariér. Chci věřit, že tato konference a řada dalších setkání expertů přírodovědeckých i technických profesí nastolí tento proces, nezbytný k zabezpečení zdrojů vody pro 21. století.

Souhrn

Zajištění trvalé udržitelnosti a užívání vodních zdrojů představuje jeden z prioritních úkolů lidstva pro 21. století. Východiskem k řešení dosud nepříznivého vývoje je integrovaná péče o ekosystémy vodních zdrojů, která vychází z komplexního managementu v ucelených hydrologických povodích. Vodní hospodářství ČR má díky dlouholeté tradici správy i péči o vodní zdroje na bázi říčních povodí již zavedenu. Sofistikovaná aktualizace zvýšení komplexnosti plánů povodí spolu se zapojením uživatelů a veřejné správy do jejich přípravy, představuje základní inovaci v péči o vodní zdroje. Realizace uvedené vize v evropských podmínkách je obsažena v komplexní směrnici Evropské unie – tzv. Rámcové směrnici vodní politiky. Jejím základem je harmonizace ochrany a zlepšení stavu ekosystémů vodních zdrojů pro zajištění jejich trvalého a racionálního využívání. K dosažení cílů při zajištění vodních zdrojů v 21. století je bezpochyby komunikace a spolupráce nejen expertů různých profesí, ale zapojení široké uživatelské veřejnosti, ať veřejného nebo soukromého sektoru.

Literatura:

- A Guide to World Resources 2000-2001, World Res. Institute (Washington D. C.), 2000
 Bečvář, V. a kol.: Současnost a výhled vodohospodářského plánování ve Vodohospodářském sborníku 1995, Práce a studie, sešit 194, VÚV TGM, Praha, 1998, str. 202
 Bergkamp, G., Pirot, J.-Y., Acreman, A.: Optimization of Water Resources Management through Maintaining the Functioning of Ecosystems in: Int. Conference Water and Sustainable Development, Paříž 1998, str. 1-8
 Bernardová, I., Mrázek, K.: Zásady stanovení minimálních průtoků ve vodních tocích ČR, Vodní hospodářství (45) 6-7/1995, str. 222-223
 Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 Establishing a Framework for Community Action in the Field of Water Policy. Official J. European Comm. (22. 12. 2000)
 Integrated Water Resources Management. Global Water Partnership, TAC Bach – Ground Papers No. 4, Stockholm 2000
 Koncepce resortní politiky Ministerstva zemědělství na období před vstupem ČR do Evropské unie, praktická příručka 33, Agrospoj, MZe, Praha 2000
 Moldan, B. (ed.): Konference OSN o životním prostředí a rozvoji – Rio de Janeiro, Management Press, Praha 1993
 Protection of Water Resources and Aquatic Ecosystems, United Nations, Water Serves No. 1, New York 1993
 Punčochář, P.: Ekologická hlediska v integrované ochraně a užívání vodního bohatství, Vodní hospodářství (46) 2-3/1996, str. 98-100
 Punčochář, P.: Voda udržitelný rozvoj – Paříž 1998, Vodní hospodářství 48, 8/1998, str. 232
 Punčochář, P.: 75 let Výzkumného ústavu vodohospodářského T. G. Masaryka, VTEI 7-8, Praha, str. 209-215
 Punčochář, P.: II. světové fórum o vodě v Haagu I-V, Vodní hospodářství (50), 5/2000, str. 106-108; 6/2000, str. 137;

- 7/2000, str. 152-153; 9/2000, str. 192-193; 10/2000, str. 227-228
 Punčochář, P.: Ekologicky orientovaná ochrana proti povodním: potenciál, možnosti, limity, Vodní hospodářství (48), 8/1998, str. 230-231
 Punčochář, P., Mafa, M.: Příprava moderního přístupu k vodohospodářskému plánování, Vodní hospodářství 48, 12/1998, str. 342-343
 Punčochář, P., Pokorný, D.: Netechnická opatření v prevenci před povodněmi in: Krajnotvorné programy – Litavka 2000, sb. přednášek, Příbram, ZO ČSOP, Praha 2000, str. 28-35
 Rizika změny klimatu a strategie jejich snížení in: Národní klimatický program ČR, Praha 1993
 2nd World Water Forum and Ministerial Conference – Final Report, Opener, Haag 2000
 Towards Sustainable River Basin Management (Recommendations and Guidelines on Best Management Practices), 2nd World Water Forum, Haag 2000
 Water Management: Public Participation and Compliance with Agreements, UNEP, New York – Ženeva 2000
 Water and Sustainable Water Resources Management in: Proc. OECD Workshop, Sydney 1997
 Voda pro příští generace, sb. přednášek diskusního fóra, ČSVTVHS, Praha 2000
 Votruba, L.: Vztahy mezi vodním hospodářstvím a přírodou v ČR, Česká matice technická, Praha 1999
 World Water Vision – A Water Secure World – Commission Report, World Water Commission, 2000

1.1 Současný stav

Většina vodních toků v ČR byla v minulosti upravena, ať již soustavnou nebo lokální úpravou. Některé úpravy toků jsou už historického data a srovnání s přírodním stavem většinou nebylo ještě provedeno, a proto je ve vodohospodářských mapách často zaznamenán neupravený tok i tam, kde byl kdysi napřímen, zahlobben a většinou biologicky nebo i technicky stabilizován. Úpravy byly vyvolány vodohospodářským užíváním vodních toků (vodní díla), intenzivním zemědělským využíváním území v údolních nivách nebo zástavbou a komunikacemi.

Antropogenní změny ve vodopisné síti i v ploše povodí pozměnily přirozený charakter vodních toků a jejich údolních niv takovým způsobem, že téměř nikde v České republice nemůžeme hovořit o zcela přirozeném stavu. Přesto se zde nachází určité procento toků, které si dosud zachovaly některé charakteristiky blízké přirozenému stavu. Uvedené typy toků byly a jsou často považovány za devastované a správci toků vynakládají nemalé prostředky na technickou stabilizaci koryt. Tím ale vznikají významné ekologické i vodohospodářské škody. Úpravami toků byly často vyvolány akcelerované korytotvorné procesy a následovaly další, ještě tvrdší a finančně náročnější úpravy a stabilizace.

Toků s přirozeným nebo alespoň akcelerovaným charakterem korytotvorných procesů je již v České republice velmi málo. Přirozeným charakterem vývoje rozumíme nejen dynamickou změnu směrových a spádových poměrů, velikosti a tvaru příčného profilu atd., ale i neovlivněnou biotickou složku vodního prostředí a vegetaci údolních niv. Zde je přímá souvislost i s jakostí povrchové a podzemní vody.

Proto je nutné chránit úseky toků s přirozenou dynamikou a v budoucnosti přistupovat k zásahům do říčních ekosystémů velmi uvážene. Je nutné zvážit, zda je v případě akcelerované eroze návratový vývojový trend na vzestupu nestability a je vhodné biotechnicky nebo technicky zasáhnout a provést revitalizaci toku, nebo zda je již návratový vývojový trend za vrcholem maximální nestability a dostal se do oblasti stabilizace v nových okrajových podmínkách, v tom případě je jakákoliv snaha o návrat do původního stavu vodohospodářsky i ekologicky nevhodná.

Všechny lokality, které dnes vykazují některé prvky zachovaného korytotvorného procesu, je potřebné chránit a stanovit optimální způsob jejich managementu.

1.2 Přirozená geomorfologie toků a nivní vegetace

Základním předpokladem pro správnou analýzu stavu kterékoliv lokality toku a její údolní nivy je vyhodnocení přirozeného potenciálu, který vymezuje okrajové podmínky pro dosažení dynamické rovnováhy toku. Ta je definována jako rovnovážný stav mezi kinetickou energií vodního proudu a mezi objemem unášených splavenin včetně přímé vazby na aktuální stav nivní vegetace. Tok v dynamické rovnováze dlouhodobě udržuje svoje koryto, případně hranice řečiště nebo meandrového pásu relativně stabilní s velmi pozvolnými změnami.

Základním předpokladem je volný prostor pro nerušený dynamický vývoj, který je dán geomorfologickým typem toku. Na základě srovnání informací ze zahraniční literatury s terénními měřeními v rámci úkolu VaV 1996 MŽP v projektu *Péče o krajinu* a úkolu *Dynamika a ochrana přirozených ekosystémů vodních toků* zpracoval ing. Vlček metodu určení geomorfologických typů vodních toků, které jsou dnes úspěšně aplikovány pro stanovení optimálních projekčních parametrů při návratu poškozených ekosystémů toků a jejich údolních niv do rovnovážného stavu. Tato metodika je věcně nejbližší k určování geomorfologických typů a jejich stabilních parametrů používaných v USA (Rosgen, 1996). Dalším navazujícím výzkumem (Vlček, Šindlar, Suchomel, 2000) v rámci režie soukromých firem byly obě kategorizace propojeny

včetně propracování jejich aplikace pro projekční praxi, takže v současné době je možné dle níže uvedených podkladů nejen rozhodovat o další strategii v ochraně, péči a úpravách toků, ale také realizovat projekty a stavby revitalizací toků a údolních niv, které obnovují stav dynamické rovnováhy toku v nových limitních podmínkách.

Současné verifikované geomorfologické typy vodních toků jsou definovány následovně (Rosgen, 96/Vlček, 99), propojení uvedených kategorizací je publikováno poprvé v tomto textu:

Poznámka: Na základě doplňování dalších verifikačních dat si autoři vyhrazují právo upřesnění hranic jednotlivých typů především při ověření návaznosti klasifikace Vlček – Rosgen.

skupina geomorfologických typů s dominující hloubkovou erozí

- A/H1 hloubková eroze v údolí se strmými nebo pozvolnými svahy
- G/H2 hloubková eroze v terasovém údolí s vytvářením brodů a výmolů
- F/H2 hloubková eroze v úzké údolní nivě s vytvářením brodů a výmolů
- B/H3 hloubková eroze v meandrovitě zakřiveném údolí s vytvářením jesepů

skupina geomorfologických typů s dominujícím volným meandrováním

- E/M4 volné meandrování v široké nezářetelně ohraničené údolní nivě s jejím častým zaplavením a vytvářením odstavených ramen
- E/M5 volné meandrování ve zřetelně ohraničené údolní nivě s jejím častým zaplavením a vytvářením odstavených ramen
- E/M6 ohraničené meandrování v úzké údolní nivě s vytvářením říčních ostrovů

skupina geomorfologických typů s dominujícím větvením koryta

- D/V7 větvení koryta do ramen v řečišti s častým převrstvováním výsep a překládáním ramen (divočení vodního toku)
- DA/V8 větvení meandrujícího koryta do ramen v široké údolní nivě s jejím častým zaplavením a tvorbu nivních koryt
- C/V9 větvení zakřiveného koryta s vytvářením výsep nebo posun nerozvinutého meandrování koryta v úzké údolní nivě

Pro Rosgenovy typy (první kód) jsou dále přiřazeny následující číselné kódy podle křivky zrnitosti substrátu, ve kterém je koryto v údolní nivě vytvářeno:

- | | |
|-----------------------|---------------------------|
| 1. skalní podloží | (bedrock) |
| 2. balvany | (boulders, 256 - 4096 mm) |
| 3. valouny | (cobbles, 64 - 256 mm) |
| 4. štěrky | (gravel, 2- 64 mm) |
| 5. písek | (sand, 0,062 - 2 mm) |
| 6. plavené hlíny, jíl | (silt/clay, < 0.062 mm) |

Popsané geomorfologické typy jsou ovlivněny původností (druhovou, prostorovou a věkovou strukturou) vegetace v údolních nivách, a naopak stanovištní podmínky, které podmiňují sukcesní řady, přímo závisí na geomorfologických změnách ve vývoji vodního toku. Zasáhne-li do přirozeného rovnovážného stavu člověk, dochází k vychýlení ekosystému z dynamické rovnováhy korytotvorného procesu a k iniciaci přirozených procesů, které navrácí zasažený ekosystém do původního – nebo při nevratných změnách do nového – stavu dynamické rovnováhy.

1.3 Metodický postup pro začlenění koryta a nivy toků do geomorfologického typu

Pro prvotní určení geomorfologických typů je vhodné použít trojúhelníkový nomogram dle Vlčka (viz příloha) a následně provést kontrolní zařazení dle parametrů Rosgena.

Metodika pro použití trojúhelníkového nomogramu je následující:

1. Stanovením základní odtokové charakteristiky vodního toku (Q_0) v řešeném úseku se tento úsek začlení do jedné ze 3 kategorií vodnosti: malé řeky, velké potoky a malé potoky. Dále se zvolí odpovídající nomogramová matrice, ve které se grafické řešení bude provádět.

2. Na základní osy souřadnic nomogramové matrice se zobrazí body, odpovídající hodnotám základních hodnotících parametrů i_k , B_{uv}/B_k a B_k/H_k .

3. Jestliže žádný ze tří zobrazených bodů neleží na úsečkách shodných barev (červená, modrá nebo zelená), spojí se jednotlivé body s protilehlými vrcholy trojúhelníka V, H a M; nejpravděpodobnější místo výskytu grafického řešení se nachází v těžišti trojúhelníka, který je vymezen třemi spojnicovými úsečkami.

4. V případě, že nad řešeným úsekem je vybudována významnější retenční nádrž nebo jejich soustava, nahradí se parametr i_k parametrem Q_k/Q_2 a parametr B_k/H_k parametrem F_n/F_v ; záměna parametru B_k/H_k za F_n/F_v se učiní rovněž v případě, že nad řešeným úsekem je vybudována soustava příčných objektů (stupně, jezy).

5. Jestliže dva ze tří zobrazených bodů leží na úsečkách shodných barev (červená, modrá nebo zelená), zamění se základní hodnotící parametr na protilehlé odvěsně nomogramové matrice za parametr náhradní (d_{gr} , B_k/B_2 a Q_{sp}), který je v daném případě výstižnější a umožní snadněji oddělit jednu ze tří dvojic geomorfologických typů H1 od H3, M4 a M5 od V8 a V7 od V9; náhradní osa souřadnic má shodný barevný odstín jako úsečky na dvou základních osách; nejpravděpodobnější místo výskytu grafického řešení se nachází rovněž v těžišti trojúhelníka, který je vymezen třemi spojnicovými úsečkami.

6. Zobrazený bod grafického řešení se nachází ve figuře jednoho z 9 geomorfologických typů; podle polohy zobrazeného bodu ve figuře je možné posoudit, zda má řešený úsek vodního toku typické vlastnosti přiřazeného geomorfologického typu nebo zda má některé vlastnosti blízké geomorfologickému typu sousednímu; typičnost zastoupení úseku vodního toku v přiřazeném geomorfologickém typu je tím vyšší, čím blíže ke středu figury se toto těžiště nachází; pásmo nejistoty určené polohy bodu v matematickém poli nomogramu je tím nižší, čím menší je plocha vnitřního vymezeného trojúhelníka.

7. Těžištěm vymezeného trojúhelníka se proloží spojnice s vrcholem trojúhelníkového nomogramu V; (průsečík prodloužené spojnice s odvěsnou EM určuje hodnoty projekčních parametrů L_k/L_u (L_z/L_u) a V_{ins} , které jsou hodnotově určeny na osách souřadnic, zobrazených oranžovou barvou; v případě, že je nutné stanovit projekční parametr H_k , určí se z parametru B_k/H_k analogickým způsobem na odvěsně VE.

Legenda:

i_u	sklon údolnice
i_k	podélný sklon dna koryta vodního toku
d_{gr}	efektivní průměr zrna splavenin (m)
B_{uv}/B_k	relativní šířka údolní nivy (poměr šířky údolní nivy při Q_{50} a šířky koryta při Q_2)
B_k/B_2	relativní šířka řečiště (poměr šířky koryta při Q_2 a šířky koryta při Q_{270d})
B_k/H_k	relativní šířka koryta (poměr šířky koryta a jeho hloubky při Q_2)
F_n/F_v	relativní četnost pohybu splavenin, relativní zastoupení ploch bezvegetačních výsep a jesepů v korytě nebo řečišti vodního toku (poměr součtových ploch bezvegetačních výsep a jesepů k ploše vodní hladiny při Q_{270d})
L_k/L_u	poměr délky koryta vodního toku nebo součtové délky jeho ramen k délce údolnice při Q_{270d}
L_z/L_u	poměr délky koryta vodního toku nebo součtové délky jeho ramen v řečišti k délce údolnice při Q_{270d}

Q_k/Q_2	podíl korytotvorného a základního odtoku, taxativně určeného parametru Q_2 a Q_{270d}
V_{ins}	charakter vegetace v prvním nivním stupni
EQ_{sp}	potenciál tvorby dnových splavenin v povodí
Q_{sp}	objem pohybu splavenin (t/rok)

1.4 Vliv revitalizací toků na retenci vody v povodí

Popsané přirozené vazby mezi tokem, údolní nivou a nivní vegetací jsou charakteristické především výškovou návazností hladiny základního odtoku (definováno jako Q_{330}) a prvním nivním stupněm, kdy dochází k vybřežení vody z koryta toku (většinou Q_1 v povodí s nenarušenou hydrologií) do retenčního prostoru údolní nivy. U většiny meandrujících a větvičích se toků se jedná řádově o desítky centimetrů, podle velikosti toku a přesného určení geomorfologického typu.

Pokud v údolní nivě, především v prvním nivním stupni (aktivní niva, floodplain) je zachovaná nebo obnovená přirozená nivní vegetace, dochází k významnému zpomalení průtoků. Na rozdíl od průtoku nivou bez vegetace významně stoupá v inundaci hladina vody a zvyšuje se objem zadržené vody z povodňové vlny.

V již citovaném úkolu *Dynamika a ochrana přirozených ekosystémů vodních toků* ing. Zuna vypočítal, že na malých meandrujících potocích byla úpravou toku snížena kapacita (retence) inundace při Q_{100} o cca 70 % (např. Slubice, Martinický nebo Rychnovský potok), u bystřinných potoků o cca 60 % (např. Novoveský potok). Pro představu o konkrétních hodnotách je možné uvést Martinický potok o ploše povodí 11,94 km², pro který uvádí (Zuna, 1996) v celé délce objem vody v aktivní inundaci při průtoku Q_{100} před úpravou 35 880 m³ a po úpravě 9 400 m³, úpravou tedy došlo ke snížení o 26 480 m³, tj. o 74 %.

Hydrotechnicky byly posouzeny i opačné případy plánované dosadby zeleně do údolní nivy, například u Labe pod Hradcem Králové v délce 2,5 km upraveného toku, který je dnes veden údolnicí a jehož aktivní inundaci zúžil násep komunikace Hradec Králové – Pardubice přibližně o třetinu – z původní šířky 1,5 km na současný cca 1 km. Potenciální zvýšení podílu rozptýlené zeleně v nivě o 10 % by znamenalo zvýšení hladiny při Q_{50} o 0,05-0,20 m. Hydrotechnické posouzení provedlo na SW MIKE 11 (Petr, 1999) Povodí Labe. V současné omezené inundaci by 20 cm znamenalo zvýšení retenčního prostoru v nivě cca o 400 000 m³ proti dnešnímu stavu.

Jako další příklad je možno uvést graf retenčních objemů získaných proti současnému stavu plánovanou revitalizací Modřeckého potoka. Posouzení bylo provedeno na SW HEC (Suchomel, Šindlar 2000). Získaný retenční účinek je relativně nízký, protože upravené koryto je již před revitalizací ve většině délky málo kapacitní. Retence je zde získána především změnou lučních porostů v nivě na husté, přirozeně strukturované nivní porosty. Přesto je potřebné upozornit na průběh křivky, která v závislosti na morfologii nivy dokládá významný nárůst získaného retenčního objemu mezi průtoky Q_{10} a Q_{50} .

Při současném stavu údolních niv a toků, zahloubených úpravami, údržbou nebo akcelerovanou erozí, si lze učinit jasnou představu o míře poškození přirozené retenční schopnosti údolních niv v naší republice. Jako další empirické příklady mohou posloužit zkušenosti se zpomalením povodňové vlny v roce 1997 na Moravě v lužních lesích CHKO Litovelské Pomoraví nebo u Lanžhota.

V oblasti rozkolísanosti nízkých průtoků změnou přirozené retence v povodí je zajímavým příkladem Spojená Orlice nad Hradcem Králové. Zde vlivem úprav došlo ke snížení erozní báze a následnému zaklesnutí nivelety dna celého vodního toku až do Týniště nad Orlicí o cca 1,5 m proti přirozenému stavu. Následující silná boční eroze vrací v úsecích, které

nejsou tvrdě stabilizovány, tok do nové rovnovážné šířky meandrového pásu, vytváří nový první nivní stupeň (aktivní nivu), a tím významně zvyšuje kapacitu profilu (návrátový vývojový trend). Přestože podle parametrů přirozené geomorfologie volně meandrujícího toku by se zde voda měla rozlévat z koryta po uvedeném zahloubení až při průtocích Q_5 nebo Q_{10} , dochází k malým, nicméně téměř pravidelným rozlivům dvakrát až třikrát během roku. Takto narušená hydrologie proti původnímu stavu krajiny je burcující, především uvažujeme-li o vlivu dosavadních vodohospodářských a hospodářských zásahů do krajiny, zejména se zřetelem na retenci vody v nivách toků všech velikostí. Je alarmující, že současná koncepce nových „oprášených“ protipovodňových opatření směřuje opět do kapacitních koryt a dráhových (především provozně) retenčních nádrží všech typů a velikostí. Chybí vyvážený přístup k obnově přirozené retence vody v údolních nivách na straně jedné a nezbytným technickým protipovodňovým opatřením na straně druhé.

1.5 Ekonomická neefektivnost technických úprav nerespektujících geomorfologický typ

Při hodnocení dosud získaných poznatků je zřejmé, že zásahy do vodopisné sítě, které jsou v rozporu s přirozeným geomorfologickým typem toku a s přirozeně strukturovanou nivní vegetací, se vytvářejí předpoklady pro vznik potenciálních povodňových škod na investicích do technických úprav toků i navazující zástavby.

Žádná z technických úprav nemůže zajistit 100 % ochranu proti povodním. Pokud upravíme vodní tok na návrhovou kapacitu Q_{50} , předpokládáme, že stavba bude významně poškozena při povodňových průtocích přesahujících odolnost opevnění a že ji bude nutné za vysoké finanční prostředky opravovat. Škody budou tím větší, čím výraznější bude odklon upraveného toku a údolní nivы od přirozeného stavu, protože erozní tlak na technické objekty bude úměrný uvedenému odklonu; desítky příkladů této vazby je možné uvést z oblastí zasažených povodněmi v roce 1997 a 1998. Dále je nezbytné takovouto stavbu pravidelně udržovat běžnými provozními prostředky, které neustále prodražují klasicky řešenou úpravu toku. Součástí rizik je také fakt, že v záplavovém území, kde je vodní tok upraven třeba na Q_{50} , probíhá poměrně významný tlak na další výstavbu nemovitostí, a tím se vytváří potenciální zdroj dalších povodňových škod při přesažení návrhového průtoku.

1.6 Kategorizace toků

Z uvedených důvodů plyne, že je nezbytné, aby byl přehodnocen stávající uniformní přístup k vodním tokům a aby byla zpracována zonace vodopisné sítě, která jednotným způsobem určí úseky, v nichž je nutné zachovat technický přístup k úpravám toků, přičemž navržené projekční parametry úpravy budou blízké náhradnímu geomorfologickému typu toku (v dnes zastavěných oblastech), a naopak, kde je potřebné usilovat o obnovu přirozených charakteristik toku a nivы v plném rozsahu (v dnes nezastavěných územích). Tímto přístupem je možné plně zajistit soulad ekologických i vodohospodářských funkcí toků i údolních niv.

Je potřeba zpracovat objektivní zhodnocení současného stavu odklonu vodních toků a jejich poříčních zón od potenciálu daného geomorfologickým typem ve srovnatelných hodnotících měřících.

Datové vstupy musí být jednotné, s minimálním zatížením subjektivního pohledu, snadno získatelné a kontrolovatelné. Analýzy a hodnotící stupnice stavu narušení toku a nivы je třeba zpracovat opět bez vstupu subjektivního pohledu hodnotitele. Teprve závěrečná kategorizace území, která shrnuje i ostatní faktory (ochranná pásma, čistotu vody, protipovod-

ňovou ochranu, splaveninový a hydrologický režim, migrační prostupnost, podrobné biologické průzkumy – botanické, ichtyologické a hydrobiologické, specifické jevy jako např. poklesová území atd.) je věcí expertní práce hodnotitele.

Uvedenému cíli slouží metodika hodnocení intenzity vlivu stavebních úprav na ekosystém vodního toku a hodnocení intenzity antropogenního zatížení poříční zóny, které jsou standardní součástí Geografického informačního systému MŽP pro krajinnotvorné programy. Výsledkem je expertní rozdělení toku na kategorie podle následující metodiky.

1.6.1 Metodika

1.6.1.1 Princip kritériální analýzy

Analýza území použitá pro zhodnocení intenzity vlivu stavebních úprav na ekosystém Třebůvky a její poříční zóny vychází z *Teorie systémové analýzy ekologického hospodaření v hydrografické síti*, která využívá transformaci vzájemně nesrovnatelných vstupních hodnot P_j na bezrozměrné veličiny pomocí mocninných transformačních křivek na hodnoty U_j a využitím váhových koeficientů u zvoleného souboru hodnotících kritérií nebo ukazatelů je dále transformuje do intervalu $<-50\%, +50\%>$. Váhové relace a referenční hodnoty jsou závislé na oblasti (geomorfologické typy toku), ve které se hodnocená lokalita nachází. Pro interpretaci výsledků analýz je použita následující univerzální hodnotící stupnice:

Značení písmeny	Značení barvou	Absolutní hodnocení	Relativní hodnocení	Popis současného stavu	Stupeň narušení plně vyhovujícího stavu	Stupeň zachování plně vyhovujícího stavu
A	tmavě modrá	<100...90%)	<50...49%)	plně vyhovující	zcela zanedbatelný	velmi významný
B	světle modrá	<99...80%)	<49...30%)	vyhovující	zanedbatelný	významný
C	tmavě zelená	<80...60%)	<30...10%)	přijatelný	podprůměrný	nadprůměrný
D	světle zelená	<60...40%)	<10...10%)	sporný	průměrný	průměrný
E	žlutá	(40...20%)	(10...30%)	nevhodný	nadprůměrný	podprůměrný
F	červená	(20...1%)	(30...49%)	nevyhovující	významný	zanedbatelný
G	tmavě červená	(1...0%)	(49...50%)	zcela nevyhovující	velmi významný	zcela zanedbatelný

1.6.1.2 Postup hodnocení

Základním principem hodnocení je srovnání současného stavu toku a poříční zóny s potenciálním přírodním stavem (geomorfologickým typem toku). Bilanční úseky (lokality) jsou určeny homogenitou popisných dat (s přesností na 0,01 km). Rekonstrukce původního přírodního stavu vychází z určení devíti geomorfologických typů poříční zóny a vodního toku (Vlček, 1998/Rosgen, 1996). Na nich závisí určení vzájemných váhových relací jednotlivých použitých kritérií a stanovení referenční (srovnávací) hranice, která ve vstupních datech určuje stav, kdy konkrétní lokality ztrácejí původní přírodní charakter.

Pro vlastní hodnocení je použit soubor kritérií a ukazatelů:

(1) Intenzita vlivu stavebních úprav na ekosystém vodního toku

kritérium: morfologie trasy

ukazatel: zachování přirozeného vývoje trasy

vinutí trasy

kritérium: morfologie koryta

ukazatel: rozsah (charakter) úpravy

příčný řez
 podélný profil
 opevnění levého břehu
 opevnění pravého břehu
 opevnění dna

kritérium: ovlivnění vývoje podélného profilu
 ukazatel: evidence vzdutých úseků

(2) Intenzita vlivu antropogenních činností na říční zónu

kritérium: odklon využití území od přírodního stavu (nivní vegetace)
 ekologické vazby toku a říční zóny
 vliv okolní krajiny (za hranicí říční zóny)
 ukazatel: levý břeh
 pravý břeh

Všechna popisná data, včetně jejich analýzy, jsou uspořádána tak, aby vyjadřovala stupeň ovlivnění přírodního stavu hodnocených lokalit.

Výsledky hodnocení slouží jako podkladové kritérium pro zpracování návrhu priorit revitalizace koryta, stanovení ekologicky vhodného způsobu péče o vodní tok včetně strategie ochrany ekologicky hodnotných úseků a jako doplňující podklad pro priority v oblasti cílených rekonstrukcí břehových a doprovodných porostů.

1.6.1.3 Popisná data pro analýzu toku a říční zóny

Pro popis sledovaných jevů jsou použity standardní popisné datové struktury v souladu s metodickými pokyny OEK MŽP pro zpracování studií v rámci Programu revitalizace říčních systémů podle popisu viz přílohy.

1.6.1.4 Systém kategorizace řešeného území

Na základě výsledků hodnotícího pohledu je zpracována následující kategorizace vodního toku z hlediska nálehavosti ochrany přírodního charakteru a revitalizace poškozených úseků.

A. Zastavěné území a přímo navazující úseky po proudu, které významně ovlivňují odtokové poměry v těchto územích (při řešení plochy povodí jde o území zastavěné z 90-100 %)
 – pokud nebude ohrožena protipovodňová ochrana požadovaná pro příslušné zastavěné území, je vhodné ve spolupráci s orgány místní samosprávy, včetně jejich finanční spoluúčasti, zhodnotit možnosti obnovení přírodního charakteru toku (toků), který zvýší jeho funkci jako biokoridoru a dotvoří architektonické působení toku v zastavěném území;

B. Nezastavěné území

B. I nadprůměrné a významné ovlivnění přírodního stavu

– pokud se v těchto oblastech vyskytují lokality, v nichž se dosud zachoval relativně přírodní charakter, důsledně je chránit,

– podporovat samovolnou revitalizaci a zhodnotit možnosti komplexní revitalizace na základě předpokládané efektivnosti vynaložených nákladů ve vztahu k dosaženým ekologickým ziskům;

B. II podprůměrné a průměrné ovlivnění přírodního stavu

– v co největší míře zachovávat a chránit přirozený charakter (toku, říční zóny),

– u poškozených lokalit především podporovat samovolnou revitalizaci, ve zdůvodněných

případech zvážit technicko-biologickou revitalizaci;

B. III zcela zanedbatelné a zanedbatelné ovlivnění přírodního stavu

– důsledná ochrana zachovaného přírodního charakteru (toku, říční zóny), minimalizace všech zásahů,

– pokud nebude v izolovaných poškozených lokalitách pro navrácení do relativně přírodního stavu dostačující samovolná revitalizace, je zde potřebné přednostně řešit technicko-biologickou revitalizaci.

1.6.2 Příklad kategorizace toku

Na základě provedených analýz je možné objektivně rozdělit tok již expertní prací hodnotitele na charakteristické úseky, jak je uvedeno na příkladu části Třebůvky od ústí do km 15,3 (pozn. je možné řešit i ucelené úseky toků, např. ty, které prochází CHKO).

úsek	(km)	lokalizace	kategorie
1.	15,3 – 5,0	Balatkův mlýn – Loštice	B. II
2.	5,0 – 3,6	Loštice – intravilán	A
3.	3,6 – 1,2	Loštice – Moravičany	B. I
4.	1,2 – 0,4	Moravičany – intravilán	A
5.	0,4 – 0,0	Moravičany – soutok	B. I

Každý ze stanovených úseků obsahuje základní popis a stanovení celkové strategie pro ochranu, péči a revitalizaci při respektování vodohospodářských potřeb.

Každý hodnocený úsek obsahuje následující stati:

- Současný stav toku
- Kategorizace úseku
- Základní strategie a návrhy opatření
- Geomorfologický režim toku
- Migrační prostupnost toku, režim derivovaných úseků
- Čistota vody
- Břehové porosty
- Údolní niva

1.7 Rozhodovací proces pro řešení konkrétních lokalit

Korytotvorné procesy jsou charakteristickým projevem každého vodního toku a směřují postupným vývojem do stavu dynamické rovnováhy. Stav dynamické rovnováhy je dán přirozeným potenciálem okrajových podmínek v dané lokalitě, které jsou rozdílné pro různé geomorfologické typy.

Lokality, kde není dosažen stav dynamické rovnováhy, je možné rozčlenit na přirozené a uměle destabilizované (akcelerovaná eroze nebo agradace). V obou případech je potřebné pro správné rozhodování o ochraně nebo zásahu zhodnotit stav tzv. návratového vývoje trendu, který směřuje k dosažení nebo obnově stavu dynamické rovnováhy.

1.7.1 Analýza korytotvorných procesů

U vodních toků se zachovanou dynamikou korytotvorných procesů, která odpovídá nebo se blíží přirozené dynamické rovnováze odpovídající potenciálnímu geomorfologickému typu, je potřebné neprodleně zajistit ochranu dnes existující legislativou – zákonem 114/1992 Sb.,

o ochraně přírody a krajiny. Je potřebné zaměřit se na management lokality, směřující k ochraně nebo případné revitalizaci okrajových podmínek, které jsou určující pro dlouhodobé zachování dynamické rovnováhy vodního toku a poříční zóny. Jako příklad je na území České republiky možné uvést Křemelnou, Skalickou Morávku, Horní Lužnici, Studenou Vltavu, Teplou Vltavu, Otavu nad Anínem nebo Úpu v Obřím dole.

U vodních toků se zachovanou dynamikou vývoje, ale s akcelerovanými korytotvornými procesy je potřebné provést vyhodnocení typu korytotvorného procesu podle příčin (změny vegetace v údolní nivě nebo změny v podélném profilu a transportu splavenin) a aktuální stav lokality. Je nutné zvážit, zda návratový vývojový trend je na vzestupu nestability a je vhodné biotechnicky zasáhnout, nebo zda je již za vrcholem maximální nestability v úseku poklesu nestability (stabilizace) vývojového trendu v nových okrajových podmínkách, a jakákoliv snaha o návrat do původního stavu je vodohospodářsky i ekologicky nevhodná.

U korytotvorného procesu, který probíhá bez významných změn podélného profilu především v důsledku odstranění vegetace v údolních nivách, je potřebné zhodnotit, zda změna okrajových podmínek umožňuje proces samovolného návratu do stavu dynamické stability. Pokud ano, je vhodné upřednostnit ochranu a ovlivňování ekosystému pouze nápravou okrajových podmínek (průtoky, vegetace v nivách, prostor pro meandrování).

U akcelerované hloubkové eroze (změny v podélném profilu a transportu splavenin), která je v začátcích svého procesu, je nezbytné provést okamžitě renaturalizační opatření, které biotechnicky vrátí vodní tok do prognózovaného stavu dynamické stability. Jako příklad je možné uvést Opavu nad Novými Heřmínovými po povodních v roce 1997.

U akcelerované hloubkové eroze (změny v podélném profilu a transportu splavenin), která již proběhla a v jejímž důsledku má vodní tok vysoké erozní břehy, které se staly tvorbou nové říční terasy, je nezbytné umožnit průběh uvedeného procesu tak, aby se vytvořila nová údolní terasa s dostatečnou šířkou korytotvorného pásma pro dosažení nového stavu dynamické rovnováhy. Jako příklad je možné uvést Přírodní památku Profil Morávky, evidované lokality na Spojené Orlici, Chrudimce, Odře nebo Bečvě po povodních 1997.

Přírodní památka Profil Morávky nad Frýdkem Místkem je příkladem akcelerované hloubkové eroze a návratového trendu, který nemá v podmínkách střední Evropy obdobu a je dokumentován v přílohách. Původně se v této lokalitě vyskytoval geomorfologický typ na rozhraní typu větvení meandrujícího koryta v široké údolní nivě a divočení (C3/V9 a D3/V7). Uvedený předpokládaný stav můžeme položit do doby před intenzivním odlesňováním Beskyd. Po zvýšení erozních procesů v důsledku odlesnění a především různými technickými zásahy do toku, které narušily přirozenou dynamickou rovnováhu korytotvorných procesů, přešel popisovaný úsek toku do geomorfologického typu D3/V7 (divočení). Při průběžném zvyšování technických možností společnosti byly provedeny tvrdé úpravy koryta toku příčnými drátokamennými výhony a nepřírozeným zalesněním štěrkových lavic. Úpravou Ostravice a Morávky ve Frýdku-Místku zaklesla niveleta cca o 2,5-3,5 m pod dřívější niveletu a po destrukci jezu na konci úpravy Morávky byla iniciována velmi progresivní hloubková eroze ve snadno erodovatelném skalním podloží karpatského flyše. Kaňon Morávky dnes dosahuje v nehlubším místě 7,5 m pod původní dno koryta a čelo zpětné eroze stále pokračuje ve svém posunu proti proudu. Prognóza na konci úseku PP Profil Morávky u začátku úpravy v Dobré je cca 14 m pod úroveň původní nivy. Tok dosáhl geomorfologického typu A/H1 hloubková eroze ve skalním podloží. V současné době dochází k intenzivnímu rozšiřování úzkého erozního údolí a začíná se pozvolna vytvářet geomorfologický typ G/H2. S postupně se rozšiřující nivou se obnoví geomorfologický typ kolísající mezi typy C3/V9 a D3/V7 ve výrazně užší nové údolní nivě. Nová dyna-

mická rovnováha korytotvorného procesu bude přizpůsobena změněným okrajovým podmínkám, které jsou dány výraznými změnami v povodí Morávky. Údolní nádrž Morávka, hrzení bystřín v horní části povodí a převod vody Žermanickým přivaděčem představují zásadní změnu v hydrologickém i splaveninovém režimu. Vzhledem k omezenému přísunu splavenin se bude tok dlouhodobě blížit typu C3/V9.

1.7.2 Diagram pro rozhodování o ochraně nebo úpravě toků

V příloze je uveden diagram pro rozhodovací proces při řešení konkrétních lokalit. Na základě předchozích textů je zřejmé, že vodní toky budou vždy směřovat ke stavu dynamické rovnováhy, je pouze otázkou, kolik zbytečně vynaloženého úsilí, peněz a energie jim postavíme do cesty a k jakým projevům akcelerovaných korytotvorných procesů vyvolávajících zbytečné povodňové škody při návratových vývojových trendech je donutíme.

Aby bylo možné efektivně projít rozhodovacím procesem, je předložena pomůcka pro rozhodování, která bude v komentované podobě a doplněná fotodokumentací zveřejněna na adrese <http://www.sindlar.cz>.

1.8 Závěr

Přestože žijeme v historicky velmi hustě osídlené krajině, při aplikaci uvedené kategorizace toků a údolních niv zjistíme, že máme velké procento toků i niv, kde je nejen možné, ale i potřebné využít popsané principy.

Uvedené metodiky propojují revitalizace toků a niv z izolovaného zájmu ochrany přírody s komplexním řešením celostátní koncepce protipovodňové ochrany a s dlouhodobou ekonomickou efektivností státních i soukromých finančních zdrojů cílených do této oblasti.

V současné době jsou aktuální dva zásadní problémy:

Prvním problémem jsou pozemky v údolních nivách, které jsou zcela klíčové pro realizaci uvedených opatření. Je potřebné zdůraznit, že dnes probíhá prodej půdy, a to i v údolních nivách. Tím zvyšujeme složitost jakéhokoliv dalšího řešení.

Druhým problémem je veřejné mínění, že existuje pouze klasické řešení vodohospodářských úprav bez možnosti jakýchkoliv alternativ. S tím souvisí také otázka hledání investorů alternativních úprav – revitalizací, neřešitelnost majetkoprávních vazeb k dokončené stavbě, která musí obsahovat pozemkově minimálně první nivní stupeň, meandrový pás nebo řečiště u štěrkonosných toků. Vše je o lidech. Podaří-li změnit dosavadní přístupy, závisí pouze na tom, kolik lidí se přikloní k novým poznatkům a argumentům jako k motivaci pro prosazení a realizaci alternativních řešení.

1. Úvod

Pojem krajina lze dle dostupné literatury chápat například z hlediska obecného, geografického, ekologického, demografického, historického nebo správního. Ekonomické hledisko pojímá krajinu jako území, které prodělalo určitý hospodářský vývoj a má do budoucna sloužit určitému hospodářskému zaměření, hledisko urbanistické pojímá krajinu jako území, které by se mělo zahrnovat do komplexní úpravy určitého životního prostředí (aglomerace, soubor aglomerací).

Přírodní a sociálně-ekonomické složky a jejich vazby jsou v dobývacích prostorech karvinské části Ostravsko-karvinského revíru narušeny do takové míry, že území neplní své základní funkce. Celková kvalita životního prostředí a ekologických podmínek je naprosto nepřijatelná. Základním cílem je navrhnout taková opatření, aby z devastovaného území vytvořila v perspektivě několika let dynamický ekosystém, který se trvale udržuje s nepatrným kolísáním. Takto navržený ekosystém musí mít schopnost ekologické stability, aby mohl přetrvávat i za působení rušivého vlivu. Navržená krajina musí mít odolnost (minimální změna při působení rušivého vlivu) a pružnost (spontánní návrat do výchozího stavu na původní vývojový stupeň). V průběhu biologické fáze nelze vyloučit, že nově vytvořená krajina se bude vyznačovat ekologickou labilitou, tj. přechodnou vlastností ekosystému, která povede ke vzniku nového ekosystému s obnovenou stabilitou, přiměřenou novým ekologickým podmínkám.

Karvinskou hornickou krajinu lze označit podle typologie krajiny jako krajinu degradovanou, neboť dochází k jednostrannému a neracionálnímu využívání jejich přírodních zdrojů a poškozování přírodního životního prostředí. V částech karvinské hornické krajiny můžeme hovořit zároveň o krajinně devastované, neboť je úplně narušena její biologická rovnováha a struktura. Připočtou-li se k tomu negativní procesy, jež vznikají činností člověka, dochází k znehodnocování produktivity krajiny, ke zničení hodnot hygienických a estetických. Výsledkem je zničení krajiny jako životního prostředí pro člověka.

2. Základní charakteristika, historie a vývoj české části Hornoslezské uhelné pánve

Zásoby uhlí v české části Hornoslezské uhelné pánve do 1600 m pod povrchem (vrstvy doubravské, svrchní sušské, spodní sušské, sedlové) jsou odhadovány na 16 miliard tun, z nichž je jako vytěžitelných uváděno pouze 1,4 mld t (tj. 9 %). Reálně vytěžitelných uhelných zásob na činných dolech je však podstatně méně. Odhad reálně vytěžitelných zásob uváděný různými autory se však zásadně neliší a nepřekračuje objem 500 milionů tun. Současné ekonomické podmínky těžby vedou k nízkému využívání uhelných zásob a k uzavírání dalších dolů nebo jejich částí, a proto bude objem skutečně vytěžených zásob podstatně nižší, výrazně se tak zkrátí životnost dnes činných dolů. Z dosavadních úvah o vývoji exploatace uhlí v Ostravsko-karvinském revíru i z prognózních studií je možno předpokládat, že dnes činné doly na Karvinsku ukončí těžbu do roku 2020.

Tabulka 2.1 Předpoklad ukončení těžby na činných dolech OKR (Dopita, 1997)

Důl Československé armády	2010
Důl Lazy	2015
Důl Darkov	2020
Důl Československé mládeže	2020

V tabulce 2.1 jsou uvedeny roky předpokládaného ukončení jednotlivých, dnes činných

dolů. Lze očekávat, že po předpokládaném ukončení dobývání černého uhlí na Karvinsku ve 20. letech 21. století budou poklesy odeznívat ještě několik let. Podle zkušeností z rekultivovaných lokalit karvinského revíru lze předpokládat, že doznávající poklesy v důsledku vytěžených porubů mají největší vliv na pokles terénu na povrchu po třech až pěti letech po vyrušení sloje. Po tomto období povrch již klesá méně intenzivně, tyto další poklesy (řádově v centimetrech) již nemají zásadní vliv na tvorbu zcela nové krajiny.

Stručně shrnutí historie těžby uhlí v Ostravsko-karvinském revíru je uvedeno v tabulce 2.2.

Tabulka 2.2 Těžba uhlí (Dopita, 1997)

1763 –	nález uhlí
1880 –	2 034 662 t
1901 –	6 034 395 t
1920 –	7 182 265 t
1940 –	16 265 637 t
1960 –	20 902 589 t
1980 –	24 689 206 t
2000 –	11 000 000 t

Z přehledu je zřejmé, že k největšímu nárůstu těžby došlo v šedesátých až osmdesátých letech. S těžbou černého uhlí se neodmyslitelně váže i množství vedlejšího produktu důlního průmyslu – hlušiny – a to ve formě hrubého kamene (průměr cca 50 cm) nebo tzv. výpěrků (frakce cca 5 cm). V podmínkách ostravsko-karvinského báňského průmyslu, kde byl zvolen na přelomu let padesátých a šedesátých technologický postup těžby černého uhlí tzv. na zával, bylo nemyslitelné hlušinu zpět vracet tam, odkud přišla. Tímto způsobem začaly vznikat vedle těžařských závodů odvaly, které daly Karvinsku osobitý kolorit známý pod pojmem „měsíční krajina“. Z nutnosti řešení této situace vznikl v rámci koncernu OKR v roce 1962 podnik OKR – Rekultivace, který při spolupráci s dalšími institucemi, vysokými školami, výzkumnými ústavami a dalšími partnery hledal optimální řešení, jak tuto krajinu regenerovat. Po dvaceti letech výzkumných prací, po nabytých zkušenostech nejen přímo v terénu, ale i na půdě akademické, úřednické, a zejména legislativní byl předložen návrh řešení zahlazování důlních škod a regenerace krajiny formou velkoobjemových rekultivačních prací. V roce 1979 se konal celorepublikový seminář na téma rekultivačních prací, seminář, který lze nazvat průlomovým v pohledu na způsob rekultivace území, na utváření zcela nové krajiny.

V předchozích odstavcích záměrně uvádím pojem *zcela nové krajiny*, neboť pojem rekultivace, jehož definici jsem uvedl v úvodu, nelze dle mého názoru plně aplikovat. Jedná se skutečně o vytváření nové krajiny, neboť v místech, kde před dvaceti, deseti lety stály zastavby rodinných domků (např. karvinský Nový Jork a Darkov, stonavský Nový svět, lazecké Kašpárkovice), jsou dnes ve fázi ukončení asanační stavby s konečným rekultivačním cílem zemědělská či lesní plocha, nebo v místech, kde byl před dvaceti lety lesní porost, se nachází odvodňovací příkop, který odvádí vody nejen z torza lesního porostu v zatopené lokalitě, ale i vodu z okolních rekultivovaných ploch (lokalita Větrná jáma v Horní Suché).

Na proces rekultivace devastované krajiny je nutno pohlížet komplexně. V rámci dílčích rekultivačních staveb, které následně vytvoří nový krajinný ráz, je nutno brát v úvahu hydrologické poměry, předpokládané poklesy terénu, sklony budoucích staveb a technologický postup z důvodu prašnosti (primární či sekundární).

Obtížným problémem je rovněž stanovení rekultivačního cíle jednotlivých asanačně-rekultivačních staveb ve vztahu k budoucímu celkovému krajinnému rázu. V obvodu dobývacích prostorů se nacházejí lokality, ve kterých v posledním desetiletí již několikrát byl změněn rekultivační cíl. Jedním z hlavních důvodů je ekonomika následného využívání rekultivovaných pozemků. Vedle ekonomiky provozování je to rovněž haldové hospodářství, tvorba a schvalování územně plánovací dokumentace, požadavky a názory různých zájmových skupin, ale i autoregulační schopnost krajiny.

Při řešení obnovy území se projevují i střety zájmů různých názorů, zákonných ustanovení, vlastníků a správců pozemků poškozených důlní činností. Realizovat jednotlivé rekultivační stavby v lokalitách, kde střety zájmů obzvláště graduji, je možno pouze za určitých kompromisů všech zúčastněných stran. Příkladem je střet zájmů u asanačně rekultivační stavby „Kotlina u větrné jámy“ v Horní Suché, příprava následné rekultivace odkaliště Nový Jork, lokalita s výskytem bobra evropského nebo raka bahenního v Karviné – Dolech a další.

S rekultivačními pracemi v podobě, v jaké jsou známy ze současnosti, se začínalo v šedesátých letech a jejich historii můžeme sledovat přes léta osmdesátá, kdy velkoobjemové rekultivační práce nabíraly velkého rozmachu, po léta devadesátá, kdy důlní průmysl jde do útlumu a s tím i vzniká jiný náhled na další zahazování negativních vlivů důlní činnosti na povrchu.

S tematikou obnovy průmyslové krajiny se zabývala v počátcích rekultivačních prací v Ostravsko-karvinském revíru řada autorů (např. Drlík, 1965, M. Havrlant, 1979, Jiroušek, 1976, Kostruch, 1971, Santarius, 1974, Smolík, 1986, Štýs, 1981). V současnosti se krajinným plánováním a nápravou devastované krajiny zabývají např. J. Havrlant, 1999, Nepomucký-Salašová, 1996, Stalmachová, 1996, Štelec, 2000.

3. Návrh regenerace území v dobývacích prostorech

Současná situace

Se zahájením dobývání černého uhlí na území současných dobývacích prostorů Darkov, Louky a Stonava (Důl ČSM zahájil činnost v roce 1968, Důl 9. květen v roce 1960, Důl Darkov v roce 1982) bylo zajisté předpokládáno, že dojde k devastaci území, k negativnímu dopadu nejen na osídlení, ale i na životní prostředí. Z uvedeného důvodu byly zpracovávány různé studie a koncepce, jak tuto krajinu vrátit zpět jejímu poslání. Poslední ucelená koncepce, která předpokládala další těžbu do roku 2050, byla vypracována v roce 1986 (Koncepce rekultivace krajiny narušené těžbou uhlí v OKR II. etapa, Návrh řešení karvinské části OKR).

Po změnách společensko-ekonomických podmínek (po roce 1989), kdy ze setrvačnosti dobíhá proces rekultivace území podle původních záměrů a rozhodnutí, se objevují nové směry, názory a pohledy na rekultivaci, regeneraci a revitalizaci území postižených důlní činností, přijatelnější nejen pro krajinu, ale i pro životní prostředí jako celku. Ve smyslu zákonných ustanovení jednotlivé důlní podniky zpracovávají komplexní řešení území (KŘÚ), např. Důl Darkov takto činí v roce 1996 a 1997, Důl ČSM v roce 1997. Předkladatelé KŘÚ se začínají ve svých návrzích přizpůsobovat novým zákonným požadavkům (zejména zákon o životním prostředí, zákon o ochraně přírody a krajiny) a respektovat nové ekonomické podmínky. Tyto návrhy lze pokládat za náhradu původních koncepcí a záměrů. Zpracováním KŘÚ dochází ke konkrétní představě postupu rekultivačních prací za účelem zahlazení negativních vlivů hlubinného dobývání černého uhlí na životní prostředí. Od roku 2000 legislativa vyžaduje, aby hodnocení vlivů těžby černého uhlí, zejména jejího vlivu na životní prostředí podléhalo v plné výši zákonu o posuzování vlivů na životní prostředí. V rámci tohoto zákonného ustanovení

byly v roce 2000 předloženy dokumentace o hodnocení vlivu hornické činnosti na životní prostředí v dobývacím prostoru Louky ČMD a. s., Dolu ČSM o. z., Stonava a v dobývacích prostorech Darkov a Stonava OKD a. s., Dolu Darkov, o. z. Předmětné dokumentace byly však zpracovány pouze na léta 2000 až 2002. Ministerstvo životního prostředí České republiky vydalo k předmětným záměrům souhlasné stanovisko za předpokladu, že budou bez prodlení zpracovány nové dokumentace na delší období, nejméně do roku 2010. Dokumentace pro posuzování vlivů na životní prostředí (a tedy i koncepcí zahlazení důlních škod na povrchu) musí být zpracována na období co možná nejdéle (do ukončení těžby), neboť tvorba krajiny vyžaduje cílovou a komplexní koncepci, aby se zamezilo, popřípadě omezilo na minimum, opakování rekultivačních nebo revitalizačních prací na stejných lokalitách.

Důležité je dále porovnání závěrů uvedené koncepce z roku 1986 s dokumentací vlivů hornické činnosti na životní prostředí zpracované v roce 2000 z hlediska důsledků útlumu těžby černého uhlí na rekultivační procesy ve vztahu k životnímu prostředí na Karvinsku.

Vybrané příklady jednotlivých staveb mohou ilustrovat jejich pozitivní a negativní stránky. Lokalita Darkov poskytuje příklad pro analýzu výstavby vodohospodářské stavby „Zvýšení hrází Olše v Darkově na pravém i levém břehu“, která byla realizována v letech 1988-1993. Stavba byla realizována za účelem ochrany pravo- i levobřežní části Darkova před rozlitím řeky Olše v důsledku předpokládaných rozsáhlých poklesů. Ke značným poklesům však došlo ve stejném časovém období i v lokalitě vzdálené cca 200 m od této vodohospodářské stavby v centru Darkova (které mělo být právě výstavbou levobřežní hráze chráněno). Kladem této stavby může však do budoucna být základ pro trasu jižního obchvatu města Karviná.

Dalším příkladem je lesnická rekultivace realizovaná na ploše cca 15 ha ve Stonavě, části Nový Svět. Pozitivní stránkou této rekultivační stavby je oddělení průmyslové lokality dnešního závodu 3 Dolu Darkov (původně Dolu 9. květen) od osídlené části Stonavy – Nový Svět. Negativum této stavby je zalesnění plochy, již probíhají tři elektrovedy, jsou tedy zachována tři ochranná pásma pod elektrovedy, která jsou osázena nízkorostoucími dřevinami – keři. V perspektivě času tak vznikne „důsledně“ rozčleněný 15 ha lesní porost, anebo po likvidaci elektrovedů bude nutno znovu zalesnit ochranná pásma, aby se zabezpečila stabilita lesního komplexu.

V lokalitě Louky v roce 1987 byla z důvodu velkých poklesů a následné devastace zrušena Přírodní rezervace Loucké rybníky. Na jejím místě vznikly sedimentační a dočišťovací nádrže Dolu ČSM a odvaly důlního kamene. Loucká Mlýnka, která rybníční soustavou protékala, se změnila v kamenný 12 metrový hluboký „mrtvý“ kaňon. Klad umístění nádrží a účelového uložení důlního kamene lze spatřovat pouze v poměrně malém záboru území (jedná se místy o až 20 metrové poklesy, a tudíž objem pro uložení vedlejších produktů dolu stoupá s jejich výškou) a krátké dopravní vzdálenosti od Dolu ČSM. Rozhodným záporům bylo však umístění těchto staveb do přírodní rezervace. Dle současných rekultivačních záměrů by mělo dojít k obnově Louckých rybníků a Loucká Mlýnka by měla být revitalizována.

Z uvedených příkladů stručně popsaných lokalit lze jednoznačně dovodit, že devastovaná území nejsou koncepčně řešena, a to jak z pohledu dalšího funkčního využití, tak z pohledu časové posloupnosti a návaznosti. Nová opatření musí cíleně tento nedostatek eliminovat a jednotlivé rekultivační stavby navrhnout tak, aby jejich konečné uspořádání vytvořilo krajinu, která bude plnit své funkční poslání jako celek.

Perspektiva těžby černého uhlí a její dopad do roku 2030

Karvinsko pod zemí skrývá ještě značné zásoby kvalitního černého uhlí. V současných společensko-ekonomických podmínkách lze stěží předpokládat ukončení těžby „černého

zlata". Konečné řešení úprav devastované krajiny současných dobývacích prostorů bude navrhováno pro rok 2030. Trend těžby na zával je v současné době ještě více provázán ekonomickými faktory. Na jedné straně zpětnou zakládkou vyrubaných slojí důlním kamenem se těžební organizaci okamžitě zvýší náklady na dopravu a energii a sníží se produktivita a těžební výkony, v konečném důsledku se tak zvýší cena uhlí (uhlí se může stát neprodejným, důlní organizace ukončí činnost). Na druhé straně při zahlazování důlních škod na povrchu vznikají obrovské náklady na asanaci a rekultivaci území. Případnou další těžbu černého uhlí je tedy nutno zvážit nejen z pohledů ekologických, ale i z pohledů socioekonomických (nezaměstnanost v okrese Karviná činí téměř 20 %). Za předpokladu pokračování další těžby na zával je nutno počítat s dalšími poklesy terénu, s další produkcí důlního kamene a jeho následného uložení v rámci sanace území.

Návrh řešení krajiny musí nejen sledovat, jak krajinu vytvořit, jak koncipovat jednotlivé kroky, ale bude rovněž zahrnovat rozvahu, jak nově vytvořenou krajinu dále využívat a obhospodařovat. Je nezbytné vypracovat rovněž návrh na možné řešení provozu z hlediska majetkoprávního po ukončení činnosti dolů, a to na období nejméně dalších dvaceti let, tj. do roku 2050 (např. vytvoření státní organizace, finanční podpora státu – dotační tituly).

Karvinsko svým průmyslem – zejména těžbou uhlí a energetickou výrobou – dalo v minulosti společnosti mnoho hodnot, jejichž pomocí postupně dosáhla vyšší životní úroveň. Zvýšení životní úrovně však bylo dosaženo za cenu zhoršení životního prostředí na Karvinsku jako celku. V rámci odborných, ať formálních či neformálních diskusí zaznívají i takové hlasy, že příroda si pomůže sama. Samotná autoregulační schopnost krajiny, těžce postižené a zničené těžbou a průmyslem, nemůže však obnovit její biologickou rovnováhu s dostatečnou rychlostí bez přiměřeného zásahu člověka a celé společnosti.

Literatura:

- Buchwald, K., Engelhart, W.: Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody, PWRiL, 1975
 Dopita M. a kol.: Geologie české části hornoslezské pánve, Ministerstvo životního prostředí České republiky, 1997
 Drlík, R.: Zalesňování a ozeleňování haldových a jiných holých svahů in: Lesnický časopis, Praha 1965
 Gorzelak, A.: Zalesianie terenów porolnych, Instytut Badawczy Leśnictwa, Varšava 1999
 Greszta, J., Morawski, S.: Rekultaywacja nieużytków poprzemysłowych, Państwowe wydawnictwo rolnicze i leśne, Varšava 1972
 Havrlant, J.: Dopady těžby uhlí v příhraniční oblasti Karvinska in: Materiały symposiumu polsko-czeskiego, Sosnowiec 1999
 Havrlant, M.: Antropogenní formy reliéfu a životního prostředí v ostravské průmyslové oblasti, spisy Pedagogické fakulty v Ostravě, Ostrava 1979
 Jiroušek, Z.: Zahlázení následků důlní činnosti formou technické a biologické rekultivace in: Hornická Ostrava, 1976
 Jordan, P., Jankowski, A., Havrlant, M.: Antropogeneze reliefveränderungen in Oberschlesien in: Atlas ost- und Suedeuropa, Nummer 1.5 – CZ/PL, Wien 1999
 Kostruh, J.: Poklesy jako antropogenní činnost působící geomorfologické změny na povrchu a jejich vliv na životní prostředí Ostravska in: Sborník prací k problematice životního prostředí v Ostravě, Ostrava 1971
 Koutecká, V. a kol.: Příroda okresu Karviná, Okresní úřad Karviná, referát životního prostředí, 1998
 Krummsdorf, A., Grümmer, G.: Landschaft vom Reissbrett, Verlag für populärwissenschaftliche Literatur, Leipzig 1981
 Morawski, S.: Rekultaywacja nieużytków poprzemysłowych, PWRiL, Varšava 1972
 Heinsdorf, D.: Entwicklung und Zustand von Forstbeständen auf verschiedenen Kippsubstraten der Niederlausitz nach stadort- und baumarten- angepasster Minereraldüngungen in: Der Wald 12/1994, Berlin
 Mezera, A. a kol.: Tvorba a ochrana krajiny, SZN, Praha 1979
 Nepomucký, P., Salašová, A.: Krajinné plánování, Mendelova zemědělská a lesnická universita Brno, 1996
 Santarius, P.: Některé základní otázky vzniku lesního prostředí na kamenouhelných haldách, Havířov, 1974
 Santarius, P.: Význam vybraných přípravných dřevin pro zalesňování některých těžko zalesnitelných půd, Havířov 1980
 Santarius, P., ml.: Asanace a rekultivace území po hlubinné těžbě černého uhlí, pracovní materiál pro výjezdní zasedání Výboru pro hospodářství, zemědělství a dopravu Senátu Parlamentu České republiky, Karviná 1999
 Smolík, D.: Rekultivace v Ostravsko-karvinském revíru in: Ostravsko-karvinské uhlí, Ostrava 1986
 Smolík, D.: Vliv hlubinné těžby v OKR na změny v půdě a výnosy zemědělských plodin in: Asanace a rekultivace

devastovaných půd – hospodaření, Havířov 1974

- Stalmachová, B.: Základy ekologické obnovy průmyslové krajiny, VŠB – Technická univerzita, Ostrava 1996
 Sřelec, T.: Využití antropogenních ložisek v Ostravském kraji a jeho dopady na životní prostředí in: Prameny, Ostrava 2000
 Štirba, J.: Hospodaření v lesích Karvinska s ohledem na zlepšení životního prostředí v oblasti dotčené negativními vlivy těžby uhlí a průmyslu, Český Těšín 1985
 Štýs, S.: Rekultivace území postižených těžbou nerostných surovin, SNTL, Praha 1981
 Štýs, S.: Kohle und Brot, in: Wirtschaft und Handel in der Tschechischen Republik 1/2000, Praha

Úvod

Česká republika je pravděpodobně jedinou zemí na světě, která do své státní hymny vložila hluboce procítěná slova o krajině: *...zemský ráj to na pohled...* Interpretuji tato slova jako výraz vědomého nadšení a obdivu občanů této země k české krajině, která tvoří životní prostor tohoto národa. Národa, který před půldruhým tisíciletím vstoupil do tohoto geografického prostoru, úspěšně jej po staletí bránil jako svou zemi a buďoval v něm svůj domov.

Odpovídá současný stav české krajiny slovům státní hymny?

Dovolím si tvrdit, že současná česká krajina dojem „zemského ráje na pohled“ nebudí. Je to sice krajina krásných dalekých výhledů, s jakými se člověk setká jen málokde jinde v Evropě. Ale při bližším pohledu je to krajina temná smrkovými lesy na místě původních lesů listnatých; krajina rozlehlých uniformních polí bez rozptýlené zeleně; krajina plná odvodňovacích drenáží, zatrubněných potoků a vysušených mokřadů, řek s vybetonovanými břehy a rybníků s kalovou vodou; krajina ilegálních skládek odpadů na okrajích lesů a rozlehlých neupravených těžebních prostorů. A také krajina zanedbaných a neupravených vsí trvale poznamenaných „stavebními skvosty“ totalitní architektury i podnikatelského ducha současné doby; krajina rozježděných cest, které končí někde a nevedou nikam.

A zdá se také, že je to krajina lidí, kterým to nevadí, kteří se nestarají, natož aby usilovali o nápravu. Majitel pozemků toho využívá – dobře nebo méně dobře – a stará se o své. A toto „své“ není krajina v celku, ale ta její část, kterou on využívá nebo spravuje. Občan se rovněž stará o své – dům, zahradu – a širší okolí, krajinu jako celek, zdá se, už vůbec nepovažuje za „svou“ krajinu.

Důsledky tohoto počínání vidíme všude ve svém okolí. Zdá se, že ke dvěma v Evropě tradičně rozlišovaným kategoriím krajiny – krajině přírodní a kulturní – přibyla v ČR kategorie třetí: krajina nekulturní. Krajina, v níž neexistuje jednota lidského ducha a přírodní podstaty krajiny; krajina bez identity a bez lidské péče; schizofrenická krajina bez charakteru a historické dimenze.

Můžeme takovouto krajinu nazývat „zemským rájem na pohled“? Jsme spokojeni s tím, že toto je krajina našeho domova?

Posledních padesát let

Ve své přírodní podstatě dané geologicky, reliéfem, klimatem a hydrologickými poměry je česká krajina krajinou maloplošnou. Z této skutečnosti vycházelo a jí se podřizovalo i ekonomické využívání českých a moravských krajin v průběhu dlouhé historie českých zemí. Tato jednota přírody a člověka byla zdrojem kulturně-historické, estetické a sociálně-ekonomické rozmanitosti české krajiny. „Česká barokní krajina“ byla obecně uznávaným pojmem i v širších evropských souvislostech. Tento pojem byl zlikvidován, spolu s jím označovanými krajinami, surovým vpádem quasi-industriálního zemědělství a těžkého průmyslu do české krajiny v 50. a znovu v 70. letech právě minulého století. Výsledkem je dnešní uniformita krajiny, ztráta její kulturně-historické, estetické a biologické rozmanitosti, ztráta její identity a integrity. Několik špatných politických rozhodnutí a několik let stačilo k tomu, aby byla zničena kultura krajiny budovaná usilovnou prací lidí půl druhého tisíciletí.

Do těchto posledních 50 let bohužel nezbyvá než zařadit i uplynulých 12 let popřevratového vývoje po listopadu 1989. Začátek 90. let byl slibný. Současné období se však vyznačuje absencí jakékoliv koherentní politické vize a strategie práce s krajinou, nedostatečnou legislativou, a tudíž i nedostatečnou účinností státní správy; to nahrává jednostranným exploatačním tendencím se strany uživatelů, neodpovědnosti za krajinu, nezájmu

občanů. Za této situace je třeba se poklonit před lidmi – ať už soukromými osobami nebo pracovníky státní správy – kteří mnohdy s nesmírným úsilím a odvahou prosazují kulturní přístup ke krajině a usilují o znovuvzkříšení kulturního vztahu soudobého člověka ke krajině jako důvěrně známému prostoru vlastního domova. V příkrém rozporu k tomuto úsilí stojí stanoviska některých politiků zastávajících představu, že tyto věci vyřeší trh. Praxe práce s krajinou v evropských zemích západu i východu a severu i jihu ukazuje zřetelně, že krajina jako věc veřejná v celku a soukromá v detailu vyžaduje soustředěnou práci a kulturně motivovanou péči. Má-li být trvale udržitelným způsobem veřejně i soukromě využívána, musí být její vývoj systémovým způsobem a demokratickými metodami řízen. Z těchto principů vychází proto i politika Evropské unie a Rady Evropy v péči o krajinu tohoto kontinentu.

Evropa a my

Evropská Unie a její politické orgány a instituce věnují péči o prostředí, přírodu a krajinu poměrně značnou pozornost. Dosud přijaly a dále rozpracovávají řadu politických dokumentů, které upravují pravidla nakládání s přírodou a krajinou v členských státech Unie a prostřednictvím Rady Evropy i v širším evropském kontextu. Vycházejí přitom z prostého přesvědčení, že krajina mimo jiné

– má významnou úlohu z hlediska veřejného zájmu v kulturní, ekologické, environmentální a sociální oblasti,

– přispívá k utváření lokální kultury, je základní složkou evropského přírodního a kulturního dědictví, přispívající k lidskému blahobytu a konsolidaci evropské identity,

– představuje významnou součást kvality života člověka.

Z těchto a dalších důvodů se považuje za nutné, aby ochrana krajiny, péče o ni a řízení vývoje krajiny byly zakotveny v právních normách a aby byla řádně definována práva a povinnosti zúčastněných složek a právních subjektů ve vztahu ke krajině.

Nejdůležitějšími dokumenty evropské krajinné politiky jsou v současné době Celoevropská strategie biologické a krajinné rozmanitosti (1995), Směrnice o stanovištích (1997) a Evropská úmluva o krajině (2000).

Během několika let se ČR stane členskou zemí EU. Příprava tohoto politicky významného kroku je v chodu a zahrnuje nejen záležitosti týkající se bezpečnosti, obchodu, energetiky či zemědělství, ale i prostředí, přírody a krajiny. Jinými slovy: prostředí, příroda a krajina jsou předmětem politické agendy EU a důležitým kritériem pro hodnocení přípravy vstupu ČR do EU.

Jakou funkci bude mít ČR v budoucím politickém uspořádání Evropy? Rozhodně nebude branou do Evropy, jako je tomu v případě přímořských zemí. Nebude ani zemí s mimořádnými zdroji surovin. Ale bude, vzhledem ke své geografické poloze, nepochybně zemí, přes kterou se bude jezdit ze severu na jih a ze západu na východ. A může také být zemí, do níž se bude jezdit za přírodou a krajinou, za kulturou a historií a také za současností – za předpokladu, že lidé v této zemi vezmou tyto záležitosti za své.

Ve srovnání s členskými zeměmi EU má ČR poněkud horší výchozí pozici, pokud jde o stav prostředí, přírody a krajiny. To je dědictví totalitního režimu. Ale ani nejstarší zakladatelské země EU nemají v tomto směru uspokojivou situaci a náprava chyb, vzniklých zanedbáním základních ekologických principů při využívání krajiny v industriálním období, vyžaduje u nich – podobně jako v ČR – značné úsilí. Značné zpoždění za zeměmi EU má ale ČR ve dvou směrech:

Na prvním místě, v ČR dosud chybí obecné povědomí, že krajina má hodnotu, že je to kulturní statek a významná součást prostředí obyvatel této země; základ jejich společně

sdíleného kulturního dědictví a jeden z pilířů jejich národní identity. Pro českou situaci je typická:

- absence politického povědomí hodnoty krajiny u řídicích politických orgánů, která se ve svých důsledcích promítá do nedostatečné legislativy, nedostatečné úrovně rozhodování a mnohdy i do obstrukčních postojů různých politických uskupení,
- absence uživatelského povědomí krajiny, které se projevuje především v tom, že uživatelé částí krajiny nepociťují odpovědnost za krajinu jako celek, jako společný kulturní statek,
- absence občanského povědomí krajiny jako vlastního prostředí a domova; toto povědomí bylo záměrně zničeno totalitním režimem.

Na druhém místě, v ČR dosud vládne přesvědčení, že krajinu je možné ponechat samu sobě, k volnému a neřízenému použití; v důsledku toho chybí nebo nejsou dostatečně vyvinuty struktury systémového řízení a péče o krajinu a nástroje aktivní práce s krajinou, především efektivní prostorové plánování a výkonné složky údržby a rehabilitace krajiny.

Absence těchto základních atributů vztahu ke krajině a práce s krajinou vytváří v ČR vakuum nezájmu, neodpovědnosti a nedbalosti, nahrává jednostranně exploatačním tendencím a mnohdy i malafidním aktivitám různých „subjektů“, které ještě zhoršují současný nepřilíživě utěšený stav české krajiny. Dobře motivované krajinotvorné programy MŽP a MZe jsou jen kapkou v moři. Uvést krajinu do pořádku se nepodaří, pokud se na tomto úsilí nebudou aktivně podílet všechny ostatní resorty národního hospodářství, a to zejména ty, které nesou hlavní odpovědnost za hříchy minulosti: zemědělství, lesnictví, energetika, těžební průmysl, výstavba. Především odtud by měl vyjít popud ke změně v zacházení s krajinou a k nápravě současného stavu. Vytvořila by se tím široká nosná plocha nezbytná pro politická rozhodnutí. Je s podivem, že tento impuls ke změně dosud musí přicházet zvenčí, z EU, a že není nesen politickými a uživatelskými složkami vlastní země, které se tato záležitost především dotýká.

PANEL 6 KRAJINA V OHROŽENÍ

V soustavě mezinárodního práva zaměřeného na nejrůznější aspekty životního prostředí ve světě i v Evropě až donedávna zcela chyběla úmluva, která se zabývala ochranou, péčí a udržitelným využíváním krajiny. Nyní se zdá, že v nejbližší době může být tato mezera – alespoň na našem kontinentě – účinně zacelena. Několikaleté úsilí řady jednotlivců, institucí i států sjednat rozumnou a politicky přijatelnou úmluvu o evropské krajině bylo završeno v říjnu 2000 symbolicky v jednom z skvostů evropského kulturního dědictví, ležící v harmonické krajině Toskánska s řadou překvapivě přírodovědecky cenných míst – ve Florencii. Ale vraťme se na začátek...

Trocha historie

V současnosti je chráněno 12 % celkové rozlohy Evropy, zbytek tvoří nechráněná krajina, přičemž více než polovinu plochy našeho kontinentu lidé již přeměnili na zemědělskou krajinu a téměř třetinu pokrývají lesy různé kvality (Delbaere, 1998).

Od poloviny 90. let připravovala Rada Evropy návrh *Úmluvy o evropské krajině* (někdy překládané i jako *Evropská úmluva o krajině*, *European Landscape Convention*), nahlížející na krajinu nejen z čistě ochranného, ale i kulturně historického, estetického a etického hlediska. V dubnu 1998 se ve Florencii uskutečnila pod záštitou Rady Evropy a na pozvání italské vlády a regionu Toskánska mezivládní konzultační konference, které se zúčastnili jak představitelé příslušných ministerstev evropských zemí, tak regionálních a místních samospráv a nejdůležitějších mezinárodních a národních nevládních organizací a odborných společností. Na konferenci byl vůbec poprvé představen návrh zmiňovaného právního dokumentu (Plesník, 1998). Do výboru expertů, připravujícího právě na základě podnětů a připomínek, které zazněly na florentinské konferenci, modifikovaný návrh textu úmluvy, byl zvolen i zástupce České republiky. Uvedený výbor, tvořený šesti specialisty na ochranu krajiny a krajinou ekologii a šesti odborníky, zabývajícími se kulturními, historickými, sociálními a etickými aspekty péče o krajinu, se v období září 1999 – leden 2000 sešel celkem třikrát. Společné zasedání dvou orgánů Rady Evropy, Výboru pro činnosti v oblasti biologické a krajinné rozmanitosti a Výboru pro kulturní dědictví, jež proběhlo v březnu 2000 ve francouzském Štrasburku, schválilo po obsáhlé diskusi připravený text a postoupilo jej Výboru ministrů Rady Evropy, který text úmluvy na svém 718. zasedání 19. července 2000 s určitými úpravami přijal, takže úmluva mohla být 20. října 2000 předložena k podpisu jednotlivým evropským zemím na konferenci evropských ministrů o ochraně krajiny, konané opět ve Florencii pod patronací Rady Evropy. Ne náhodou představovala zmiňovaná konference nepochybný vrchol rozsáhlé kampaně *Evropa: společné dědictví*, uskutečňované od září 1999 Radou Evropy.

Úmluva o evropské krajině – přijatelný kompromis?

Protože se text úmluvy v průběhu vyjednání několikrát změnil (srov. Plesník, 1998, Michal, Plesník, 1999), podívejme se poněkud podrobněji na nejdůležitější články přijaté verze (Council of Europe, 2000, český souhrn Rivola, 2000).

Krajina hraje významnou roli z hlediska veřejného zájmu v oblasti kultury, životního prostředí a života společnosti, přispívá k vytváření místní kultury, je základní složkou evropského přírodního a kulturního dědictví a přispívá k spokojenému životu lidí a k udržení evropské identity.

Pro účely úmluvy je krajina pragmaticky definována jako část území, vnímaná člověkem, jejíž charakter je výsledkem činnosti a vzájemnou interakcí přírodních anebo antropogen-

ních činitelů. Úmluva tak chápe krajinu holisticky jako v čase se měnící systém, přitom se nevztahuje pouze na přírodovědecky, historicky nebo esteticky cennou krajinu, ale týká se veškeré krajiny s odůvodněním, že všechny typy krajiny ovlivňují rozhodujícím způsobem prostředí, v němž obyvatelé Evropy žijí. Konvence tak zahrnuje jak části krajiny, zařazené do Světového kulturního či přírodního dědictví, tak kupř. typickou příměstskou krajinu s nákupními středisky a billboardy, zámecký park či dokonce prostředí lidských sídel.

Nicméně aby bylo vůbec možné text tohoto závazného mezinárodního dokumentu sjednat, má každá smluvní strana možnost vymezit část svého území, kde úmluva z nejrůznějších opodstatněných důvodů platit nebude.

Cílem úmluvy je zabezpečit ochranu a péči o krajinu a krajinné plánování a organizovat evropskou spolupráci v otázkách, souvisejících s krajinou. Smluvní strany se zavazují zajišťovat dodržování úmluvy svými vlastními prostředky, a to v souladu s vlastním rozdělením kompetencí mezi jednotlivými odvětvími a s uspořádáním administrativy. Přitom budou brát v úvahu princip subsidiarity, tak jak je definován Evropskou chartou samosprávy (tj. s delegováním celostátních – regionálních – místních kompetencí na nejnižší účelnou úroveň).

Každý stát – signatář *Úmluvy o evropské krajině* dále zakotví ve vlastních právních předpisech princip, podle něhož je krajina podstatnou složkou prostředí lidské populace, výrazem rozmanitosti (diverzity) jejího společného kulturního a přírodního dědictví a základem identity populace s prostředím. Kromě toho formuluje a realizuje strategie na ochranu krajiny, péči o krajinu a pro krajinné plánování přijetím specifických opatření, jako jsou školení, výchova a vzdělávání, uvědomování veřejnosti, výchova odborníků, hodnocení krajiny a stanovení cílů v péči o krajinu.

Smluvní strany úmluvy dále zabezpečí účast nejširší veřejnosti, místních i regionálních úřadů a dalších partnerů při realizaci uvedených strategií a začlení krajinu do strategií, koncepcí a programů urbanismu a regionálního plánování a do státních koncepcí, strategií a programů kulturní, environmentální, zemědělské, sociální a hospodářské politiky, jakož i do ostatních odvětvových strategií s možným přímým nebo nepřímým vlivem na krajinu.

Všechny signatářské státy se přijetím úmluvy zavazují k osvětové činnosti zaměřené na občanskou společnost, soukromé organizace a veřejné orgány, mající za cíl zvýšit vědomí o hodnotách krajiny, její úloze a změnách v ní, k výchově specialistů – krajinářů a k proškolení pracovníků profesionálně ovlivňujících krajinu, jakož i k zakotvení krajinných hodnot a úloh spojených s jejich ochranou, péčí a plánováním ve školní výuce. Využíváním aktivní účasti nejširší veřejnosti a regionálních a místních úřadů a ve snaze zlepšovat vědomí o významu krajiny se signatářské země dále zavazují mapovat krajinu na vlastním území, analyzovat jejich charakteristiky, dynamiku a tlaky, pod kterými se mění, a zhodnotit je s ohledem na specifické hodnoty přisuzované jim veřejností a místními a regionálními úřady, dalšími partnery a zainteresovanými stranami. Inventarizace a neustálé hodnocení krajiny a jejich částí má být propojováno s výměnou zkušeností mezi signatářskými státy. Významnou a také dlouho diskutovanou povinností státu, který *Úmluvu o evropské krajině* ratifikuje, přijme nebo schválí, zůstává nutnost stanovit pro určené a hodnocené části krajiny cíle jejich kvality.

V praxi to znamená požadavek formulovat tyto cíle (čili jak má kvalitní krajina vypadat), a to nikoli pouze na mapách či představách krajinných plánovačů či vědců-teoretiků, ale po konzultaci s veřejností, tj. v tomto případě místním obyvatelstvem. Pro realizaci těchto krajinných strategií využijí smluvní strany odpovídající prostředky ochrany a péče o krajinu a krajinného plánování.

Skutečně účinná ochrana a péče o krajinu a krajinné plánování na evropském kontinentě nejsou dost dobře myslitelné bez mezinárodní spolupráce, uskutečňované prostřednictvím mezinárodních strategií a programů. Tato spolupráce se podle textu úmluvy nesoustřeďuje jen na odbornou a vědeckou kooperaci, ale zahrnuje i výměny odborníků na nejrůznější aspekty péče o krajinu a na vzájemné informování jak o výsledcích výzkumných projektů, tak o všech otázkách, jichž se úmluva dotýká. Smluvní strany by také měly podporovat přeshraniční spolupráci na místní a regionální úrovni a tam, kde je to nezbytné, připravovat a realizovat společné programy týkající se krajiny. Místní a regionální úřady a jejich seskupení i nevládní organizace mohou být za mimofádný příspěvek k ochraně a péči o krajinu a za krajinné plánování, které mohou sloužit ostatním územním úřadům v Evropě jako příklad, oceněny *Cenou za krajinu Rady Evropy*.

Pro sledování a realizaci úmluvy ustaví Výbor ministrů Rady Evropy výbor expertů, který rovněž navrhne pravidla pro *Cenu za krajinu Rady Evropy*.

Pohled do zákulisí

Skutečnost, že *Úmluva o evropské krajině* byla sjednávána více než šest let, naznačuje, že nalezení všeobecně přijatelného kompromisu v tak komplexní problematice, jako ochrana, řízená péče a udržitelné využívání krajiny bezesporu je, rozhodně nebylo jednoduchou záležitostí. Ostatně nejlepším důkazem tohoto tvrzení zůstává fakt, že postupně vzniklo celkem sedm verzí textu úmluvy. Při vyjednávání i zástupci států s tradiční a vlivnou ochranou přírody, rozpracovaným systémem územního plánování a důrazem na zachování historického dědictví, jako je Nizozemsko, argumentovali, že úmluva je připravována v okamžiku, kdy řada států uplatňuje v legislativě v dané zemi tradiční způsob využívání území (land use), a že v současné době jsou občané západoevropských zemí citliví k ratifikaci nových úmluv prostě proto, že dochází k určité devalvací těchto nástrojů mezinárodního práva (jednoduše řečeno, zdá se jim, že je dnes „přeúmluvováno“). Představitelé některých federálních států, zejména SRN, upozorňovali, že jejich ústava vyžaduje, aby s přijetím úmluvy vyslovily souhlas všechny spolkové státy, i když mají kupř. odlišný systém územního, popř. krajinného plánování. Delegáti dalších zemí, kupř. Velké Británie, které se významnou měrou zasloužily o sjednání konvence, si vzaly určitý čas na rozmyšlenou: než *Úmluvu o evropské krajině* podepíší, provedou příslušné státní orgány rozbor možného dopadu její ratifikace na různá odvětví včetně odhadu finančních nákladů, které si skutečně, nikoli papírově naplňování úmluvy vyžádá.

Na druhou stranu sjednání úmluvy od samého začátku významně podporovaly nejen některé členské státy EU, jako je Francie, Itálie či Belgie, ale i Norsko či Švýcarsko.

Jako vhodný příklad toho, jakými proměnami prošel text úmluvy, můžeme uvést článek, věnovaný výboru expertů. Návrh, předložený mezivládní konferenci ve Florencii v dubnu 1998, předpokládal, že tento výbor, původně označovaný jako Výbor pro evropskou krajinu, určí, samozřejmě na základě předem daných a co nejvíce objektivních kritérií, části krajiny na našem kontinentě, mimořádně hodnotné z celoevropského hlediska. Těm by měly smluvní strany poskytnout zvláštní ochranu, a to bez ohledu na způsob, jakým jsou až dosud využívány. Návrh rovněž umožňoval, aby prvních pět států, které se stanou smluvními stranami úmluvy, navrhlo seznam evropsky významných krajin. Protože v Evropě existuje řada států, které ve své legislativě nemají velkoplošná zvláště chráněná území tak, jak je známe z ČR v podobě chráněných krajinných oblastí a národních parků, byl tento paragraf nakonec nahrazen ustanovením o *Ceně za krajinu Rady Evropy*.

Budoucnost Úmluvy o evropské krajině

Během zmiňované ministerské konference o ochraně krajiny podepsalo *Úmluvu o evropské krajině* celkem 18 zemí (Belgie, Bulharsko, Dánsko, Finsko, Francie, Chorvatsko, Itálie, Litva, Lucembursko, Malta, Moldova, Norsko, Portugalsko, Rumunsko, San Marino, Španělsko, Švýcarsko a Turecko).

Z hlediska dalšího vývoje bude rozhodující, kdy úmluvu ratifikuje, přijme nebo schválí deset členských států Rady Evropy a úmluva tak vstoupí v platnost. Neméně důležitý bude i postoj Evropských společenství (ES): v legislativě ES totiž – s výjimkou venkovského prostoru – neexistuje směrnice či nařízení, které by se týkalo výlučně širěji pojeté ochrany krajiny. V okamžiku, kdyby se smluvní stranou *Úmluvy o evropské krajině* stala i ES, musí k ní přistoupit nejen všechny současné členské státy Evropské unie (EU), ale i kandidátské země, a to ještě před předpokládaným vstupem do EU.

Sjednání a zejména následná realizace *Úmluvy o evropské krajině* spadá do období, kdy Rada Evropy přehodnocuje v důsledku politického, hospodářského a společenského vývoje, k němuž došlo v 90. letech na našem kontinentě, své priority. Přestože poněkud ustupuje ze své role jako jednoho z klíčových partnerů v evropské ochraně životního prostředí, kterou až dosud hrála, právě komplexní pojetí úmluvy, která bere v úvahu nejen environmentální, ale i historické, kulturní, etické a estetické aspekty péče o krajinu, a to i z pohledu základních lidských práv a regionálního rozvoje, dává šanci, že se konvence již v blízké budoucnosti stane důležitým nástrojem, jak se postarat o evropské krajinné dědictví. Předpokládá se, že po přijetí úmluvy nebudou na její naplňování zřízeny v rámci Rady Evropy žádné nové organizační jednotky, ale využijí se stávající. Realizace tohoto právního dokumentu by měla být financována dobrovolnými příspěvky smluvních stran a pozorovatelů a jenom z menší části z rozpočtu Rady Evropy.

Česká republika a Úmluva o evropské krajině

Na rozdíl od předcházejících verzí finální text *Úmluvy o evropské krajině* významně přehazuje znění zákona č. 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny a zasahuje do řady dalších odvětví (místní rozvoj, zemědělství, školství, doprava apod.). Jestliže se chceme stát smluvní stranou úmluvy a naplňovat ji nejen „jako“, měl by její text projít pečlivým meziresortním projednáváním a „rentgenováním“ z hlediska již existující nebo připravované národní legislativy, zahrnujícím i vyčíslení možných nákladů a stanovení dalších nezbytných kapacit. Jen tak může ČR dostát závazkům úmluvy, majícím za cíl skutečně účinnou, citlivou a dlouhodobě udržitelnou péči o krajinné dědictví celé Evropy.

Literatura:

- Delbaere, B. C. W. (ed.): Facts & Figures on Europe's Biodiversity – State and Trends 1998-1999, European Centre for Nature Conservation, Tilburg 1998
 Council of Europe: European Landscape Convention and Explanatory Report, Council of Europe, Strasbourg 2000
 Michal, I., Plesník, J.: Úmluva o evropské krajině: současný stav příprav, *Ochrana přírody*, 54, 1999, str. 306-307
 Plesník, J.: Úmluva o evropské krajině připravena k podpisu, *Ochrana přírody* 53, 1998, str. 220-221
 Rivola, M.: Evropská úmluva o krajině, *Ochrana přírody*, 55, 2000, str. 300

Dovolu mi, abych se Vás pokusil seznámit s příběhem, který se odehrál a odehrává v krajině jednoho z našich nejkrásnějších a zároveň nejpoškozenějších pohoří – v Jizerských horách.

Krajina Jizerských hor byla v průběhu posledních dvou tří staletí pozměňována ve prospěch požadovaných hmotných užitků, avšak bez respektování hlubších ekologických souvislostí. V posledních desetiletích byla zvýšená ekologická labilita horských převážně monokulturních lesů tragicky prověřena a umocněna extrémně vysokou imisní zátěží pocházející z energetických a průmyslových zdrojů v severním příhraničí. Uchovaly se zde však i fragmenty přírodě blízkých a ekologicky podstatně stabilnějších ekosystémů, které jsou šancí a nezastupitelným východiskem pro celkovou revitalizaci zdejší horské krajiny, a proto jsou i klíčovou součástí všech rehabilitačních projektů. Přes to vše zůstaly Jizerské hory kouskem našeho velmi důležitého krajinného a přírodního dědictví a staly se krajinou kontrastů. Příběh je však i o lidech různých profesí, kteří z různých důvodů nemají k sobě vždy blízko. O ochráncích přírody, lesnicích a veřejnosti. Přesněji o pracovnících Správy Chráněné krajinné oblasti Jizerské hory, pracovnících Lesů České republiky s. p. a nevládních organizacích, zejména Nadace pro záchranu a obnovu Jizerských hor, Starých ochránců Jizerských hor a o. s. Suchopýr.

Vztahy mezi profesionálními ochránci přírody a lesníky zde byly na začátku 90. let velmi nedobré a ve velké míře se nesly v konfrontačním duchu, kdo nebo co nejvíce přispělo k zoufalému stavu lesní krajiny v Jizerských horách (imise, lesníci, a nebo dokonce ochránci přírody). Správa CHKO Jizerské hory v roce 1991 na základě analýzy problému formulovala základní principy a východiska obnovy horských lesních ekosystémů poškozených imisemi i nevhodným lesním hospodařením. Došlo tak k prvnímu pozitivnímu posunu, protože tento projekt obsahoval elementární logiku a vycházel z moderních poznatků krajinné ekologie a lesnictví, a navíc se v něm ochrana přírody hlásí ke své spoluodpovědnosti při jeho naplňování. Velmi důležité také bylo, že byl v roce 1992 přijat nový zákon o ochraně přírody a krajiny, čímž se Správa CHKO Jizerské hory stala speciálním orgánem státní správy v ochraně přírody s definovanými pravomocemi. V roce 1993 byla uzavřena smlouva o spolupráci mezi státními lesy a státní ochranou přírody při záchraně a reprodukci ohrožených původních populací lesních dřevin a jejich využití při obnově lesních společenstev v Jizerských horách. Protože dostatečně aktivní úloha Správy CHKO Jizerské hory narážela na nedostatek finančních prostředků, byla v roce 1993 založena Nadace pro záchranu a obnovu Jizerských hor. Byly tak vytvořeny základní předpoklady k aktivní ochraně a obnově lesů v Jizerských horách – dohoda se správcem státních pozemků, relativní dostatek finančních prostředků a získání určitých koncepčních i operativních pravomocí v péči o přírodní prostředí. K úspěchu zahájení práce Nadace pro záchranu a obnovu Jizerských hor zásadním způsobem přispěla podpora nizozemské Nadace prince Bernarda, která na uskutečnění konkrétního projektu zaslala více než 2 mil. Kč. Podporu projektům i nadaci vyjádřily významné osobnosti – bývalí ministři Josef Vavroušek, Bedřich Moldan, Ivan Dejmál, prof. Jan Jeník a prof. Josef Fanta a mnoho dalších. Jizerské hory rovněž navštívila vynikající německá spisovatelka českého původu, dnes již zesnulá, Libuše Moníková. Po seznámení s problematikou věnovala celý honorář za literární cenu Adalberta von Chamisso (přes 23 tis. DM) na realizaci projektů na obnovu přírodě blízkých lesů. Určitou inspirací pro nás bylo i působení nadace FACE v sousedních Krkonoších a některé zahraniční zkušenosti. To vše a zvláště první dílčí konkrétní praktické výsledky práce, jako byl velmi úspěšný sběr osiva z původních jizerskohorských populací smrku, kosodřeviny, buku, břízy karpatské a jilmu a dalších dřevin, zlepšily kooperaci a porozumění mezi ochránci přírody a lesníky. Přes množství rozdílných názorů, různé

potiže, chyby a nedořešené problémy se program celkové obnovy a rehabilitace lesů CHKO Jizerské hory v určité míře daří naplňovat společným postupem ochranářů přírody, lesníků a nově se formujících nevládních organizací.

Lesní ekosystémy v Chráněné krajinné oblasti Jizerské hory byly v průběhu 80. let extrémně poškozeny důsledkem vysoké imisní zátěže z rozvoje energetických zdrojů (zvláště z Polska a bývalého východního Německa) a ekologicky nevhodného lesního hospodaření. Mezi nejvýznamnější indikátory znečištění ovzduší náležejí síranové a nitrátové anionty a celková atmosférická depozice. Výška celkové depoziční zátěže kulminovala koncem 80. let a přesto, že je u většiny komponent v současnosti o několik desítek procent nižší, patří stále k nejvyšším v rámci celé Evropy. Po počátečním dvoji- až trojnásobném poklesu depozice v první polovině 90. let se její výše víceméně stabilizovala nebo mírně narůstá. Lesní hospodářství zde od 19. století dávalo přednost pěstování jednodruhových, geneticky nepůvodních smrkových porostů se zjednodušenou prostorovou výstavbou, protože vycházelo z modelu pěstování lesa věkových tříd ve snaze zajistit trvalou a vyváženou produkci dřevní hmoty. Tímto monofunkčně pojímaným hospodařením jsou však generovány velmi labilní lesní porosty, neboť jejich pěstování nezohledňuje základní ekologické zákonitosti, podmínky a dynamiku lesních ekosystémů. Četné problémy s ekologickou stabilitou lesa byly zaznamenány již před masivním působením imisí a projevovaly se například větrnými a hmyzími kalámitami na nezanedbatelně velkých plochách. Nárůst imisní zátěže v druhé polovině 20. století způsobil zásadní umocnění těchto potíží, na velkých plochách začalo docházet k defoliaci smrkových porostů, doprovázené zvýšeným výskytem hmyzích škůdců a chaotickou velkoplošnou těžbou zachraňující ohroženou dřevní hmotu pro národní hospodářství. Při tom docházelo k narušování povrchu půdy. Celkově byla souvisle odtěžena třetina všech porostů (tj. asi 100 km²) v nadmořských výškách nad cca 850 m, tj. v geoklimaticky nejvíce extrémních plochách, čímž došlo k narušení samotné integrity lesa. Významné jsou i poruchy a poškození v geobiochemických procesech lesních ekosystémů. Lesní hospodářství bohužel v této složitě době nedokázalo spolu s vědeckou základnou najít relevantní strategii záchranu a obnovy lesa. Tento příspěvek popisuje filosofii a dílčí výsledky realizace projektu záchranu a obnovy lesních ekosystémů postižených imisemi, který vychází ze záchranu a reprodukce fragmentů původních populací dřevin a jejich využití v obnovním systému ekologické stability, který více zohledňuje přírodě blízkou druhovou, genetickou a prostorovou skladbu lesa a přirozené procesy, jež v něm probíhají. Projekt je možné hodnotit jako invenční příspěvek ochrany přírody k praktické rehabilitaci krajiny v ohrožení i jako modelový případ hledání efektivní spolupráce ochrany přírody a lesního hospodářství. Přes řadu dílčích pozitivních výsledků je jeho realizace doprovázena řadou problémů a rizik, které mohou vést k nenaplnění jeho dlouhodobých cílů.

Jizerské hory jsou nejsevernější české pohoří. Menší, ale výškově srovnatelná část pohoří přesahuje do Polska. Nadmořské výšky jsou v rozpětí od 350 m na úpatí pohoří až po 1124 m (Smrk) resp. 1127 m (Vysoká Kopa v Polsku). V roce 1968 zde byla vyhlášena Chráněná krajinná oblast na ploše 366 km². Geologicky je oblast součástí Krkonošsko-jizerského krystalinika, ve stavbě pohoří výrazně převažují žuly. Oblast masivu Smrku a Kančího vrchu je budována rulami a zcela ojediněle se vyskytují bazalty (např. nefelinity na Bukovci). Centrální část pohoří, přibližně od 850 m n. m. vytváří náhorní plát. Území má hustou hydrografickou síť a vydatné srážkové úhrny blížící se na některých místech 1500 mm ročně. Je zde zaznamenán v ČR nejvyšší denní srážkový extrém z roku 1897 o hodnotě 345,1 mm. Klimaticky patří oblast k chladnějším s velkými rozdíly v závislosti na nadmořské výšce a geomor-

fologických podmínkách. V centrální části pohoří se roční průměrné teploty pohybují v rozmezí 3-4°C, na úpatí pohoří zpravidla mezi 6-8°C. Oblast patří mezi vodohospodářsky velmi významná území.

Lesní společenstva v současnosti pokrývají 269 km², tj. 73 % plochy chráněné krajinné oblasti. Reprezentují nejen největší hodnoty přírodního prostředí, ale i ekologicky závažný problém. Lesní vegetační útvar by podle geobotanické rekonstrukce, která ilustruje přibližný rozsah ekologicky nejstabilnější potenciální vegetace v případě, že by člověk neprováděl hospodářské ani jiné zásahy, pokrýval prakticky celou plochu pohoří. Více než dvě třetiny přirozených lesů Jizerských hor tvoří společenstva s dominantním podílem buku a jedle s příměsí smrku a dalších dřevin. Na méně než jedné třetině, zhruba nad vrstevnicí 900 m, převažují porosty s převahou smrku a klimaxové horské smrčiny, doplněk tvoří vrchoviště s klečí, olšiny a okrajově doubravy. Vzhledem k nadmořským výškám je poměrně překvapivý značný rozsah přirozených smrčín. K podobným závěrům dospěla i lesnická typologie. Lesní vegetační stupeň dubobukový tvoří 3 %, bukový necelých 10 %, jedlobukový 19 %, smrkobukový 43 %, bukosmrkový necelých 10 % a smrkový 15 %. Tyto informace jsou důležité pro současnost i budoucnost zdejších lesních porostů.

Druhová a prostorová skladba lesa i provenienční původ se zvláště od začátku 19. století začaly měnit ve vztahu k bouřlivě se rozvíjícímu hutnímu a sklářskému průmyslu. Smíšené a prostorově značně rozrůzněné porosty byly stejně jako dřtivá většina přirozených smrčín převážně vytěženy a záhy se objevil nedostatek dřevní hmoty. K odstranění tohoto problému – k zajištění trvalé a vyrovnané produkce dřeva – začalo být rozvíjeno systematické lesní hospodářství v rámci modelu lesa věkových tříd spojené se zaváděním rychle rostoucích stejnověkových kultur smrku nepůvodní provenience. Poměrně záhy se objevují příznaky ekologických kalámit (např. masový výskyt kůrovce, bekyně a ploskohřbetky a rozpad lesa větrem). Snahy lesníků ve 20. století tuto situaci řešit pěstováním ekologicky stabilnějších porostů přírodě bližšího charakteru zůstaly v absolutní většině pouze v oblasti teoretických úvah. To lze zčásti dokladovat vývojem zastoupení vybraných dřevin v nejmladších kulturách v době před imisní kalámitou, v době její kulminace a po ní.

Odumírání a velkoplošné odtěžování lesa v 80. letech se výrazně zvýšilo, což dokládá rozsah těžby dřevní hmoty. Podíl nahodilých těžeb se s celkovou těžbou téměř překrýval. O lesním hospodaření se v tomto případě dá hovořit jen velmi obtížně. Zdá se, že chaoticky realizované lesní hospodaření v té době přispělo spíše než ke zpomalení rozpadu porostů k ještě vyššímu poškození lesních ekosystémů. Velkoplošným odtěžením téměř 100 km² porostů soustředěných do geoklimaticky extrémní náhorní plošiny došlo k ohrožení integrity lesního vegetačního útvaru. Namísto strategie záchranu a obnovy lesa byla zvolena strategie záchranu dřevní hmoty a následně bylo přistoupeno k velkoplošně aplikovaným kurativním opatřením s ekologicky problematickým dopadem. Na velkoplošné odtěžování lesa navazovalo velkoplošné zalesňování, které využívalo provenienčně i druhově nepůvodní dřeviny (zvl. smrk pichlavý), letecká aplikace insekticidů a letecké vápnění, které kromě jiného podporovalo tvorbu biomasy pseudoklimaxových travinných společenstev s *Calamagrostis villosa* (třtinou chloupkatou), což bylo logicky uzavíráno úsilím o velkoplošnou aplikaci herbicidů. Při přibližování těžených porostů místy docházelo k vysokým erozním škodám. V extrémních případech objem oderodované půdy z ha dosahoval 0,66 m³ z 1 m³ odtěžené a přibližně dřevní hmoty. Aktivní těžba v povodích měla i výrazný vliv na kvalitu povrchových vod.

Otázka vhodnosti, či nevhodnosti ponechávání odumřelých porostů byla poměrně široce diskutována. Na jedné straně zvyšuje oproti holině zachyt atmosférické depozice (obdobně

jako lesní porosty), na druhé straně lze pozitivní efekt ponechávání biomasy spatřovat v tom, že uchovává zásobníky živin, přispívá k uzavírání ekologických cyklů i v narušených ekosystémech, vytváří relativně vysoké stanovištní diverzity, což je podmínka diverzity biocenóz. Přes tyto rozpornosti lze konstatovat, že prosychnající porosty měly být podstatně více a dříve využity v rámci obnovy poškozených lesních společenstev jako celku. Stávající neodtěžené fragmenty převážně odumřelého lesa nemají ve vrcholových partiích bez vstupu dodatkové energie možnost vzdorovat vnějším negativním vlivům.

Začátkem 90. let bylo stále více zřejmé, že velkoplošně provedená obnova lesa vycházející z masivního využívání exotického smrku pichlavého a další velkoplošně realizovaná opatření agrotechnického charakteru (hnojení, vápnění, letecká aplikace biocidů ap.) nejsou perspektivní pro návrat ekologicky plnohodnotných a stabilních lesních porostů a že tento přístup obsahuje pro budoucnost četná rizika. Proto byla nově formulována strategie zachrany a obnovy lesa v imisně zatížených lesních ekosystémech Jizerských hor, která odráží základní krajinně-ekologické, genetické a lesnicko-pěstební poznatky. Jako základ byla hodnocena i dvě krajní řešení:

1. Nezalesňovat náhorní plošiny a ponechat je pravděpodobně retrogradní sukcesi,
2. Pokračovat ve velkoplošném zalesňování využívajícím ve značné míře nepůvodních dřevin a smrku.

První řešení bylo zřejmě směřovalo ke stabilizaci neoklimaxových travinných společenstev tvořených převážně *as. Junco effusi* – *Calamagrostietum villosae*, k dalšímu rozšíření ploch s narušenou integritou lesa a k nežádoucímu snížení horní hranice smrkobukového lesního vegetačního stupně. Případný návrat lesa by byl zřejmě přirozenou sukcesi blokován a nebo by byl velmi dlouhodobý. Naopak pokračování ve velkoplošném zalesňování je velmi neefektivní a riskantní, neboť rovnoměrně zvyšuje zachyt atmosférické depozice, nemůže využívat druhově a geneticky žádoucího místního sadebního materiálu a predeterminuje riziko opětového vzniku rozsáhlých stejnověkých a víceméně jednodruhových ekologicky labilních lesních kultur, jejichž opakovaný rozpad i v podmínkách podstatně nižší imisní zátěže by mohl výrazně přispět k ireverzibilní ztrátě lesa jako vegetačního útvaru. Navíc z praktického hlediska je zřejmé, že na velké ploše nelze zajistit dostatek druhově a geneticky hodnotného sadebního materiálu a dostatečně intenzivní péči o obnovené porosty.

Principy strategie obnovy lesa byly shrnuty do jednoduchých modelových obrázků a vycházejí z postupných kroků v rámci dlouhodobě formulovaného cíle:

- prioritní stabilizace ekologicky stabilnějších fragmentů lesa náhorní plošiny (850-1124 m),
- stabilizace svahových komplexů lesa se zvláštním zřetelem k jejich hornímu okraji na přechodu do náhorní plošiny (cca 800-900 m),
- postupné rozšiřování stabilizovaných prvků integrity lesa.

K tomu jsou nezbytné předpoklady:

- vymezení obnovního systému ekologické stability místního, regionálního a nadregionálního významu se stanovením základního revitalizačního managementu,
- záchrana a reprodukce fragmentů původního genofondu lesních dřevin v geneticky přijatelné rozrůzněnosti a v dostatečné kvantitě pro obnovu lesa,
- rozvinutí přírodě blízkých pěstebních postupů lesního hospodaření na svazích pohoří, které budou v porostech s vhodnou druhovou skladbou preferovat maloplošnou přirozenou obnovu a v porostech monokulturních smrčín maloplošnou obnovu s polopřirozenou cílovou druhovou skladbou dle stanovištních a sozologických podmínek,
- stabilizace obnovních biocenter a horní hranice lesa a následně postupné rozšiřování a vytváření obnovní sítě (při stabilizaci a obnově je nutné ve zvýšené míře využívat meliorač-

ních dřevin ranějších sukcesních stádií lesa jako jeřáb, břiza pýřitá, břiza karpatská, břiza bradavičnatá, vrba živa, osika),

- dlouhodobý monitoring vlastnosti horských ekosystémů, zvláště vývoj atmosférické depozice a efektivity prováděných opatření,
- při pozitivním vývoji předchozích kroků je možné přistoupit k cílené celoplošné obnově lesních společenstev,

Z hlediska časových horizontů lze uvažovat postupnou realizaci základní struktury projektu rozloženou přibližně na 40-50 let, navazující poslední fáze celoplošné obnovy lesa by měla být rozložena rovněž na 30-50 let. Konečným cílem jsou interiérově strukturovaná a druhově rozmanitá obnovní biocentra se zvýšenou ekologickou stabilitou, které částečně omezí vstup atmosférické depozice. Resistance i resilience těchto obnovních struktur lesa ve vztahu k vnějším disturbančním činitelům by měla být podstatně vyšší než v stejnověkých a zpravidla jednodruhových lesních porostech. V makroměřítku uvedený obnovní postup zajišťuje vznik nejstejnovekých porostů, u nichž je omezeno riziko velkoplošného rozpadu či průběhu kalamit. Důraz je nutné klást na trvalé a systematické využívání původního nebo případně jinak geneticky hodnotného sadebního materiálu, který v dlouhodobém horizontu s narůstající hmotou vyruší vlastnosti porostů s geneticky a druhově nevhodnou skladbou.

Při realizaci projektu budou vhodně využity i stávající kultury smrku pichlavého pokrývající celkově 28 km², které budou maloplošně postupně rekonstruovány s využitím obdobných principů. Nutné je však vyloučit představu prosté substituce tohoto smrku naším smrk ztepilým. I zde bude nutné při obnově ve zvýšené míře nutně využívat v kombinaci s původním smrkem nemalého podílu přirozených melioračních dřevin raných sukcesních stádií, a umožní-li to podmínky buk-smrkového lesního vegetačního stupně, i buku. To vše nikoliv proti smrku, ale právě pro možnost obnovy přírodě blízkých lesů Jizerských hor, v nichž má svoje nezastupitelné místo i smrk.

Cílové druhové skladby vycházejí ze základních stanovištních podmínek, modelové přirozené druhové skladby zohledňují celkovou imisně-ekologickou situaci, přirozené vývojové cykly v existenci a sukcesi lesa i sozologické aspekty. Nelze nezhlednit i předpokládané klimatické změny. Proto souhrnná cílová skladba lesa v dlouhodobém horizontu předpokládá přibližně ztrojnásobení zastoupení buku, zdvojnásobení zastoupení ostatních listnáčů oproti současnosti a znovuzavedení jedle v zastoupení cca 5-10 %. Dále se předpokládá snížení podílu smrku přibližně o 40 % současné plochy (z 80 na 50 %).

Je důležité, že uvedená analýza a program rehabilitace lesů v CHKO Jizerské hory nezůstal pouze na papíře a že lze prezentovat množství dílčích uchopitelných výstupů. Pro celé území bylo v první polovině 90. let provedeno vymezení obnovních biocenter systému ekologické stability lesní krajiny ve všech hierarchických úrovních. Souběžně byla zahájena systematická záchrana a reprodukce původních populací dřevin s prvními významnějšími výsledky. Byl odvrácen zánik populace jizerskohorského smrku (*Picea abies*), zvláště „rašeli-ništního“ ekodému, kdy se na málo perspektivní vegetativní množení podařilo navázat zajištěním více než 700 kg (z toho přes 200 kg péčí SCHKO Jizerské hory) osiva na zlomu roku 1992/1993. To reprezentovalo potenciál více než 10 mil. sazenic a nasycení potřeby na decennium. V menším rozsahu sběr pokračuje. Při obnově bylo zastaveno využívání nejen nepůvodního smrku pichlavého, ale i borovice kleče většinou karpatské provenience, které od 70. let kontaminují původní velmi cenné čisté populace jizerskohorské kleče (*Pinus mugo pumilio*). Důležité je, že se u tohoto druhu podařilo prokázat dobrou reprodukceschopnost

místních porostů získkem cca 30 kg osiva v první polovině 90. let. Bylo přistoupeno k identifikaci, reprodukci a využívání ekologicky a systematicky zajímavé břízy karpatské (*Betula carpatica*), zejména na rašelinných stanovištích v 8., příp. 7. lesním vegetačním stupni. Zastoupení buku lesního (*Fagus sylvatica*) je celkově nízké a poněkud nerovnoměrné. Je soustředěno na severní svahy pohoří, kde jako jeden z dílčích výstupů tohoto programu došlo v roce 1999 po devítiletém úsilí k vyhlášení rozsáhlé Národní přírodní rezervace Jizerskohorské bučiny s vymezeným ochranným pásmem o celkové ploše více než 26 km². Toto území reprezentuje unikátní genovou banku racionálně využitelnou pro obnovu lesa s přírodě blízkou druhovou skladbou pro celé Jizerské hory a případně i pro sousední Krkonoše. V tomto území byl zahájeno praktické naplňování plánu péče zaměřené na zvýšení druhové a prostorové rozrůzněnosti lesa. Vedle poměrně masivního celoplošného sběru osiva je věnována zvláštní pozornost jeho zisku v buk-smrkovém a smrkobukovém lesním vegetačním stupni. Vysoká předpokládaná potřeba sadebního materiálu vyžaduje sběry osiva mezi 15-30 t v průběhu následujících decenií. K udržení a zvýšení zastoupení buku, jedle, jilmu, javoru, ale i jeřábu, břízy karpatské a dalších dřevin přispívají skupinové a individuální ochrany přirozených nárůstů a výsadeb roztroušených v smrkových porostech, a to řádově v počtu několika tisíců až desetitisíců ročně. Samostatným subprojektem je výsadba a ochrana bukových porostů nad horním okrajem bukového komplexu na severních svazích pohoří, v místech přechodu do náhorní plošiny, v délce cca 15 km a šířce cca 100 m. Určité snížení potřeby sadebního materiálu může přinést vhodné využívání výsadeb poloostrodků v počtu cca 1000 ks na 1 ha. Mezi nejvíce ohrožené dřeviny patří i jedle bělokorá (*Abies alba*), která byla v minulosti jednou z dominantních dřevin v skladbě lesa (odhady se pohybují mezi 20-30 %). Na základě provedené inventarizace lze dle současných znalostí odhadnout počet fruktifikace schopných stromů v různé míře poškození na méně než 1000 ks, což je odhadem méně než 0,05 % původního počtu v přirozených lesích CHKO Jizerské hory. Probíhá pečlivý monitoring, odběr šišek a oplocování skupin a jednotlivých nárůstů jedle. Podle posledního vývoje sběru a vlastností osiva nelze vyloučit, že se výraznější zvýšení zastoupení jedle v obnovovaných porostech podaří pokrýt z jizerskohorských zdrojů. Podobně problematická je situace při reprodukci zbytkových populací jilmu horského (*Ulmus glabra*), která lze řešit snáze vzhledem k menší potřebě sadebního materiálu při obnově přírodě blízkých porostů. Provádí se i sběr jeřábu obecného (*Sorbus aucuparia*) a javoru klenu (*Acer pseudoplatanus*), zvláště z míst ve vyšších nadmořských výškách (750-900 m). Větší a efektivnější pozornost je nutné věnovat i vzácným dřevinám, jako je lípa velkolistá, vrba slezská, třešeň ptačí apod., a v nižší polohách i dubu zimnímu a letnímu.

Jedním z limitujících faktorů aplikace přírodě blízké obnovy lesa včetně zvýšení podílu listnáčů přirozené dřevinné skladby jsou stavy vysoké a dančí zvěře, které jsou sice v posledních letech výrazně regulovány, škody na porostech jsou však stále značné. Fenomén rizika škod zvěří se umocňuje úsilím o zvyšování podílu přirozených melioračních dřevin. Výsadby a přirozené nárůsty nedostatečně a vzácně zastoupených dřevin je proto nezbytné pečlivě individuálně nebo plošně ochraňovat, a to i při snížené početnosti zvěře.

Pro dlouhodobější udržitelnost projektu záchran a využití původního genofondu dřevin je důležité, že po počátečních rozpacích se na jeho realizaci podílejí zástupci lesních hospodářů (Lesy ČR), ochrany přírody (Správa chráněných krajinných oblastí ČR) i nevládních institucí (Nadace pro záchranu a obnovu Jizerských hor založená v roce 1993, Suchopýr, Staří ochránci Jizerských hor). Ze strany státní i nevládní ochrany přírody bylo na realizaci tohoto projektu od roku 1992 věnováno více než 40 mil. Kč.

Přes tyto pozitivní dílčí výsledky hrozí značná rizika pro úspěšnost realizace projektu celkové rehabilitace lesní krajiny v Jizerských horách. Vedle realizovaného programu totiž stále na většině ploch běží souběžně velkoplošné zalesňování a vylepšování lesních kultur, které ohrožuje celkový cíl projektu – prostorově i druhově rozrůzněná a nestejnověká geneticky hodnotná lesní společenstva. Po výrazně pozitivní změně z počátku 90. let, kdy byl výrazně preferován geneticky hodnotný a pravděpodobně původní sadební materiál, zřejmě v posledních letech dochází k určitému odklonu od těchto zásad. Představy přírodě blízkých lesů s výrazným podílem smrku ztepilého nebo jeho dominancí mohou být značně korigovány pravděpodobně probíhajícími klimatickými posuny. Stále výrazným limitujícím faktorem zůstávají vysoké stavy spárkaté zvěře (jelení, mistry i dančí a mufloní). K omezení těchto rizik je proto nezbytné v rámci realizované strategie přistoupit k následujícím dosud nedostatečně řešeným úkolům:

- Provést celkovou inventarizaci uskutečněných lesopěstebních opatření od roku 1993 do současná a vyhodnotit jejich účinnost;
- Zahájit rekonstrukci porostů nepůvodních populací kleče, přednostně v místech kontaktu s výskytem kleče původní;
- Zahájit postupně a maloplošně rekonstrukce výsadeb nepůvodního smrku pichlavého rozvržené na dobu přibližně 40 let;
- Aktualizovat projekt záchran genofondu původních populací lesních dřevin;
- Vytvořit základní biomonitorovací program, který by kontinuálně nebo v cyklech vyhodnocoval ekologicky významné parametry horských lesních ekosystémů ve stabilizovaných a reprezentativních lokalitách (biogeochemické vlastnosti půd, celková atmosférická depozice, výskyt klíčových bioindikátorů apod.);
- Zpracovat komplementární studii k projektu revitalizace lesa reflektující předpokládané klimatické změny;
- Vytvořit reprezentativní základní soustavu lesních ploch ponechaných samovolnému vývoji a zajistit její systematické monitorování, aby byly zjištěny poznatky pro korekce celkové strategie obnovy lesa a přírodě blízkého lesního hospodaření v CHKO Jizerské hory v návaznosti na předchozí bod;
- Uzavřít aktualizovanou dohodu mezi Lesy ČR, Správou CHKO a nevládními organizacemi o záchraně a využívání původního genofondu lesních dřevin a o společném naplňování celkové strategie obnovy lesa, odrážející dosavadní zkušenosti, stávající a předpokládané ekologické podmínky a transformovanou podobu odvětví lesního hospodářství.

Závěrem si dovoluji vyjádřit přesvědčení, že přes naznačené problémy je popsán příběh dokladem možnosti dobré spolupráce mezi ochranáři přírody, lesníky a nevládními organizacemi a že lze při dobré vůli naplňování uvedeného projektu výrazně zefektivnit a omezit doprovodná rizika. Dílčí pozitivní výsledky, snížená imisní zátěž a dlouhodobý cíl projektu – ekologicky plnohodnotná lesní společenstva – významný nejen pro ochranu přírody a lesnictví, ale i pro širokou veřejnost, nám mohou být důvodem k určitému optimismu.

1. Globální klimatické změny a jejich důsledky

V zemské atmosféře dochází ke zvyšování koncentrace plynů, vyvolávajících skleníkový efekt. Koncentrace oxidu uhličitého v ovzduší, která na počátku průmyslové revoluce kolem roku 1700 činila 280 ppmv, se v současné době zvýšila na hodnotu, přesahující 350 ppmv (Houghton, 1998). Naprostá většina odborníků se shoduje na tom, že antropicky podmíněné zvyšování obsahu skleníkových plynů může vyvolávat globální klimatické změny. Současné poznatky o průběhu antropogenních změn klimatu shrnuje např. Bengtsson (1997), který konstatuje, že předpokládané zdvojnásobení koncentrace skleníkových plynů v atmosféře v období 2030-2040 způsobí globální oteplení o 1,9°C a že v období 1990-2100 lze očekávat celkové oteplení o 3,5°C. Problematiku globálních a regionálních důsledků vlivů globálního oteplení na vegetaci a krajinu shrnuje Walker (1994). Pro předpovědi globálních změn vegetace jsou používány především nedynamické korelativní modely, založené na poznatcích o vztazích mezi současným klimatem a typy vegetace. Tyto modely neumožňují předpovídat rychlost změn vegetace v důsledku změny klimatu. Pro řešení otázky charakteru změn terestrických ekosystémů jsou hledány analogie v paleoekologických poznatcích o vztahu změn klimatu a vývoje vegetace v kvartéru, zvláště v postglaciálním holocenním období (Street-Perrot, 1994). Velkým problémem je ovšem rychlost antropogenních změn klimatu, která zřejmě v postglaciálním období nemá analogii. Pro střeoevropské podmínky se podle scénáře vzrůstu teploty o 1-2°C do roku 2030 posunují izotermy k severu přibližně rychlostí 6-7 km ročně. Přitom populace dřevin, hlavních edifikátorů přirozených střeoevropských biocenóz, migrují v závislosti na migračních schopnostech do vzdálenosti 0,1-0,4 km ročně (Csaba, 1997). Regionální specifika rizik změn klimatu na území ČR a návrh strategie jejich snížení shrnuje monografie vydaná Národním klimatickým komitétém (Moldan, 1993), na kterou navazují studie o vlivu možných klimatických změn na zemědělství (Brázdil, Rožnovský, 1996) a lesy (Vinš, 1996).

2. Scénáře změn vegetační stupňovitosti na území ČR

Východiskem úvah o vlivu globálních klimatických změn na přírodu na území ČR byl regionální scénář klimatické změny na území ČR (Kalvová, Brázdil, 1993). Při jeho tvorbě vycházeli klimatologové z globálních scénářů a modelů. Pro růst emisí skleníkových plynů byl použit scénář BaU (Business as Usual), předpokládající zdvojnásobení koncentrací skleníkových plynů oproti předindustriálnímu období již kolem roku 2030. Tento scénář předpokládá, že nedojde k realizaci významnějších opatření na snížení emisí skleníkových plynů. Prozatím se zdá, že se postupně naplňuje. Z modelů globálních klimatických změn byly využity především modely GISS (Godard Institute of Space Studies) a GFDL (Geophysical Fluids Dynamics Laboratory). Tyto modely předpokládají v roce 2030 zvýšení ročního průměru teploty o 1,9 – 2,6°C oproti roku 1990. Podkladem pro prognózu trendů změn vegetační stupňovitosti se staly mapy izolinií průměrných ročních teplot a průměrných ročních úhrnů atmosférických srážek, zjištěných za období 1960-1990 a předpovězených pro roky 2010 a 2030 podle regionálního scénáře klimatických změn pro území ČR.

Vhodným prostorovým rámcem pro hodnocení vlivů možných klimatických změn na přírodu jsou vegetační stupně, které jako nadstavbové jednotky geobiocenologické typizace krajiny vyjadřují závislost bioty na dlouhodobém působení výškového a expozičního klimatu, především na teplotách ovzduší a množství a rozložení atmosférických srážek, včetně srážek horizontálních. Geobiocenologická typizace krajiny je založena na teorii typu geobiocény, v tomto pojetí tedy vegetační stupně zahrnují soubor potenciálních přírodních a do

různého stupně změněných současných geobiocenóz až geobiocenoidů. Rozdíly ekotopu, bioty a antropogenních vlivů v rámci vegetačních stupňů jsou popsány v nově zpracovaných charakteristikách (Buček, Lacina, 1999). Podle současných názorů se nynější vegetační stupňovitost v průběhu postglaciálního vývoje bioty střední Evropy postupně ustálila v období staršího subatlantika, které začíná 800-500 let př. n. l. (Jankovská, 1997).

Pro prognózování důsledků globálních klimatických změn na přírodu České republiky byl v letech 1994-1999 vytvořen model, využívající databázi registru biogeografie, spravovaného v současné době v širším rámci Informačního systému ochrany přírody ISOP, vedeného Agenturou ochrany přírody a krajiny ČR (Kopecká, Buček, 1999). Registr biogeografie obsahuje informace o zastoupení nadstavbových jednotek geobiocenologické typizace krajiny (vegetačních stupňů a ekologických řad) v takřka 13 000 katastrálních územích ČR. Charakter vegetační stupňovitosti v katastrálních územích vystihuje 26 kategorií (kódovacích jednotek), z nichž sedm je homogenních (katastry s výskytem pouze jednoho vegetačního stupně) a 19 heterogenních (katastry, které zahrnují dva a nebo více vegetačních stupňů). K definičním bodům katastrálních území byly přiřazeny klimatické charakteristiky v jednotlivých časových horizontech (1990, 2010, 2030). Toto přiřazení bylo provedeno pomocí digitalizace map průměrné roční teploty a průměrných ročních srážek. Jako vztahový ukazatel byl použit Langův dešťový faktor, což je poměr ročního úhrnu srážek v mm k průměrné roční teplotě ve °C. Model závislosti vegetační stupňovitosti na klimatických podmínkách umožnil vypracování celorepublikového a regionálního scénáře posunu vegetační stupňovitosti v letech 2010 a 2030. Trend posunu vegetační stupňovitosti byl odvozen metodou prostorové analogie, založené na předpokladu, že změně trvalých ekologických podmínek, vyvolané změnou teplot a srážek bude odpovídat i trend posunu vegetačních stupňů. Výsledky modelování potvrdily dříve formulovanou hypotézu, že na území ČR existují regionální rozdíly v klimatických charakteristikách vegetačních stupňů, které se projeví i v trendu posunu vegetační stupňovitosti v důsledku globálního oteplení (Buček, Kopecká, 1994). Jako nejvhodnější prostorové rámce pro regionální scénáře byly vybrány biogeografické regiony (Culek, 1996).

Regionální scénář trendu změn vegetační stupňovitosti na území ČR byl zpracován následujícím postupem:

- byly zjištěny klimatické charakteristiky v katastrálních územích určitého biogeografického regionu podle map izolinií průměrných ročních teplot a srážek z období 1961-1990 a prognostických map 2010 a 2030,

- scénář trendu posunu vegetačních stupňů byl zpracován na základě grafu vztahu vegetačních stupňů a hodnot Langova dešťového faktoru v jednotlivých biogeografických regionech, v případě posunu vegetační stupňovitosti do těch kategorií, které se v současnosti v bioregionu nevyskytují, byly použity vztahy odvozené v sousedních regionech, případně i celorepublikové průměry,

- jednotlivé regionální modely byly složeny do celorepublikového modelu ČR.

3. Trendy posunu vegetačních stupňů

Podle regionálního scénáře trendu změn vegetační stupňovitosti bude v ČR v roce 2030 nejrozšířenější území s podmínkami 1. dubového vegetačního stupně, které bude zaujímat takřka třetinu plochy (29,44 %) oproti současným 3,46 %. Plocha území s podmínkami 2. bukodubového stupně se zvýší ze současných 12,06 % na 17,11 % a plocha území s podmínkami 3. dubobukového stupně vzroste z 18,11 % na 27,40 %. Rozsah území 4. bu-

kového vegetačního stupně, v současné době v ČR nejrozšířenějšího, klesne v roce 2030 na polovinu, ze současných 43,07 % na 20,07 %. Velmi výrazně poklesne rozsah území s podmínkami 5. jedlobukového stupně, ze současných 19,52 % na 4,77 % v roce 2030. Plocha 6. smrkjedlobukového, 7. smrkového a 8. klečového vegetačního stupně se sníží ze současných 3,68 % území ČR na 1,22 %. Klimatické podmínky výskytu biocenóz 5. vegetačního stupně a vyšších horských vegetačních stupňů zůstanou podle regionálního scénáře v roce 2030 zachovány pouze v nejvyšších hraničních pohořích, v Čechách v Krušných horách, Slavkovském lese, Českém lese, na Šumavě, v Novohradských horách, v Krkonoších, Jizerských a Orlických horách a na Kralickém Sněžníku, na Moravě jen v Hrubém Jeseníku a v Moravskoslezských Beskydech.

4. Interpretace výsledků scénářů trendu změn vegetační stupňovitosti ČR

Vegetační stupňovitost se utvářela za období podstatně delší, než pro jaké jsou dostupné řady klimatických údajů. Druhové složení a dynamika vývoje biocenóz jsou přitom ovlivňovány nejen průměrným chodem počasí, ale velmi výrazně na ně působí – často jako limitující faktor – i okamžité extrémy počasí. Současná vegetační stupňovitost odráží tedy nejen současné klima, ale i kolísání klimatu a extrémy počasí nejméně v posledních dvou tisíciletích. Tyto a další skutečnosti je třeba brát v úvahu při interpretaci výsledků modelů změn vegetační stupňovitosti. Východiskem modelů jsou klimatické charakteristiky za období 1961-1990, tedy za období relativně velmi krátké. Současná vegetační stupňovitost jsou charakterizovány pouze hodnotami průměrných ročních teplot a srážek a jejich vztahem, který vyjadřuje Langův dešťový faktor. I tyto jednoduché klimatické údaje dostatečně vystihují rozdíly v klimatických podmínkách, jež se v krajině projevují vznikem geobiocenóz, odlišných v rámci jednotlivých vegetačních stupňů. Prognostické scénáře jsou založeny na prostorové analogii, nelze proto hovořit přímo o změnách vegetační stupňovitosti, ale o trendu změn vegetační stupňovitosti. Tento trend vyjadřuje směr vývoje bioty v krajině v souvislosti se změnami klimatických podmínek. Aplikace principu předběžné opatrnosti vede k tomu, že přes všechny nejistoty a neurčitosti, které doprovázejí modelování globálních klimatických změn a jejich regionálních důsledků, přes pochyby o tom, lze-li vůbec v oblasti chaotických systémů počasí a klimatu navrhnout scénáře odpovídající realitě, je třeba se zabývat interpretací výsledků prognostických scénářů. Na základě výsledků takřka desetiletého vytváření modelů změn vegetační stupňovitosti s využitím databáze registru biogeografie lze konstatovat, že v případě, že dojde k naplnění předpokladů scénářů změn klimatu, budou ekologické projevy těchto změn odpovídat s velkou pravděpodobností regionálnímu scénáři trendu změn vegetační stupňovitosti.

Důsledky klimatických změn se nejvýrazněji projeví v biocenózách v ČR nejrozšířenější normální hydrické řady, vázaných na hydrický režim půd, závislý na množství atmosférických srážek, spadlých na lokalitu. Méně výrazné důsledky budou mít změny klimatických podmínek v biocenózách suché a omezené řady na extrémně teplých a vysychavých lokalitách s převahou xerofilních S-strategů. Také biocenózy zamokřené, mokré a rašeliništní hydrické řady s přídavnou vodou budou ovlivněny méně výrazně.

Prognózaný trend změn vegetační stupňovitosti se na území ČR projeví výrazným zlepšením podmínek pro xerothermofilní ponticko-panonskou biotu, především pro S-strategie, adaptované na omezené vlhkostní podmínky. Rozsah území s klimatickými podmínkami současného 1. dubového a 2. bukodubového vegetačního stupně se zvýší ze současných 15,51 % na 46,55 % v roce 2030. Dojde k výraznému omezení plochy území s podmínkami

pro existenci druhů středoevropských listnatých lesů, především C-strategů, vázaných na vyrovnaný teplotní a vlhkostní režim, neboť plocha území s klimatickými charakteristikami 3.-5. vegetačního stupně se sníží ze současných 80,80 % na 52,24 %. Obdobně se výrazně zmenší rozsah území s podmínkami pro výskyt horských druhů boreálního rozšíření, vázaných na chladné a vlhčí klima, neboť plocha území 6. smrkjedlobukového a vyšších vegetačních stupňů klesne ze současných 3,68 % na 1,22 % území ČR.

Důsledky prognózaných trendů změn vegetační stupňovitosti pro současné biocenózy kulturní krajiny lze dokumentovat na změně podmínek pro pěstování smrku ztepilého (*Picea abies*), v současné době nejrozšířenější dřeviny lesů ČR. Podíl ploch lesní půdy s klimatickými podmínkami zcela nevhodnými pro pěstování smrku (1. a 2. vegetační stupeň) se podle regionálního scénáře v ČR zvýší ze současných 6,25 % na 31,65 % v roce 2030. Podíl ploch lesní půdy s málo příznivými podmínkami pro pěstování smrku (3. vegetační stupeň) vzroste ze současných 14,27 % na 28,32 %. Podíl ploch lesní půdy s příznivými podmínkami pro pěstování smrku (4. vegetační stupeň) klesne ze současných 41,95 % na 26,85 % a podíl ploch s velmi příznivými klimatickými podmínkami (5.-7. vegetační stupeň) se sníží ze současných 37,17 % na 13,17 % plochy lesní půdy v roce 2030. Zastoupení smrku ztepilého v současných lesních porostech činí 54,6 % oproti 11,2 % v přirozené dřevinné skladbě. Podíl smrku na obnově lesa začíná sice od počátku 90. let postupně klesat, přesto je však smrkem stále zalesňováno zhruba 50 % uměle obnovovaných lesních porostů. V současné době vysazované smrkové porosty nebudou v roce 2030 ani v polovině obmýtní doby. Důsledky prognózaných změn klimatických podmínek pro pěstování smrku podle scénáře trendu posunu vegetačních stupňů k roku 2030 vedou v podstatě k závěru, že dobré a velmi dobré klimatické podmínky pro smrk ztepilý zůstanou zachovány pouze v oblastech jeho přirozeného rozšíření.

Možné důsledky globálních klimatických změn na přírodu ČR byly hodnoceny na základě předpokládaného trendu odezvy biocenóz, a to od nepatrných až po kritické změny. Předpokládaná odezva biocenóz byla odstupňována pro klíčové druhy, především pro stromové edifikátory lesních společenstev. Jedná se o pokus integrovaně postihnout důsledky možných klimatických změn jako stresového faktoru biocenóz:

- nepatrné změny lze předpokládat tam, kde nedojde k posunu vegetační stupňovitosti,
- malé změny nastanou tam, kde posun nevybočí z ekologického optima klíčových druhů,
- střední změny vyvolá posun klimatických podmínek mimo ekologické optimum,
- významné změny nastanou při posunu klimatických podmínek k mezním hodnotám,
- kritické změny lze očekávat při posunu klimatických podmínek mimo ekologickou amplitudu klíčových druhů.

Kritické změny lze očekávat především tam, kde dojde k posunu vegetačních stupňů s dominancí mezofilních středoevropských druhů (3.-5. stupeň) do 1. až 2. vegetačního stupně. Bilance předpokládaných trendů odezvy biocenóz v biogeografických regionech ukázala, že v celé řadě bioregionů lze očekávat kritické změny na více než polovině jejich území. Jedná se o následující biogeografické regiony: Mostecký, Litovelský, Verneřický, Křivoklátský, Plzeňský, Ralský, Plánický, Votický, Opavský, Ostravský, Hranický, Jevišovický. Především v nich je účelné sledovat reálné procesy odezvy biocenóz v krajině a případně modifikovat způsoby péče o krajinu.

5. Závěr

Hypotézu o vlivu možných globálních klimatických změn na biocenózy a krajinu lze ověřit

řit jedině dlouhodobým sledováním dynamiky přirozených společenstev v územích, kde se neprojeví jiné přímé antropogenní vlivy. Pro takto zaměřený biomonitoring má prioritní význam síť rezervací s přirozenými lesními biocenózami, kde je dlouhodobě sledováno druhové složení společenstev. Začne-li se v některých regionech projevovat nástup druhů nižších vegetačních stupňů do lokalit, náležejících v současné době vyšším stupňům, bude to znamenat, že vlivy globálního oteplení opravdu působí. Neměli bychom výsledky prognostických scénářů podceňovat. Již v současné době je účelné dbát principu předběžné opatrnosti a přizpůsobit využití krajiny tak, aby případné změny klimatu neměly katastrofální důsledky. Dosavadní zkušenosti s vyhodnocováním varovných geoeologických prognóz totiž ukazují, že se obvykle naplňují.

Literatura:

- Bengtsson, L.: A Numerical Simulation of Anthropogenic Climate Change, *Ambio*, 26, 1, 1997, str. 56-65
 Brázdil, R., Rožnovský, J. (eds.): Dopady možné změny klimatu na zemědělství v České republice. Národní klimatický program ČR, sv. 18, ČHMÚ, Praha 1995
 Buček, A., Kopecká, V.: Využití registru biogeografie ISÚ pro prostorové vyhodnocení změn vegetačních stupňů ČR v důsledku globálních změn klimatu. Záv. zpr., Terplan, Praha 1994
 Buček, A., Lacina, J.: Geobiocenologie II., MZLU, Brno 1999
 Csaba, M.: Conservation of Genetic Resources in a Changing World – Strategy Considerations for Temperate Forest Tree Species, *proceed. of the XI. World Forestry Congress, Antalya, 1997*, díl. 2, str. 195-201
 Culek, M. (ed.): Biogeografické členění České republiky, Enigma, Praha 1996
 Houghton, J.: Globální oteplování, Academia, Praha 1998
 Jankovská, V.: Vývoj vegetace střední Evropy, *Lesnická práce*, 76, 11, 1997, str. 409-412
 Kalvová, J., Brázdil, R.: Změny klimatu in: Moldán, B. (ed.): Rizika změny klimatu a strategie jejich snížení, ČHMÚ, Praha 1993, str. 48-91
 Kopecká, V.: Přehled krajinně ekologických charakteristik biogeografických regionů. Záv. zpr., AOPAK ČR, Praha 1995
 Kopecká, V., Buček, A.: Modelování možných důsledků globálních klimatických změn na území České republiky. Záv. zpr. proj. VaV 610/3/96, AOPAK ČR, Praha 1999
 Moldan, B. (ed.): Rizika změn klimatu a strategie jejich snížení. Národní klimatický program ČR, sv. 10, ČHMÚ, Praha 1993.
 Street-Perrott, F. A.: Palaeo-perspectives: Changes in Terrestrial Ecosystems, *Ambio*, 23, 1, 1994, str. 37-43
 Vinš, B. (ed.): Dopady možné změny klimatu na lesy v České republice. Národní klimatický program – sv. 19, ČHMÚ, Praha 1996
 Walker, B. H.: Landscape to Regional Scale Responses of Terrestrial Ecosystems to Global Change, *Ambio*, 23, 1, 1994, str. 67-73

Hovoříme-li o ekologických strukturách v krajině, je nutné si uvědomit základní problém, jímž jsou naše znalosti a relativně nízký stupeň poznání, a to přes všechny úspěchy, kterých bylo v této oblasti dosaženo. To, co poznáváme, jsou zpravidla viditelné změny v jednotlivých funkcích krajiny nebo v její tvářnosti, tedy vnímáme tu část devastačního procesu, která postihuje buď celou ekologickou strukturu, nebo její část, nebo její jednotlivé skladebné prvky. Hovoříme-li o ekologické struktuře, nelze ji zaměřovat ani s kostrou územního systému ekologické stability, ani s vlastními územními systémy ekologické stability. Jak ekologické struktury, tak územní systémy ekologické stability slouží jedinému poslání, a tím je zdravá (a relativně stabilizovaná) ekologie krajiny v tom nejširším slova smyslu z hlediska obsahu i z hlediska funkcí (a tedy i sociálních funkcí.) Odlišnosti je možné spatřovat v úhlu nazírání na problematiku ekologie krajiny, kdy územní systémy ekologické stability jsou na základě poznání vztahovány ke konkrétním opatřením převážně abiotického typu (jako předpokladu pro zlepšení ekologické stability), ekologická struktura je pak vázána převážně na oblast funkcí krajiny, na jejich poznávání a na zásahy, které tuto funkčnost podporují. Jestliže v územním systému ekologické stability je možné identifikovat výrazný vertikální aspekt (hierarchické členění významu na lokální, regionální, nadregionální apod.), pro ekologické struktury je charakteristický horizontální aspekt – na základě gnoseologie se hledá a volí holistický přístup k územní problematice ekologie, jak se projevuje zejména ve vztahu k biosféře (resp. k ekosystémům).

Uplynulé období, které napáchalo mnoho škod mimo jiné i na ekologické struktuře krajiny, se negativně promítlo i do procesu gnoseologie krajiny v tom směru, že nejdříve byly urychleně řešeny nejkřiklavější problémy ekologie krajiny, a to způsoby, které se zdály být nevhodnějšími. Základním faktorem byla rychlost nápravy a nikoliv komplexní poznání problému a holistický postup při realizaci. Tuto všeobecně „dobrou vůli“ nelze kritizovat – byla již taková doba – ale jejím důsledkem je, že péče o ekologii krajiny (a tím i péče o ekologickou strukturu krajiny) se roztržila do následujících nástrojů a opatření:

- územních plánovacích dokumentací
- komplexních pozemkových úprav
- oblastních plánů rozvoje lesů
- lesních hospodářských plánů
- lesních hospodářských osnov
- směrných vodohospodářských plánů
- územních systémů ekologické stability
- plánů péče o zvláště chráněná území
- programu obnovy vesnice
- principů zemědělské politiky ČR
- programu revitalizace říčních systémů
- programu drobných vodohospodářských ekologických akcí
- programu péče o krajinu

Přitom pouze poslední tři jmenované programy mají taková pravidla realizace, která umožňují kompletizovat složitou mozaiku charakteristik ekologické struktury v krajině a účinně reagovat na nově se vyskytující ohrožení stability.

Přes všechny kritické výhrady – již např. ke gesci za celou problematiku, která je rozložena na čtyři ústřední orgány (MŽP, MZe, MMR, MF), a lze předpokládat, že i nové kraje budou mít tendenci získat v této oblasti další pravomoci – tato forma řízení, resp. managementu ekologie krajiny má díky nezměrné obětavosti odborných pracovníků neočekávaně vysoké přínosy z prováděných opatření a akcí.

V odboru ekologie krajiny MŽP byla provedena analýza a následné ekonomické vyhodnocení programů za rok 1999 a bylo konstatováno, že náklady na posuzované akce krajino-
tvorných programů v roce 1999 ve výši 744,2 mil. Kč (v přepočtu 72 Kč/obyv./rok, nebo 9,4
tis. Kč/km²/rok) budou realizovat environmentální přínosy, jejichž výše se dá odhadovat na:

minimálně: 1839,8 mil Kč v průběhu 2 let po realizaci (tj. vložení 1 Kč se projeví v envi-
ronmentálním efektu, který lze vyjádřit částkou 2,47 Kč)

maximálně: 4830,0 mil. Kč do 20 let po realizaci (tj. celkový efekt z vložení 1 Kč se dá
předpokládat ve výši 6,49 Kč).

Tyto výsledky a ekonomické efekty, kterých bylo dosaženo ve spojitosti se zlepšením
ekologie krajiny, byly rozpoznány v ekonomicky (a ekologicky) vyspělých zemích již před
více lety a od té doby se realizují holisticky pojaté programy, jejichž konečným cílem je
zlepšení ekologických struktur v krajině a zlepšení celkové ekologické stability.

Typickým příkladem podobného projektu může být projekt „Ekologie Labe“, u něhož je
nutné v první řadě zdůraznit jeho rozsah (s tím i jeho komplexnost). Projekt byl zadán v roce
1995 a svými náklady na pětiletou etapu ve výši 30 mil. DEM (cca 550 mil. Kč) již deklaruje
význam, který mu vláda SRN přikládá. Projekt dále předpokládá další doprovodné náklady
spojené s realizací na částku nejméně 600 mil. DEM (v přepočtu 162 DEM/km²/rok, nebo
10,2 DEM/obyv./rok).

V předmluvě projektu jsou vymezeny základní cíle:

- hlavním úkolem bude provést zásahy, které jsou potřebné pro hospodářský rozvoj Po-
labí, do relativně přirozených struktur krajiny na toku Labe takovým způsobem, aby mohla
být zachována intaktní dynamika a přirozená schopnost rozvoje tohoto říčního systému;

- vysvětlením ekologických souvislostí a vypracováním ekologicky, sociálně a economic-
ky únosných koncepcí přispět k trvale ekologicky orientovanému, tzn. k trvale udržitelnému
rozvoji Polabí;

- mimořádný praktický význam mají otázky obhospodařování půdy a těžby štěrku v údol-
ních nivách, pro které je třeba vypracovat ekologicky únosné koncepce.

Vlastní projekt má obecně formulovaný cíl: vytvořit parametry, které budou tvořit základ
pro rozhodování výkonných orgánů. K tomu je zapotřebí:

- zlepšit úroveň poznatků o přirozeném fungování ekosystémů,
- vytyčit ekologické, ekonomické a sociálně únosné strategie ozdravení a utváření ekosystémů,
- vypracovat na tomto základě koncepce, jak řídit a usměrňovat trvale udržitelný (tzn.
dlouhodobě probíhající v souladu s životním prostředím) vývoj ekosystémů.

Projekt považuje za základní problém nedostatek znalostí a konstatuje, jaké negativní
dopady (vč. finančních) má znehodnocení přirozených funkcí niv tak, jak je lze vysledovat
na příkladu Rýna (náklady na uvedení lokalit do přirozeného stavu např. v rámci Integrova-
ného programu Rýn, náklady spojené se škodami způsobenými povodněmi). Pro zachování
nebo obnovu přirozených funkcí niv je třeba nalézt koncepce, jež umožní vývoj, který lze
ekologicky zdůvodnit a sociálně-ekonomicky obhájit.

Určitou analogii s ČR lze spatřovat také v tom, že při hodnocení velkých území povodí
Labe se stále ještě projevují vlivy zemědělské politiky NDR, které silně narušily přírodní ro-
nováhu krajiny – např. současné zvětšování obdělávaných ploch a snižování krajinných struk-
turních prvků, podporování půdní eroze nevhodným střídáním plodin, živočišná výroba,
která nebyla vázána na půdu, a dále i zásahy do krajinného vodního režimu, jež mají závaž-
né důsledky pro mokřiny (komplexní meliorace).

Aktuální situace se vyznačuje celkově extenzivnějším využíváním půdy, jehož bylo dosa-

ženo po sjednocení odklonem od zemědělství, které se orientovalo na maximální výnosy,
a ukončením obdělávání rozsáhlých ploch.

Hodnocení sociálně-ekonomické situace v Labském regionu je vysoce závažné, protože
velké řeky plní společně se svými nivami a svým povodím celou řadu sociálně-ekonomických
funkcí, např. jsou lidským životním prostředím (sídlo, správa, rekreace), zdrojem rozmanité-
ho využití (pitná voda, zemědělství, průmysl, turistika), součástí dopravní infrastruktury (sil-
nice, železnice, vodní cesty).

Jedním ze základních předpokladů úspěšnosti projektu je restrukturalizace zemědělství.
V povodí Labe na území býv. NDR (73 % plochy nových spolkových zemí a 54 % celkové
plochy povodí Labe) je restrukturalizace zemědělství ve velké míře ukončena. Jejím cílem
v nových spolkových zemích je stabilizace venkova a rozvoj rozmanitě strukturovaného, eko-
logicky přijatelného a z mezinárodního hlediska konkurenceschopného zemědělství.

Projekty na ochranu přírody v oblasti Labe v příslušných regionech podmiňují ekologicky
orientované změny hospodářských aktivit i změny využívání regionu. Z tohoto plynou eko-
logická rizika, že přírodní potenciál oblasti („intaktní krajina“) bude znehodnocen, mohou
být však vyvážena vhodnými projekty, které budou rozvíjet specifické možnosti v chráně-
ných oblastech (např. turistiku, ekologické zemědělství).

Kriticky je hodnocena skutečnost, že chybí komplexní, realizovatelné koncepce na ochra-
nu vod. Příčinou tohoto stavu jsou nedostatečné znalosti vzájemných vazeb mezi lokalitami
s klesající hladinou vody, stavem spodní vody a vegetací a faunou v poříčních zónách (ni-
vách). Dále nejsou k dispozici aplikovatelné koncepce pro obhospodařování půdy, které by
bylo v souladu s požadavky životního prostředí, jako např.:

- extenzivní obhospodařování pozemků v souvislosti s revitalizací údolních niv,
- zacházení s inundačními oblastmi, které jsou zatíženy škodlivinami,
- zakládání nových lužních lesů,
- integrace starých ramen,
- zacházení s nefunkčními hrázemi,
- dopady těžby štěrkopísků,
- rekreační využití.

Realizaci trvale udržitelného obhospodařování půdy v nivách a v povodí brání jeho nedo-
statečná akceptace veřejností. Vědomosti o lokálně vhodných, ekologických a ekonomicky
únosných projektech na využití půdy jsou relativně rozsáhlé, a proto se usiluje o jejich reali-
zaci ve vzorových oblastech. Vždy je třeba posoudit sociálně-ekonomické důsledky velko-
plošné extenzifikace. Mimo dopadů na podnikovou sféru je třeba zhodnotit i makroekon-
omické analýzy porovnání nákladů s dosaženým užitek/ziskem.

Tomuto principu je podřízena strategie zaměřená na ekologický rozvoj, která stanoví
čtyři, navzájem velmi těsně propojené nadřazené cíle:

- vývoj ekologických vzorů, které jsou považovány za cíle trvalého, pro životní prostředí
příznivého (i trvale udržitelného) vývoje,
- stanovení únosnosti kulturních/přírodních krajín,
- prognóza následků, které nastanou vlivem určitých opatření, stanovená na základě modelů
- vypracování návrhů pro zlepšení či stabilizaci ekologických a sociálně-ekonomických
podmínek.

Kanadské federální ministerstvo životního prostředí přijalo rozsáhlý program ochrany
krajiny, ve kterém předpokládá ve fiskálním období 2000-2003 (v partnerství s ostatními

správními subjekty) dosáhnout tří dlouhodobých výsledků:

- stabilizace biodiverzity,
- omezení civilizačních dopadů na ekosystémy,
- stabilizování a znovuoobnovu prioritních ekosystémů.

Odpovídající současné a plánované výdaje jsou následující:

Aktivity v ochraně krajiny a přírody na federální úrovni	FISKÁLNÍ ROK		
	2000-2001	2001-2002	2002-2003
Stabilizace biodiverzity	68,1	85,2	89,9
Omezení civilizačních dopadů na ekosystémy	41,2	39,1	39,1
Stabilizování a znovuoobnova prioritních ekosystémů	63,1	62,9	62,9
Celkem	172,4	187,2	191,9

(údaje v mil. CAD)

V dalších oblastech úzce vázaných na ekologii krajiny jsou plánovány následující výdaje (plánovány ve smyslu, že realizátor kteréhokoliv opatření, zahájeného např. v roce 2000, má z dlouhodobého zaměření garantováno, že i v roce 2003 budou existovat reálné finanční zdroje na pokrytí nákladů):

Čisté životní prostředí na federální úrovni	FISKÁLNÍ ROK		
	2000-2001	2001-2002	2002-2003
Snížení civilizačních dopadů na kvalitu ovzduší a atmosféry	97,1	63,0	63,0
Prevence a/či snížení environmentálních rizik ohrožení veřejného zdraví toxickými látkami	134,2	123,3	101,8
Celkem	231,3	186,3	164,8

(údaje v mil. CAD)

Počasí a environmentální prognostika na federální úrovni	FISKÁLNÍ ROK		
	2000-2001	2001-2002	2002-2003
Redukce dopadu rizik souvisejících s počasím	173,3	168,7	163,7
Adaptace vůči krátko- a dlouhodobým atmosférickým, hydrosférickým a kryosférickým změnám	59,7	60,4	59,3
Celkem	233,0	229,1	223,0

(údaje v mil. CAD)

Management, správa a vytváření politiky na federální úrovni	FISKÁLNÍ ROK		
	2000-2001	2001-2002	2002-2003
Priority a plány strategické politiky	41,5	42,6	42,6
Výkonná organizace s účinnou základnou podpůrných služeb	66,7	56,8	56,9
Celkem	108,2	99,4	99,5

(údaje v mil. CAD)

Celkový souhrn:

Celkem na federální úrovni	FISKÁLNÍ ROK		
	2000-2001	2001-2002	2002-2003
Aktivity v ochraně krajiny a přírody	172,4	187,2	191,9
Čisté životní prostředí	231,3	186,3	164,8
Počasí a environmentální prognostika	233,0	229,1	223,0
Management, správa a vytváření politiky	108,2	99,4	99,5
Celkem	744,9	702,0	679,2

(údaje v mil. CAD)

K uvedenému přehledu environmentálních nákladů je nutné přičíst i náklady jednotlivých provincií (každá provincie má vlastní ministerstvo životního prostředí a vlastní rozpočet na environmentální opatření – jen pro ilustraci, ministerstvo životního prostředí provincie Québec má více jak 1200 pracovníků a federální ministerstvo životního prostředí více jak 4700 pracovníků)

Kromě toho existuje velký počet makro-programů, které jsou zaměřeny na hustě osídlené oblasti Kanady, v nichž se negativně projevuje zhoršování ekologie krajiny. Z nejznámějších to jsou:

- program zón prioritní intervence, který je zaměřen na řeku Sv. Vavřince a řeku Saguenay v Québecu;
- program k ochraně přirozených útočišť ptactva v povodí řeky Fraser (vyčlenění 1,5 milionů hektarů půdy v oblasti Velkých jezer);
- akční program řeky Sv. Vavřince a program sledování a zneškodňování odpadních vod do 50 velkých průmyslových subjektů (požadavek čištění na 96 %);
- rozsáhlá akce „Velká jezera 2020“;
- kompletní akce jsou připraveny pro Yukon, Prérie, Severní oblast, Québec a Atlantický region;
- odborná a prognostická kapacita byla také koncentrována na hodnocení specifických ekosystémů za účelem kvantitativního vyhodnocení dopadů zvýšených koncentrací skleníkových plynů (např. jak to bylo provedeno pro oblast řeky Sv. Vavřince.)

Není smyslem podávat vyčerpávající přehled zahraničních poznatků a zkušeností – smyslem bylo poukázat na mnohostrannost možností zjednáni nápravy i ve vztahu k ekologii krajiny a jejich zabezpečení v širokém společenském kontextu. Příklad SRN je nám bližší, a tudíž pochopitelnější; příklad Kanady je v mnoha směrech inovační a ukazuje, v jak neuvěřitelném množství oblastí se pohybujeme v začarovaných kruzích vžitých klíše rádooby jediných možných a „kompetenčně správných“ řešení.

Závěry a doporučení

1. To, co nejvíce ohrožuje ekologické struktury v krajině, je v první řadě nedostatek našeho poznávání, nedostatky našeho rozumu a v neposlední řadě i nedostatek pokory ve vztahu k tomu, co je nazýváno ekologie krajiny.

2. Dále je to nedostatek sociálního, resp. politického citění ve vztahu k těmto strukturám. Typickým příkladem může být neustálé hašteření okolo kompetencí v péči o vodní zdroje a jejich využití, kde prokazatelný environmentální význam sítě vodních ploch, vodních toků v krajině (a v podmínkách ČR i zásob podzemních vod) byl nahrazen specifickými

zájmy organizací, které jsou více nebo méně zapojeny do tohoto celého procesu, ale jejich znalosti o ekologii se blíží k nule.

3. Nemožnost rozumné koordinace související s bodem 2. je na závalu převažující většinou holistických opatření. Tak se stává, že v důsledku časové, místní i věcné nesouslednosti dochází ke zbytečným ztrátám a k neustálému potvrzování názoru eko-skeptiků, kteří do omrzení prohlašují, že se jedná o zbytečně vynaložené prostředky. Jen jediné řešení je možné – stáží odpovědných pracovníků ve vyspělých státech EU a ještě lépe v USA a Kanadě, kde výroky *to nelze* nebo *to se nesmí* jsou nahrazeny úlovím *akce je reálně možná za těchto předpokladů...*

4. Finanční zdroje veřejných rozpočtů byly, jsou i nadále budou rozhodujícími kritérii ve všech našich environmentálních snaženích a cílech. Pokud bude i nadále platit, že finanční zdroje jsou nejisté po více jak polovinu fiskálního období a že finanční záruky za budoucí období jsou jen formální, potom je možné očekávat, že všechna „ekologická“ řešení budou tímto časovým horizontem determinována a budou mít také jen velice krátký horizont efektivní environmentální účinnosti.

5. Otázka priorit hraje v ekologii krajiny jednu z nejdůležitějších úloh. Proto by problém conformity s legislativou EU měl mít jednu z nejvyšších priorit. Je zářejší, že EU ve zprávě za rok 2000 konstatuje: *Česká republika dosáhla určitého pokroku ve sbližování s acquis ... a celkově se odhaduje, že do národní legislativy byla transponována čtvrtina environmentálních předpisů. Stále však nebylo dosaženo transpozice významných rámcových předpisů... v oblastech, jako je ovzduší, vodní hospodářství a odpadní vody spolu s ochranou přírody...*

... Přibližně třetina předpisů byla transponována u kontroly průmyslového znečištění a řízení rizik, v oblastech ochrany přírody a zpracování odpadů činí úroveň transpozice asi jednu pětinu předpisů. V sektoru kvality ovzduší byla transponována jen jedna desetina Společenství závazků vyplývajících z legislativy ES. Nejnižší úroveň shodnosti s požadavky Společenství je v oblasti kvality vod.

Toto hodnocení – připustíme-li, že převažující většina ekologických struktur ve středoevropských ekonomicko-environmentálních podmínkách je velice úzce vázána na síť vodních toků, vodních ploch a systémy podzemních vod – vyznívá v neprospěch celé ekologie krajiny přesto, že mnohá řešení z aplikovaných metod v ČR jsou vysoce pokroková, a to i z celosvětového hlediska.

Proto pro další rozhodování o snížení rizika ohrožení ekologických struktur v krajině bude nutné využít procesu aproximace a přiblížit se i po organizační stránce postupům obvyklým v ekologicky vyspělých zemích, což by usnadňovalo vzájemnou komunikaci i tolik potřebnou výměnu zkušeností.

Summit Evropské rady v Helsinkách v prosinci 1999 přijal Deklaraci pro třetí tisíciletí. Mezi důležité body Evropská rada zařadila i otázky životního prostředí a trvale udržitelného rozvoje. Na summitu byly odsouhlaseny strategie environmentálních hledisek v oblasti zemědělství, dopravy a energetického sektoru. Výsledky z této problematiky mají být předloženy Evropské radě v červnu roku 2001, a to jako komplexní strategie, do nichž mohou být zahrnuty termíny budoucích opatření a zakotveny indikátory pro příslušné sektory. Tento požadavek Evropské rady je plně v souladu s Kjótským protokolem. Ratifikace Kjótského protokolu Evropskou unií a členskými státy by měla proběhnout do roku 2002. Bohužel, letos v listopadu na Haagské konferenci nedošlo k dohodě o dalším postupu při řešení globálních strategií orientujících se na životní prostředí, a tím dochází k posunutí termínu vypracování dlouhodobé strategie propojující ekonomický, sociální a ekologický projekt trvale udržitelného rozvoje. I přes tento nový fenomén musí jednotlivé členské státy a signatáři mezinárodních úmluv o životním prostředí připravovat a postupně realizovat programy vedoucí k trvale udržitelnému rozvoji.

Česká republika od roku 1990 průběžně zakotvuje do své legislativy nástroje, které nutí právníké a fyzické osoby řešit environmentální aspekty. Současně implementuje do svého právního řádu i směrnice Evropské unie.

Již Ústava z roku 1992 ukládá státu povinnost, aby dbal na efektivní a šetrné využívání přírodních zdrojů, kam patří i primární energetické suroviny. Součástí šetrného zacházení přírodních zdrojů je i jejich zpracovávání (spalování) a dopady na životní prostředí. Z tohoto pohledu patří Česká republika v oblasti energetiky a teplotenství mezi první státy střední a východní Evropy. ČEZ a nezávislí výrobci tepla a elektřiny investovali do technologií spalovacích procesů a kouřových plynů více než 95 mld. Kč, a to na základě zákona o ovzduší.

Energetika tvoří základní podmínky pro chod národního hospodářství a její efektivní fungování je podmínkou zdravého rozvoje společnosti a růstu životní úrovně. Produkce energie na jednoho obyvatele může být vnímána jako míra ekonomické nezávislosti státu.

Energetická politika evropských států by měla vycházet z jednotné koncepce a měla by mít pokud možno jednotnou legislativu. Prvořadým cílem by měl být trvale udržitelný rozvoj, spolehlivost dodávek a liberalizovaný energetický trh. Protože je Česká republika signatářem všech významných mezinárodních dokumentů, neměla by mít při jejich naplňování žádné mimořádné problémy při vstupu do Evropské unie.

Z tohoto pohledu přistoupila Česká republika ke snížení energetické náročnosti ve vztahu k tvorbě hrubého domácího produktu a chce dosáhnout postupně hodnoty srovnatelné se státy Evropské unie. Zatím je energetická náročnost České republiky ve srovnání se státy EU 2,3 krát větší, i když se některé státy EU od daného průměru výrazně odchyľují.

K zajištění stability a konkurenceschopnosti v energetice budou přijata prostřednictvím tzv. energetického zákona a zákona o hospodaření energií následující opatření:

- vytvoření funkčního a motivujícího systému podpory využívání obnovitelných zdrojů, energetických úspor a kogeneračních, resp. trigeneračních jednotek,
- vývoj nových, bezpečných a ekologicky čistých uhelných elektráren, a to na bázi čistého spalování uhlí,
- vývoj nových netradičních energetických zdrojů.

Obnovitelné zdroje zatím nemohou být páteřními energetickými zdroji ze systémového pohledu, ale již dnes jsou a do budoucna musí být výraznými místními zdroji energie, na lokální úrovni budou nezastupitelné. Tyto zdroje musí v budoucnosti hrát v rámci regionální

energetické politiky významnou roli. Jedná se především o využívání biomasy tj. slámy, rychle rostoucích dřevin, sena a lesních či truhlářských odpadů. K těmto zdrojům lze přiřadit i bioplyny. Mezi významné obnovitelné zdroje patří Slunce, malé vodní toky a energie větru.

V zájmu trvale udržitelného rozvoje by měla být energetická politika všech vlád orientována na maximální využívání obnovitelných zdrojů a na energetickou efektivnost. Šetrné zacházení s primárními energetickými zdroji se rovná šetrnému přístupu k přírodě.

Cílem ČR je zvýšit podíl obnovitelných zdrojů na celkové spotřebě primárních energetických zdrojů ze současných 1,64 % na 4 až 6 % do konce roku 2010, přičemž je snaha dosáhnout do roku 2020 až 8 %. Tento záměr se jeví jako velice náročný a předpokládá se, že je nutné do programu úspor a rozvoje obnovitelných zdrojů investovat do roku 2010 více než 250 mld. Kč.

Ministerstvo životního prostředí ve svých studiích předpokládá, že ČR má hranici teoretického maxima pro využívání obnovitelných zdrojů na úrovni 30 %. Tato hodnota představuje finanční částku přes 1200 mld. Kč.

Z uvedeného vyplývá, že celoevropská a tedy i naše energetika se orientuje do tří hlavních oblastí:

- ochrany životního prostředí,
- bezpečného a spolehlivého zajištění dodávek,
- konkurenceschopnosti a liberalizaci v energetice,

Nedílnou součástí energetické politiky v Evropě je vytvoření jednotné energetické legislativy:

- úprava práv a povinností spotřebitelů a výrobců energie ve vztahu k trvale udržitelnému rozvoji,
- zapojení všech členských států EU a všech přístupujících států k EU do přípravy všech legislativních směrnic pro energetiku připravovaných v EU, a to mezinárodních i vnitrostátních, které musí být kompatibilní.

Charakteristika nových zákonů

Zákon o podmínkách a o výkonu státní správy v energetických odvětvích:

- reprezentuje právní rámec pro podnikání v energetice
- snaží se zabezpečit harmonizaci české legislativy s legislativou Evropské unie
- předepisuje postupné otevírání trhu s plynem a elektřinou v ČR, při snaze dodržet Směrnici č. 96/92/ES a 98/30/ES.
- z pohledu životního prostředí zákon podporuje využívání obnovitelných zdrojů a kombinované výroby elektrické energie, z právního hlediska by však bylo žádoucí tuto podporu ještě více prohloubit.

Zákon o hospodaření energií

- je první legislativní normou tohoto druhu v ČR,
- upravuje způsoby a nástroje pro dosažení cílů v úsporách energie,
- specifikuje obnovitelné zdroje energie,
- podporuje využívání kombinované výroby tepla a elektřiny,
- upravuje postup při zpracovávání energetických koncepcí,
- zavádí pojem energetických štítků,
- definuje energetické audity,
- zavádí institut Národní program hospodárného nakládání s energií a využívání obnovitelných a druhotných zdrojů,

- v rámci tohoto programu nepřímo zavádí do energetické legislativy institut osvěty, výchovy a vzdělávání, který je důležitým nástrojem pro to, aby společnost a občané racionálně přistupovali k využívání energie, a tím k šetrnému zacházení s přírodou a životním prostředím vůbec.

Jak zrovnoprávnit obnovitelné zdroje energie s ostatními zdroji?

Obnovitelné zdroje energie nezpůsobují takzvané externality, tj. emise a imise, nezatěžují tedy životní prostředí. Nevyvolávají tudíž dodatečná ochranná opatření v zájmu udržitelného rozvoje životního prostředí. Avšak při výrobě a výstavbě jsou obnovitelné energetické zdroje dražší než energetické zdroje využívající fosilní paliva, a to je důvod, proč jsou jako konkurenční energetické zdroje ve veliké nevýhodě. Náklady na odstranění škod, které vznikají ze spalování fosilních paliv, musí investovat celá společnost. Proto je nutné vhodným způsobem od výrobců energie z fosilních paliv získat prostředky na likvidaci těchto škod. Nejvhodnější je realizovat „Ekologickou daňovou reformu“.

Ekologická daňová reforma je systémovým nástrojem k odstraňování takto vzniklých škod a k zrovnoprávnění ekonomických ukazatelů mezi klasickými energetickými zdroji a mezi zdroji obnovitelnými. Základní principy ekologické daňové reformy jsou:

- odstranění všech forem dotací v energetice,
- daňová zátěž je realizována formou spotřební daně,
- daním nepodléhají jednoznačně obnovitelné zdroje energie, odpadní teplo a spalování odpadu.

Proč to jde tak pomalu

Státní energetická koncepce, která o využívání biomasy uvažuje, nevytváří z pohledu ekologie dostatečnou podporu, kterou by si využívání tohoto obnovitelného zdroje zasloužilo. Zatím je ze státního rozpočtu na tuto oblast věnováno málo finančních prostředků a osvěta ekologických přínosů je nedostatečná. Nicméně je tu i šance, aby v konečném efektu byly teplo a elektřina vyráběné biomasou konkurenceschopné s teplem a elektřinou vyrobených z fosilních paliv. Pro ilustraci uvádím, že průměrná cena energetického uhlí je 1 400,- Kč za tunu, což je srovnatelné s výrobou sušiny biomasy, která v průměru stojí 1 350,- Kč za tunu, přičemž energetická vydatnost biomasy je vyšší, než má hnědé uhlí.

Obnovitelné zdroje energie a krajina

Všude tam, kde je dostatek biomasy, tj. dřevního odpadu a slámy, a kde je možné pěstovat rychle rostoucí energetické plodiny, je žádoucí, aby se stavěly malé teplárny a elektrárny. Dalšími primárními energetickými zdroji jsou malé vodní toky, sluneční energie a energie větru. Všechny tyto energetické zdroje nezatěžují životní prostředí a jsou-li vhodně komponovány do krajiny, mohou být stavebním doplňkem, který v daném místě neruší. Z regionálního hlediska mají tyto zdroje strategický charakter, zvláště v extrémně zatíženém životním prostředí, kde není možné vystavět plynovod (plyn je jen šetrnější alternativou fosilních paliv). Zároveň snižují energetické ztráty z dálkových vedení a transformace. Pozitivním prvkem výstavby místních energetických zdrojů je i to, že se v dané lokalitě vytvářejí nové pracovní příležitosti. Podle velice skromných výpočtů je na našem území možné, a to zejména v méně průmyslových oblastech, využít obnovitelné zdroje energie s výkonem dvou elektráren na fosilní paliva, tj. 600 až 1200 MW. Program pro výstavbu těchto zdrojů musí vyplývat z energetické politiky státu a jeho realizace musí být řízena Ministerstvem průmyslu a obchodu ve spolupráci s Ministerstvem životního prostředí. Výstavba obnovitel-

ných zdrojů energie zároveň vytvoří i dobré podnikatelské prostředí pro české průmyslové výrobce, kteří se zabývají výrobou technologických zařízení, umožňující využívání primárních obnovitelných zdrojů energie.

Tímto uspořádáním dojde k vytvoření konkurence mezi obnovitelnými a ostatními zdroji energie, a to vše v zájmu trvale udržitelného rozvoje. V Evropské unii se uvažuje, že daňová reforma vstoupí v platnost asi v roce 2005. Od tohoto aktem lze očekávat přínosy do životního prostředí a naplnění závazků ke snížení skleníkových plynů, které byly smluvně uzavřeny v roce 1997 v Kjótu.

Shrňme: Vhodně zpracovávaná a využívaná biomasa může z pohledu utváření prostředí pozitivně přispět k celkovému koloritu krajiny a ekonomicky posílit její identitu. Stylově postavená průmyslová zařízení na zpracování a spalování biomasy jednak zapadnou do krajiny a jednak umožní rozvoj další podnikatelské činnosti.

Zabývat se regulací environmentálních dopadů cestovního ruchu se může zdát na první pohled zbytečné, pokud je srovnáváme s environmentálními dopady jiných ekonomických odvětví, zvláště průmyslových. Vždyť cestovní ruch bývá označován za „bílý průmysl“, tedy průmysl, který minimálně zatěžuje přírodní zdroje. Druhý, hlubší pohled však odhalí zprvu méně viditelné, ale neméně alarmující skutečnosti. Fakt, že dopady cestovního ruchu nemají tak drastický a rychlý průběh a jsou tedy podstatně hůře identifikovatelné než tradičně sledované environmentální dopady národního hospodářství, však vytváří živnou půdu pro nerušené, plíživé, ale konzistentní působení nepodchycených nebo podceňovaných negativních vlivů cestovního ruchu. Již je zřejmé, že dopady neregulovaných aktivit cestovního ruchu budou mít dlouhodobější charakter a jejich odstraňování či zvrácení nežádoucího vývoje, jež zapříčinily nebo jež posilují, bude finančně i organizačně tím náročnější, čím později se začne k turismu přistupovat systematicky a komplexně.

Při posuzování environmentálních dopadů cestovního ruchu je nezbytné rozlišovat jeho kvantitativní a kvalitativní aspekty, totéž platí pro prostředí, v němž a na něž cestovní ruch působí. Mezi základní kvalitativní aspekty cestovního ruchu určité destinace patří převažující formy jeho realizace na jejím území a převažující segmenty jejich návštěvníků. Z kvalitativního hlediska je dále nutné rozlišovat cestovní ruch a pseudocestovní ruch, neboť pseudocestovní ruch nevyhází ze základních definovaných motivací (WTO, 1995) cestovního ruchu (regenerace fyzických i duševních sil, poznávání odlišných kultur, iniciace a pěstování společenských kontaktů), ale je to zpravidla cestování motivované sociálně-patologickými jevy a čistě ekonomickými důvody (benzínový, drogový, pašerácký, nákupní, interrupční, sexuální cestovní ruch). Tyto nezdravé formy cestovního ruchu se koncentrují zpravidla v pohraničních oblastech a v urbanistických celcích nadprůměrných velikostí i významem. V tomto ohledu k nim vláda také musí vyjádřit svůj postoj v Koncepci státní politiky cestovního ruchu jako k aktivitám nežádoucím, jež jsou správou státu pouze trpěny, v lepším případě systematicky potlačovány legislativními či cenotvornými nástroji, v dlouhodobém horizontu především výchovně vzdělávacími programy. V oblasti usměrňování podnikatelských i spotřebitelských aktivit cestovního ruchu se toho v rámci činnosti mezinárodních institucí udělalo poměrně hodně, ale pro regulaci cestovního ruchu v České republice toho bylo zatím aplikováno minimum. Mám na mysli např. absenci distribuce přeloženého, popřípadě pro podmínky České republiky modifikovaného Globálního etického kodexu (WTO, 1999) mezi relevantní orgány státní správy a asociace z oblasti cestovního ruchu. V případě dokumentu Agenda 21 pro průmysl cestovního ruchu (WTO, 1997) byla sice jistá osvěta provedena, avšak bez dostatečné interpretace a tlaku na implementaci.

Regulaci cestovního ruchu rozumím žádoucí soustavný proces, jehož cílem je usměrňování rozvoje cestovního ruchu tak, aby byl dlouhodobě udržitelný. Základním předpokladem a nástrojem je kvalitní prostorové plánování, naplňování požadavků nadnárodní, národní i místní legislativy a budování vlastních kontrolních mechanismů v rámci regionálního či lokálního strategického plánování rozvoje (nejen) cestovního ruchu. Vhodné techniky regulace podnikatelských aktivit v cestovním ruchu představují evaluační a certifikační systémy profesních sdružení cestovního ruchu, destinační management, vládní dotační programy, systém zlevněných úvěrů, doporučení upravující standardy kvality, metodické vedení apod. Za vhodné instrumenty regulace toků návštěvníků a jejich spotřebního chování lze považovat např. návštěvnický management a přístupový management.

V České republice zatím bohužel nelze o systematickém přístupu k plánování a regulaci cestovního ruchu mluvit. Na národní úrovni se snahy o regulaci cestovního ruchu omezily na

poměrně vágní a legislativně bezzubé dokumenty: Koncepce státní politiky cestovního ruchu, regionální strategické a operační plány, sektorové plány, z hlediska podmínek České republiky nedomyšlená podpora agroturistiky v rámci Programu obnovy venkova a z hlediska praktického využití nedotažená kategorizace chráněných území ve vztahu k možnostem turistických aktivit a únosnému zatížení území. Doposud jediným legislativním počinem v oblasti regulace aktivit cestovního ruchu bylo vydání tzv. „malého zákona cestovního ruchu“ č. 159/99 Sb., který se ovšem omezuje na ošetření komerčních aspektů turismu v České republice – regulace či kontrolní mechanismus environmentálních aspektů však zatím zákonem ošetřeny nejsou. Na regionální úrovni lze vyzorovat několik více či méně kvalifikovaných pokusů o strategické plánování cestovního ruchu, jedná se však o projekty spíše ojedinělé a značně fragmentované, bez výraznějšího náznaku unifikace terminologie, metodiky a především věcného obsahu strategického plánování.

Současný stav strategického plánování cestovního ruchu v České republice

Nerada bych, aby má slova zněla jako kritika všeho, co se doposud v této, pro Českou republiku relativně nové oblasti udělalo. Musím konstatovat, že existují obce, které se pustily do strategického plánování cestovního ruchu s vervou i poměrně systematickým přístupem, stejně jako existují dobré nápady a kvalitní studie na různých odděleních orgánů státní správy. Jen tomu všemu snažení chybí jednotný základ, jenž by umožnil srovnání dosažených výsledků a následnou profesionální koordinaci dalšího strategického postupu. Jako jeden z příkladů strategického plánování cestovního ruchu v rámci komplexního plánu rozvoje komunity uvádím město Český Krumlov (Pásková, 2000b). V této lokalitě má strategické plánování relativně dlouhou (téměř desetiletou!) a zajímavou historii, již se zde nebudu zabývat. Chtěla bych jen upozornit na několik signifikantních skutečností, souvisejících se strategickým plánováním v této turisticky obzvláště exponované lokalitě:

- Procesu strategického plánování předcházela pečlivě, rok připravovaná privatizace, preferující místní obyvatele a zaručující předkupní právo města v případě zpětného prodeje nabyté nemovitosti.

- Plánování bylo zahájeno pod vedením zahraničních konzultantů z oblasti finančnictví a strategického plánování.

- První pokus o strategické plánování pod vedením zahraničního experta byl nicméně přerušen, neboť se zdál být až příliš strategickým (zřejmě díky negativnímu vztahu k jakémukoli druhu dlouhodobého plánování, typického pro minulý politický režim a jeho centrální plánování).

- Nedostatečně holistická koncepce současného strategického plánování se odráží v omezené míře vnímání vzájemné provázanosti sociálních a přírodních aspektů plánování cestovního ruchu, což posiluje pocitu odlišnosti cílů subjektů z těchto dvou oblastí a tlumí tedy jejich kooperační potenciál.

- Současný postup se prozatím vyznačuje nedostatečným chápáním či přijetím regionálního přístupu. Plánování by mělo zahrnovat celý bioregion (přírozený region města), zohledňovat tedy nejen environmentální dopady na samotný systém města, ale i vlivy na okolní přírodní ekosystém.

- Současný postup též pokulhává v oblasti alternativních strategií, nezahrnuje alternativní scénáře vývoje, což by mělo být základem každého opravdu strategického postupu.

- Úspěšnost strategického plánu z velké míry závisí na úrovni participace místních obyvatel na strategickém plánování.

- Mezi klíčové faktory úspěšnosti strategického plánování patří kvalita osobnosti hlavního koordinátora, tedy vedoucího strategického týmu, zpravidla starosta. Rozsah jeho znalostí, dovedností a především kontaktů, inovátorský až vizionářský přístup i míra osobního nasazení, to vše má zásadní vliv na průběh celého procesu plánování a často pomáhá při překonávání rezignace a zažitých praktik panujících ve vztazích mezi jednotlivými úrovněmi veřejné správy.

Co je to strategické plánování?

V souvislosti se strategickým plánem pokládám za nezbytné zodpovědět dvě základní otázky: Co je podstatou a náplní strategického plánování cestovního ruchu a co je jeho záměrem – proč jej vůbec provádět, nejedná se jen o zbytečnou komplikaci či vizionářskou hru znuděných úředníků městského úřadu?

Co je to tedy vůbec strategické plánování cestovního ruchu? Především komplexní soustavný dlouhodobý proces, cílený na optimalizaci rozvoje, popř. změny směru vývoje cestovního ruchu. Strategické plánování probíhá obvykle v několika po sobě následujících, vzájemně se podmiňujících krocích: stanovení mise (základního poslání, tedy smyslu a směru rozvoje cestovního ruchu v dané destinaci) na základě konsensu vedení města, laické i odborné veřejnosti, dále stanovení vize (popisu, vykreslení žádoucího stavu a situace cestovního ruchu v dané destinaci za 10-20 let), sestavení strategického koordinačního multidisciplinárního týmu, výběr klíčových oblastí rozvoje cestovního ruchu v dané destinaci, provedení situační analýzy SWOT (rozbor slabých i silných stránek destinace a vnějších faktorů, ovlivňujících její rozvoj) a portfolio-analýzy, sestavení realizačních týmů pro jednotlivé oblasti, tedy oblast cestovního ruchu a oblastí s ním související (životní prostředí, doprava, bydlení, ekonomie, kultura, školství apod.). Zde podotýkám, že za optimální považuji tu situaci, kdy plánování rozvoje cestovního ruchu představuje součást integrálního strategického plánu rozvoje dané lokality. Pouze za této podmínky může docházet k synergii plánovacích aktivit cestovního ruchu a oblastí s ním přímo či nepřímo souvisejících. Následuje vymezení akčních programů pro každý z realizačních týmů a dále jsou v rámci jejich programů podrobněji definovány dílčí cíle a konkrétní úkoly, vedoucí k jejich splnění. Při vymezování jednotlivých úkolů je nezbytné počítat s různými alternativami vývoje socioekonomické a politické situace v dané destinaci a pro každou z nich vypracovat odpovídající scénář. Následuje sestavení monitorovacího týmu, sledujícího průběžně pomocí vhodných indikátorů míru úspěšnosti realizace plánu i hodnoty ostatních průběžně sledovaných klíčových veličin. Na základě výsledků tohoto sledování a vyhodnocování se stanovují další postupy a úkoly. Takto pokračuje proces až do okamžiku, kdy je dosaženo základních cílů a naplněna mise celého plánu. Základním předpokladem iniciace takovýchto strategických plánů v širším, celorepublikovém pokrytí je dostatečná politická vůle a ochota přiznat, že diktát trhu nedokáže vyřešit optimálně všechny společenské problémy, a to především díky existenci externalit trhu.

Jaké jsou důvody ke strategickému plánování?

Druhá otázka zní, co je vůbec záměrem strategického plánování cestovního ruchu. Smysl této systematické činnosti spočívá v nalezení takových strategií, které by danou destinaci vedly cestou dlouhodobě udržitelného cestovního ruchu, tj. aby daná lokalita byla přijatelným místem pro život rezidentů i pro realizaci turistických aktivit návštěvníků. Při uspokojování potřeb těchto dvou hlavních klíčových skupin musí být nalezena a udržována rovnováha – s přihlédnutím k váze každé z obou společenských skupin, dané především délkou jejího po-

bytu v lokalitě a ne pouze její aktuální kupní silou. Tuto zásadní rovnováhu je vhodné sledovat pomocí pečlivě vybraných ukazatelů vývoje cestovního ruchu a jeho environmentálních vlivů. Mezi klíčové sledované skutečnosti musí patřit zatížení místa cestovním ruchem.

Zásadním problémem a možným zdrojem ohrožení destinace je hodnota relace turistické atraktivity v dané destinaci k její únosné kapacitě. Zvláště zranitelnými oblastmi vzhledem k turistické zátěži jsou příhraniční mikroregiony. Nepříznivou demografickou charakteristikou je zde nízká zakořeněnost obyvatel, neboť většina z nich se do těchto oblastí přistěhovala až po druhé světové válce. Příhraniční poloha způsobila, že určité oblasti pohraničí naší země až do konce druhé světové války osídlovala komunita převážně německá. Vysídlením původního obyvatelstva a následným národnostně heterogenním dosídlením vznikla křehká sociální struktura s vysokou pravděpodobností ztráty identity a pocitu sounáležitosti s lokalitou. S touto skutečností souvisí další zvláštnost české pohraniční oblasti a tou je relativně vysoká míra amenitní migrace, tedy přistěhovalectví motivovaného příjemným prostředím, jeho kulturními i přírodními hodnotami. To znamená příliv trvalých i přechodných obyvatel s výrazným environmentálním citěním, silným vztahem k lokalitě a nežádka i prostředky nezbytnými k opravě či údržbě objektů.

Množství příležitostí a impulsů k rozvoji České republiky, jež se pochopitelně po sametové revoluci objevily, s sebou přináší zákonitě i spoustu více či méně skrytých rizik. Obecně se jedná o zvýšenou zranitelnost sociokulturní struktury místní komunity a jejího životního prostředí, neboť obojí je cestovním ruchem pozvolna konzumováno, a to bez znalosti a respektování mezí reprodukční a autoregulační schopnosti křehkého systému. Především hrozí, že unikátní kulturní či přírodní atmosféru návštěvníci dané lokality časem vydýchají. Postupně může dojít k nadměrné komercializaci destinace, která tak svou původnost časem vyprodá. Na stranu druhou hrozí konzervace místa do té míry, že se stane turistickým skanzenem, tedy Potěmkinovou vesničkou, za jejímiž kulisami chybí reálný život. V obou možných případech lokalita ztrácí svou původní rezidentskou funkci a začíná sloužit především návštěvníkům, protože ve změní obchodu s luxusním, předraženým a především lehce postradatelným sortimentem se dobře nebydlí. Už dnes máte při procházce těmito exponovanými místy pocit, že se tu lidé musí žít kýčovitými suvenýry nebo stříbrem a zlatem, vezmete-li v úvahu poměr počtu obchůdků s běžnými potravinami ku počtu zlatnictví a obchůdků se suvenýry. Tuto skutečnost v sezóně ztrpčuje tzv. „turistická inflace“, tedy růst cenové hladiny, způsobený zvýšenou poptávkou ze strany návštěvníků. Rezidenti tato místa zpravidla buď opouštějí, protože je unavuje denní přetlačování se s návštěvníky v nejvyhledávanějších prostranstvích destinace, nebo zjišťují, že „správná“ hodnotová „přeorientace“ může být alespoň z krátkodobého hlediska velmi prospěšná, a zkomercializují svou životní filosofii také. Ostatní do větší či menší míry trpí a postupně se přizpůsobují změněným podmínkám. Dochází pak k pozvolnému vykořenění, ztrátě identity a zeslabení či odumírání citových vazeb k místním přírodním i kulturním hodnotám. I odtud pramení zvýšená nevšimavost ze strany rezidentů k nenávratnému fyzickému poškození autenticity památek či krajinných prvků díky rozvoji (nejen) cestovního ruchu.

Všechna zmíněná ohrožení se v České republice již do jisté míry začínají projevovat, je však možné je udržet pod kontrolou. V první řadě je musí daná obec identifikovat a poté vytvořit co nejefektivnější regulační mechanismus, vycházející nejen ze striktního uplatňování národní i místní legislativy, ale i ze stimulačního systému odměn a sankcí a především z dlouhodobého působení v oblasti výchovy a vzdělávání. Protože značné procento negativních jevů fyzického charakteru, spojených s rozvojem cestovního ruchu, má výrazné dopady

na životní prostředí, je nezbytné věnovat dostatečnou pozornost vypracování kontrolních mechanismů v rámci tvorby územního plánu lokality.

Návrh metody na indikaci turistické kapacity lokality

Směrná hodnota zatížení lokality by měla být odvozována na základě více dimenzí a hledisek únosné kapacity. Kvantifikovatelnost indikátorů míry dosažení únosné kapacity je sice podmínkou nutnou, ne však postačující. Podchytit se musí také kvalitativní aspekt kvantitativních jednotek (návštěvníků), které jsou v rámci zjišťování únosnosti měřeny. Je tedy nezbytné zjistit stávající a definovat cílový profil návštěvníka. Poměrem takto definovaného optimálního profilu ku profilu skutečnému se získá hodnota koeficientu, který jsem pracovníčně nazvala „koeficientem profilu“. Kromě žádoucí struktury, vzorce chování a demografického profilu návštěvníka se určí další předpoklady optimálního stavu, například úroveň sezónnosti či úroveň místní environmentální technologie. Zjištěnými koeficienty profilu, technologie a sezónnosti se upraví výsledná hodnota únosné kapacity, agregovaná ze čtyř níže uvedených, kvantitativně definovaných složek zátěžové kapacity. Prvním krokem procesu určování limitní hodnoty zátěže musí být vymezení prostoru, jehož únosnou kapacitu hodláme zjistit. Pokud se jedná o členitější prostranství, například celý národní park nebo zámecký areál včetně zahrad, pak se za směrodatný údaj pokládá tzv. „hrdlová hodnota“ – únosná kapacita místa s nejnižší zátěžovou tolerancí. Následuje hledání hodnot jednotlivých složek únosné kapacity.

Fyzicky únosná kapacita určuje maximální množství osob, které může daný objekt či prostranství pojmout, aniž by došlo k jeho fyzické destrukci. Jedná se o nejvyšší možnou zátěž (např. počet osob), kterou může systém daného objektu či prostranství snést nárazově, avšak opakování či pravidelnost takovéto zátěže mu může způsobit nenávratné škody. Tyto hodnoty lze poměrně snadno zjistit pro uzavřené objekty typu jeskynních prostor či areálu zámeckých zahrad atd., o něco složitější to bude u volných prostranství, například krasových oblastí, středisek zimního sportu či okolí vodních ploch. Biologicky únosná kapacita udává maximální úroveň dlouhodobě chápané turistické zátěže, se kterou se prostranství vyrovná bez trvalých následků. Tato hodnota je tedy přímo úměrná hodnotám vypovídajícím o autoregulační schopnosti (pružnosti) daného ekosystému. Zjištěná hodnota této složky kapacity by měla být směrodatná především při zřizování parkovacích ploch na přístupových komunikacích v místech nástupu do řešených oblastí, například u vstupů do národních parků a jiných chráněných oblastí či do historického jádra města. Sociokulturně únosná kapacita představuje hranici rozvoje cestovního ruchu, při jejímž překročení turistické aktivity způsobují v místní komunitě negativní nevratné změny. Zpravidla dochází k narušení lokálního životního stylu, postupně ztrátě identity a změně v hodnotové hierarchii. Potenciální problém mnohých českých lokalit spočívá v jejich pozvolné krystalizaci v tzv. „pozitivní ghetto“ movitých návštěvníků a menšiny místních obyvatel, která se díky těmto návštěvníkům movitou stává. Je tedy žádoucí zjistit maximální počet návštěvníků daných prostranství (parky, sady, ulice i nábřeží, naučné stezky atd.), při němž se ještě místní obyvatelé necítí ve vlastní lokalitě jako cizinci. Psychologicky únosná kapacita zahrnuje subjektivní ukazatele, indikující maximální stupeň rozvoje cestovního ruchu (intenzity návštěvnosti), který je ještě kompatibilní s určitým typem turistického zážitku, vyhledávaným v daném objektu či prostranství. Hodnoty těchto ukazatelů do značné míry závisí na vymezení žádoucích forem cestovního ruchu, ale také na dosavadních zkušenostech a anticipaci návštěvníků. Měření hodnot psychologicky a sociokulturně únosné kapacity, respektive koeficientu profilu, kte-

rým se tyto hodnoty upraví, tedy vyžaduje pravidelná provádění dotazníkových šetření i standardizovaná pozorování chování návštěvníků i rezidentů, řízených rozhovorů s klíčovými osobnostmi místního „turistického průmyslu“ a tvorbu mentálních map. Dotazníkové průzkumy návštěvníků jsou v České republice prováděny v rámci činnosti České centrály cestovního ruchu, šetření rezidentů turisticky exponovaných lokalit jsou však naprosto ojedinelé, nesystematické a nárazově aktivity v hrstkách destinací, a to zpravidla v rámci nějaké výzkumné či studentské práce. V rámci rezidentského dotazníku se bude muset vyčlenit dostatek prostoru pro zjišťování postojů a názorů obyvatel výhradně na dopady cestovního ruchu. Řízené rozhovory s klíčovými osobnostmi a představiteli nejdůležitějších institucí, spolků a podniků budou jistě cenným přínosem pro zpracování analýzy současného stavu udržitelnosti rozvoje cestovního ruchu v daných lokalitách.

Zjišťování hodnot indikátorů všech složek únosné kapacity musí být prováděno interdisciplinárním týmem ve vhodně zvolených periodách. Pro systematické sledování míry dosažení stanovené hodnoty únosné kapacity je nutné vytvořit soubor ukazatelů, reprezentujících všechny rozměry únosnosti tak, aby se postupně vybuodovala pevná základna pro rozhodovací procesy správce daného objektu či prostranství. Tyto indikátory budou sloužit k monitorování míry dosažení stanovených mezních hodnot jednotlivých složek únosné kapacity, k identifikaci potenciálních ohrožení, nebo příležitostí (za účelem jejich prevence, resp. podpory) a k posuzování kauzálních vztahů mezi cestovním ruchem a životním prostředím. Mezi nejožehavější problémy turismu nejen v České republice patří sezónní výkyvy v návštěvnosti, zvláště v destinacích v blízkosti vodních ploch a ve střediscích zimních sportů. Proto považují za nezbytné monitorovat hodnoty koeficientu sezónnosti návštěvnosti, vyjádřeného podílem míry návštěvnosti v nejsilnějším a nejslabším měsíci turistické sezóny. Mezi základní ukazatele by měl patřit tzv. irridex (index iritace rezidentů), tedy turistická funkce, podle jména svého autora označována též jako Defertova funkce, poměřující počet lůžek v dané lokalitě s počtem místních obyvatel. Podrobná identifikace a členění vhodných ukazatelů i zavádění nových indikátorů vyžaduje samostatnou studii, neboť základní klíčové indikátory (ochrana území, stres, intenzita využívání, sociální dopady, kontrola rozvoje, management odpadů, proces plánování, kritické ekosystémy, spokojenost spotřebitelů, spokojenost místních obyvatel, příspěvek cestovního ruchu místní ekonomice, nosná kapacita, tlak na lokalitu, atraktivnost), stanovené organizací WTO, představují skutečně jen velmi obecné vodítko (Pásková, 2000a), jež vyžaduje detailnější aplikaci, a tedy důkladnou modifikaci pro národní, regionální i lokální správní úroveň České republiky.

Životní cyklus destinace

Na základě měření hodnot únosné kapacity a indikátorů míry její saturace i jejich posuzování v časoprostoru lze pro účel hodnocení, předvídaní a regulace vývoje cestovního ruchu odvodit „životní cyklus destinace“. Křivka životního cyklu zachycuje vývoj hodnot základních environmentálních indikátorů cestovního ruchu v destinaci, především vývoj návštěvnosti, příjmů z cestovního ruchu na obyvatele, využití lůžkové kapacity, počtu uživatelů (návštěvníků a místních obyvatel) na jednotku plochy, množství odpadu, hlučnosti, vývoj sezónnosti, profilu návštěvníka a názoru rezidentů na jednotlivé aspekty environmentálního dopadu cestovního ruchu v destinaci. Koncept životního cyklu nabízí pro řízení cestovního ruchu v destinaci čtyři základní funkce: deskriptivní, explanační, prediktivní a preskriptivní. Nejprve musí být popsán a následně objasněn dosavadní vývoj cestovního ruchu v destinaci. Realistickou předpověď pro budoucí období je nutné konfrontovat se záměry a cíly stra-

tegického plánu, což je nezbytné pro přípravu konkrétních předpisů. Návrh vyhlášek s obecní působností i změn a doplňků národní legislativy, přímo či nepřímo řešící oblast cestovního ruchu, usnadní realizovat záměry vedoucí k dosažení strategicky naplánovaného průběhu životního cyklu řešené destinace.

Za počáteční fázi vývoje průměrné české destinace v rámci mezinárodního cestovního ruchu lze označit konec osmdesátých let. Politické, sociální a legislativní změny vedly k objevení destinace ze strany zahraničních, zprvu především německých a rakouských návštěvníků. Jednalo se převážně o jednodenní individuální cestovní ruch, nezářídka motivovaný primárně nákupy či možností levného stravování, šlo tedy spíše o pseudocestovní ruch. Značnou motivaci samozřejmě představovala „neokoukanost“ destinace a měnící se politické a socioekonomické prostředí. Dlouhodobější pobyty měly na celkové návštěvnosti velmi nízký podíl, protože kvantitativní i kvalitativní úroveň turistické infrastruktury a propagace byla značně podprůměrná.

Počátkem devadesátých let vzrůstal počet návštěvníků. Nejednalo se už pouze o individuální cestovní ruch, ale ve stále větší míře se zapojovaly zahraniční a tuzemské cestovní kanceláře. Na zvýšeném zájmu ze zahraničí mělo významný podíl také zařazení několika českých lokalit do světového dědictví UNESCO, čehož místní úřady i zahraniční touroperátoři začali obratně využívat při propagaci daných lokalit. Podnikatelská iniciativa místních obyvatel vzrůstala přímo úměrně zvyšujícím se nárokům návštěvníků. Již se dalo hovořit o turistickém trhu s jeho podstatným atributem – sezónností. Vedení turisticky exponovaných obcí muselo uvolňovat stále větší částky na rozvoj turistické infrastruktury, který s sebou zároveň nesl větší zátěž pro životní prostředí. Stále většího významu při všech rozvojových aktivitách nabývaly valuty v rukou návštěvníků a devizové prostředky na kontech investorů, a tak se postupně stávaly zákonem, normou i účelem v podnikatelské i společenské sféře.

V polovině devadesátých let následovala fáze rozvoje, kdy míra růstu ekonomických ukazatelů dosahovala nejvyšších hodnot, a to jak z hlediska poptávky, tak i nabídky. To se však týkalo především kvantitativních indikátorů, jako jsou počty návštěvníků a velikost ubytovací kapacity. Kупní síla návštěvníků a kvalita ubytovacích kapacit již rostla tempem pomalejším. Místní obyvatelé sice oceňovali nepopíratelné finanční přínosy cestovního ruchu pro lokalitu, avšak narůstalo zklamání s jejich alokací. Začínal převládat názor, že prospěch z příjmů generovaných cestovním ruchem mají pouze soukromí podnikatelé a že se získané prostředky reinvestují do vybavenosti komunity jen minimálně. Během hlavní sezóny začaly počty návštěvníků v nevyhledávanějších částech lokality (či v celé lokalitě) převyšovat počet místních obyvatel. K individuálnímu cestovnímu ruchu přibývalo stále více skupinových zájezdů a návštěvníků s univerzálními zájmy a požadavky, cestovní ruch v exponovaných lokalitách tak nabýval masového charakteru. Příčinou nedostatečného plánování byla (kromě nepříznivého postoje k dlouhodobému plánování, pramenícího z doby minulého režimu) obecně nízká úroveň právního vědomí a nechuť obyvatelstva k respektování institucí regulačních opatření, která zajišťovaly. To se přímo úměrně odráželo při uplatňování regulace rozvoje cestovního ruchu v dané lokalitě v nedostatečném prosazování kritérií, stanovených zákonem či místním strategickým plánem. Dopady tohoto neuspokojivého stavu byly dále syceny celkově nízkou informovaností veřejnosti o rozhodovacích podkladech vedení obcí.

Konec devadesátých let se dá označit za fázi konsolidační, charakterizovanou zpomalením růstu návštěvnosti. Lůžková kapacita ve statisticky podchycených zařízeních se poročně stabilizuje na pětiprocentním podílu počtu obyvatel. Zvyšování procenta turistů (tedy těch, kteří přenocují) na celkové návštěvnosti je právě důsledkem rostoucí kvantity, a přede-

vším kvality ubytovacích kapacit i ostatních složek materiálně technické základny. Tempo růstu počtu návštěvníků evidentně klesá, postupně však dochází ke změně profilu návštěvníka i k rozšiřování zdrojových oblastí (na Francii, Itálii, Nizozemsko, USA, Skandinávii atd.), což je pozitivním důsledkem cílené, zatím však nedostatečně koordinované propagace České republiky. Nad typem návštěvníka, poptávajícím se po standardním zážitku a odmítajícím se zabývat všední realitou místní komunity, začínají převažovat lidé prahnoucí po zážitcích nevšedních a vyžadující speciální programy i možnosti účasti na netypických aktivitách. To je velkou výzvou a příležitostí pro oblast přírodně zaměřeného cestovního ruchu a ohleduplného turismu vůbec. Logicky se obcím nabízí spolupráce se správami chráněných oblastí, avšak zatím jí zabráňuje nedostatečná vůle, pramenící z pocitu odlišnosti zájmů.

Nyní, na přelomu tisíciletí, se většina turisticky exponovaných lokalit nachází na počátku stagnace místního cestovního ruchu. Tato fáze je nejkritičtější, neboť rozhoduje o tom, která alternativa poslední fáze se uskuteční. Dochází k nasycení únosné kapacity využívaných částí destinací. Je však nutné vzít v úvahu, že mnohé lokality ještě mají značné územní rezervy, neboť existují potenciální prostranství a trasy, které jsou prozatím opomíjeny většinou z téměř sta miliónů návštěvníků České republiky. Návštěvníci se pochopitelně koncentrují na populárních místech, neboť na orientačních plánech i v realitě chybí vyznačení alternativních tras. Správná rozhodnutí obecního vedení, výsledky strategického plánování a uplatnění participačního mechanismu jsou klíčovými momenty dalšího vývoje životního cyklu českých destinací. Poslední (zatím nerealizovaná) fáze má totiž tři alternativy: úpadek, stabilizaci a omlazení. Přirozené je žádoucí variantou přijít s nevšední nabídkou šetrného cestovního ruchu, čili nastartovat omlazení destinace. I kulturní poznávací cestovní ruch může zestárnout bez omlazujícího doprovodu tématicky nápaditých programů, využívajících krajinného zázemí v České republice tolik vyhledávaných historických měst. Také přírodní poznávací cestovní ruch může být značně ochromen opakovaným předimenzováním dané lokality bez odlehčujícího efektu alternativních programů a tras v rámci kulturního turismu, realizovatelného v okolních společenských atraktivitách.

Návrh opatření pro českou politiku cestovního ruchu

Podchycení a pochopení životního cyklu má rozhodující význam pro místní destinační management při hledání komplexního a dlouhodobého řešení, jež by optimalizovalo rozvoj cestovního ruchu, a při pořizování územně plánovací dokumentace. Lokální zkušenosti a výsledky modelových destinací, jakými mohou být například Český Krumlov či obce v oblasti Českého ráje, by měly být postoupeny vyšší úrovni státní správy, aby byl vytvořen metodický a námětový podklad pro destinační management a strategické plánování rozvoje cestovního ruchu v ostatních lokalitách České republiky.

Výchozím bodem pro sledování vývoje dopadů cestovního ruchu ve vybraných modelových destinacích je identifikace a následná typologizace turisticky nejexponovanějších destinací České republiky. Při výběru základního souboru destinací musí být rozhodujícím kritériem ne objem, ale intenzita návštěvnosti (vzhledem k počtu obyvatel a ploše destinace). Nezbytné je také přihlídnout ke zranitelnosti destinace, dané procentem zastavěnosti, hospodářskou orientací, mírou industrializace, demografickou strukturou atd. Podstatným faktorem je také míra hospodářské závislosti na příjmech z cestovního ruchu, destinace s turistickou monokulturou je totiž nejzranitelnější. Kritériem typologizace samotné pak musí být míra gravitace převažujících turistických atraktivit (Ryan, 1991) dané destinace. Prvním krokem by mělo být dotazníkové šetření, adresované starostům identifikovaných typizovaných

destinací, které by zjistilo environmentální dopady cestovního ruchu. Bude vhodné detailněji se zaměřit na dva základní typy destinace, na přírodně poznávací a kulturně poznávací destinační typ. Navrhují tedy sledovat podrobněji environmentální dopady cestovního ruchu v Českém ráji a na Českokrumlovsku. Nevýhodou při zahájení dotazníkového šetření bude absence jakéhokoli podkladu či studie, zachycující typologicky destinační strukturu České republiky. Kromě výsledků takového primárního výzkumu by dalším podkladem měly být zkušenosti ze zahraničních destinací a jejich modifikace pro podmínky České republiky. Na základě komparace údajů zjištěných v jednotlivých tuzemských destinacích a poznatků o dosavadním vývoji destinací v zahraničí budou nalézány souvislosti a odhalovány kauzální vztahy i zákonitosti pro odvození obecného životního cyklu destinací v naší zemi. Výsledným materiálem by měl být návod, jak strategicky plánovat, aby se dosáhlo optimálního průběhu životního cyklu destinace, a doporučení indikativních hodnot ukazatelů únosné kapacity v jednotlivých fázích cyklu pro základní typy českých destinací. Tento metodický návod pro komunální strategické plánování cestovního ruchu by měl být praktickou modifikací obecně pojatého nadnárodního materiálu (WTO, 1998) a musí být distribuován na všechny obecní úřady. Obcím, kde hodnota Defertovy funkce přesahuje stanovenou mez, by měla být zákonem stanovena povinnost provádět dlouhodobé plánování rozvoje cestovního ruchu, nejlépe v rámci integrovaného strategického plánu rozvoje obce, včetně kontinuálního monitorování udržitelnosti cestovního ruchu v dané destinaci. Účelem není restriktivně určit přesné limity kapacit, cílové hodnoty únosnosti by měly být pouze indikativního charakteru, jejich vymezení je možné až v konkrétní lokalitě. Důležitým úkolem orgánů státní správy je vysvětlovat, z jakého důvodu a jakým způsobem se má v obcích dlouhodobě plánovat cestovní ruch v rámci integrujícího strategického plánu, v jakých periodách se mají monitorovat dané indikátory a jakým způsobem se mají interpretovat pro praktické použití při řízení rozvoje cestovního ruchu, šetrného k životnímu prostředí.

K celé problematice je ovšem nezbytné přistupovat holisticky, tedy komplexně a multidisciplinárně. Meziresortní rivalita ve státní správě rozhodně nevytváří konstruktivní prostředí pro usměrňování environmentálních dopadů cestovního ruchu. Má-li být prováděna skutečně efektivní a všeobecně přínosná regulace rozvoje cestovního ruchu, je nutné nalézt způsob koordinace činnosti v této oblasti mezi sektory životního prostředí, místního rozvoje, kultury i dopravy, a to nejen na úrovni obcí, ale především na úrovni ministerské.

Vysvětlivky:

Defertova funkce (iritační index), funkce vyjadřující intenzitu turistické aktivity v dané destinaci poměrem počtu dvou populací: navštěvující a navštěvované (Pearce, 1997). Tzv. turistická funkce sleduje tedy kvantitativní aspekt intenzity CR a je vyjádřena vzorcem: $T(f) = N \times 100 / P$; kde N = počet stálých lůžek a P = počet rezidentů. Výhodou tohoto ukazatele je snadná dostupnost dat, jejich interpretace je však spíše orientačního charakteru a vyžaduje přihlídnutí např. k míře využití lůžkové kapacity či k formám CR a sezónnosti v destinaci. Předpokládá se přímá úměra mezi růstem tohoto ukazatele a nárůstem nevráživosti rezidentů vůči návštěvníkům, proto tento ukazatel bývá též nazýván iritačním indexem.

Destinační management – soubor technik, nástrojů a opatření používaných při koordinovaném plánování, organizaci, komunikaci, rozhodovacím procesu a regulaci CR v dané destinaci. Výsledkem takového procesu jsou udržitelné a konkurenceschopné produkty CR, společně sdílené logo, popř. značka kvality, centrální informační a rezervační systém, tvorba cenové politiky, provádění výzkumu a sběru statistických dat z oblasti CR, iniciace partnerství soukromého a veřejného sektoru CR i podpora vzniku profesních spolků, sdružení a organizací.

Návštěvnícký management – soubor řídicích technik a nástrojů, používaných soukromými i veřejnými subjekty CR za účelem usměrňování toků návštěvníků a preventivně i ovlivňování způsobu jejich chování. Mezi hlavní nástroje patří *přístupový management*, cenová politika, zonace (vytváření environmentálně různé citlivých zón), budování a koordinování informačních a interpretačních center, zpracovávání kodexů chování návštěvníka a pořádání výchovně vzdělávacích pořadů či seminářů.

Prostorové plánování – je významný nástroj pro udržování rovnováhy mezi přírodními a civilizačními prvky daného prostoru a regulační nástroj vzhledem k potenciálním negativním vlivům aktivit plánovaných na území. Základními instrumenty prostorového plánování jsou územní rozhodnutí, územně plánovací podklady a územně plánovací dokumentace.

Přístupový management – řízení toku návštěvníků určité destinace. Provádí se v destinacích s omezenými možnostmi vstupu, například u národních parků, městských památkových rezervací, jednotlivých historických objektů, kulturních center či sportovních areálů. Moderní technologie v destinacích a výpočetní technika v turistických informačních centrech umožňuje aplikaci přístupového managementu v podstatně vyšší míře a kvalitě.

Zákon č. 159/1999 Sb. ze dne 30. června 1999 o některých podmínkách podnikání v oblasti cestovního ruchu a o změně zákona č. 40/1964 Sb., občanský zákoník, ve znění pozdějších předpisů, a zákona č. 455/1991 Sb., o živnostenském podnikání (živnostenský zákon), ve znění pozdějších předpisů.

Literatura:

- Pásková, M. (2000a): Udržitelný rozvoj cestovního ruchu aneb co vydrží prostředí ve jménu rozvoje cestovního ruchu, C. O. T. business – Nezávislý časopis pro profesionály v cestovním ruchu, 9/2000, C. O. T. media s.r.o., 2000, str. 14
 Pásková, M. (2000b): Environmentální dopady cestovního ruchu v Českém Krumlově – 1. část, interní materiál MŽP
 Pearce, D.: Tourism Today: a Geographical Analysis, Longman Scientific & Technical, New York 1987, str. 115
 Ryan, C.: Recreation Tourism. A Social Science Perspective, Routledge, New York 1991, str. 57
 WTO: Concepts, Definitions and Classifications for Tourism Statistics, A Technical Manual, Seminar Tourism Statistics in Central and Eastern European Countries, 13.-15. 2. 1995, Varšava 1995
 WTO: Agenda 21 for the Travel and Tourism Industry, 1997
 WTO: Guide for Local Authorities on Developing Sustainable Tourism, 1998
 WTO: Global Code of Ethics for Tourism, Santiago de Chile 1999, URL: <http://www.world-tourism.org/omt/wtich.htm>

Česká kulturní krajina je převážně krajinou historickou. Tedy krajinou, jejíž podoba je výslednicí dlouhodobého působení různorodých vztahů dvou základních fenoménů – přírodního prostředí se svými složitými a na člověku zcela nezávislými procesy a lidskými zásahy, které člověku umožňovaly toto přírodní prostředí pohodlněji zabydlet a efektivněji využívat jako zdroj obživy. Lidské zásahy se lišily druhem, způsobem provedení i svou mírou a zahrnovaly různorodé změny morfologie terénu, změny druhových společenstev, které dávaly přednost některým pro člověka užitečným druhům, a také postupně doplňovaly krajinu řadou staveb sloužících k bydlení, hospodaření, dopravě či náboženským účelům. Kulturní krajina tak zahrnuje různorodou směsici prvků od částí téměř nezměněného původního přírodního prostředí přes zemědělské produkční plochy až po lidská sídla či drobné prvky umělecké povahy, jakými jsou třeba sochy světců či boží muka na rozcestích.

Také míra zastoupení obou zmíněných fenoménů je velmi různorodá. Na jedné straně škály jsou území s převahou prvků čistě přírodních – příkladem mohou být třeba horské šumavské louky vzniklé prostým odlesněním a následným kosením a vypásáním s minimem dalších stavebních zásahů. Kdesi uprostřed leží klasická zemědělská krajina českých pahorkatin, jejíž podoba byla doslova archetypizována v obrázcích Josefa Lady. Intenzivně obdělávané plochy nevelké výměry jsou prostoupeny zbytky přirozeného lesa, samozřejmě rovněž pozměněného dlouhodobým využíváním. Četné drobné vodní plochy slouží k chovu ryb, zadržují v krajině vodu a každý trochu větší rozdíl hladin vodních toků je využíván k zřízení náhonů pohánějících vodní kola různých výrobních zařízení. Tato pestrá mozaika ploch je protkána sítí mezí, remízků a stromořadí, ale také pěšin a cest. Ty jsou doplněny četnými drobnými užitkovými stavbami, jako jsou mostky, propustky, opěrné zdi či třeba úpravy prameništ, a také drobnými stavbami sakrálního charakteru typu božích muk, křížků, kapliček či soch světců. V krajině jsou zasazena drobná sídla, jež svou konfigurací respektují terénní reliéf. Návrším vévodí kostelíky, kaple či starý hrad a obytná zástavba často zaplňuje především svažité, zemědělsky obtížně využitelné pozemky pod nimi. Všechny budovy svou velikostí odpovídají měřítku krajiny a použité přírodní materiály je propojují s okolním prostředím.

Kdesi před koncem pomyslné škály stojí pokusy o vytvoření nové krajiny s využitím přírodních podmínek, kam patří třeba oblast třeboňské rybníční soustavy, některá barokní poutní místa, Kuks či Lednicko-valtický areál. Na samém konci této škály je pak téměř plně umělá krajina, která z původního přírodního stavu respektuje jen základní morfologii terénu. Představují jí především četné historické urbanistické celky, ale také „umělá příroda“ v podobě historických zahrad a parků.

Je tedy zřetelné, že historická kulturní krajina je ve všech svých formách nedělitelnou srostlicí přírodních a kulturních prvků a významnou nositelkou historických informací, jejíž odborně fundovanou ochranu lze účinně zajistit jedině ve spolupráci environmentalistů a památkářů a pochopitelně, budou-li také existovat účinné právní nástroje v obou oborech, což takové propojení umožní. V následujícím příspěvku se proto pokusím uvést některé zkušenosti profesního občanského sdružení, zaměřeného na ochranu přírody, krajiny a památek, s využíváním stávajících právních mechanismů při ochraně historických hodnot krajiny.

Naše občanské sdružení, nazvané Památkářská obec českokrumlovská, vstupuje do správních řízení vedených podle zákona 114/1992 Sb., o ochraně přírody a krajiny, mj. i proto, aby alespoň touto cestou hájila památkové hodnoty v krajině. Tyto hodnoty přitom často nejsou podle památkového zákona chráněny vůbec, neboť nejde o věci prohlášené za kulturní památky a nehájí je proto ani státní památková péče. V lepším případě sice památkově chráněny jsou, ale veřejnost nemá právo účasti v příslušných řízeních. Platný zákon

č. 20/1987 Sb., o státní památkové péči, totiž efektivní účast občanských sdružení při ochraně kulturního dědictví nepřipouští. V současnosti připravovaný nový památkový zákon s ní zatím rovněž vědomě nepočítá a naopak likviduje i dosud existující malý prostor k občanské angažovanosti, např. všeobecné právo navrhnout věc na prohlášení za kulturní památku.

Základní problém při ochraně památkových hodnot v kulturní krajině činí již to, že současné právo definuje památku jako věc určitých vlastností prohlášenou za památku Ministerstvem kultury. Památky de facto existující, avšak za památky ministerstvem kultury neprohlášené, tudíž de iure neexistují. To samo o sobě právně znemožňuje celoplošnou zákonnou ochranu památkových hodnot v krajině. Dlužno podotknout, že předchozí první český památkový zákon č. 22/1958 Sb. definoval památku pouze na základě jejich vlastností a tedy alespoň de iure byly automaticky památkově chráněny např. tisíce drobných historických staveb v krajině jak profánního, tak sakrálního charakteru.

Všeobecná tendence státní památkové péče je bohužel i v posledních letech stále zcela opačná od tendence ochrany přírody a krajiny. Pod rouškou tzv. právní jistoty vlastníků památek se snaží výčtem definovat, co je předmětem památkové ochrany (pochopitelně s tím, že vše ostatní nedefinované automaticky chráněno není), a pro chráněné hodnoty vytvořit šablonovité podmínky ochrany pokud možno už přímo v zákoně. Tato situace mimochodem vede k různým absurditám, které jsou pro širší veřejnost nepochopitelné. Hodnotný barokní dům s malovanými dřevěnými stropy stojící v památkové rezervaci je pečlivě chráněn a nákladně restaurován, zatímco stejně kvalitní objekt na předměstí téhož města je klidně ponechán ke zničení, neboť není památkově chráněn. Ochrany tedy nepoživá vzácný ohrožený druh, ale vybraní jedinci podle místa výskytu.

Tak jako přírodní rezervace není pouhým výčtem přesně spočítaných a označených zajišťů, veverka a medvěďů, nýbrž především mnohovrstevným souborem vztahů mezi jejími živými i neživými složkami a přírodními i antropogenními vlivy z okolního prostředí, tak i památková rezervace není pouhým výčtem domů v určitém území, ale rovněž mnohovrstevným souborem vzájemných prostorových, estetických, historických a funkčních vztahů jednotlivých historických objektů, prostoupených složkami živé přírody. Hmotná podstata památek je navíc trvale ovlivňována přírodními vlivy (způsobujícími přirozené stárnutí materiálů) a jakožto lidské a lidmi užívané dílo především vlivy antropogenními (jako jsou způsoby užívání, technologie a přiměřenost údržby, zatížení turistickým provozem apod.). Výsledkem vzájemné vyváženosti, resp. disharmonie těchto vztahů jsou tendence k zachování, respektive destrukci jednotlivé památky či celého památkově chráněného celku.

Z právě uvedeného příkladu jasně vyplývá, že je nereálné přijetím množství speciálních podzákonných předpisů zajistit ochranu všech malých památkově chráněných území (natož celé kulturní krajiny), aniž by reálná praxe ochrany záhy nepřinesla bolestné zjištění, na co všechno bylo pozapomenuto a co tedy nebylo z hlediska práva vlastně ochráněno. Velkým pozitivem zákona o ochraně přírody a krajiny oproti předpisům v památkové péči je právě skutečnost, že zavádí celoplošnou ochranu krajinných hodnot a povinnost posuzovat ve správním řízení s možností účasti veřejnosti každý záměr, který by tyto hodnoty mohl ohrozit. Jak již bylo uvedeno, tyto hodnoty jsou přírodního i kulturního charakteru a zákon 114/1992 Sb. tedy umožňuje i jistou míru ochrany kulturního dědictví. Dosud nevyřešeným problémem praxe je jakási rozlišovací schopnost tohoto mechanismu, totiž do jakých detailů má ochrana kulturního dědictví v rámci ochrany krajinného rázu jít. V našem občanském sdružení se kloníme k názoru, že by měla zahrnovat vnější vzhled stavby a neopomíjet přitom ani její charakteristické detaily. Právě ty jsou totiž hlavním nositelem informací o jejím

stáří i specifických přírodních podmínkách či způsobech života a hospodaření v daném regionu. Právě tyto faktory vzhled venkovských staveb výrazně ovlivňovaly.

Na druhou stranu ochrana krajinného rázu nemůže suplovat nefungující památkovou péči. Základním důvodem je už skutečnost, že v rámci ochrany krajinného rázu zcela jistě nelze chránit jakékoli prvky interiéru historických staveb. A sebelépe zrestaurovaná fasáda historického domu, která ukrývá z památkového hlediska zničený interiér, se stává kulisou bez vnitřního obsahu. Kulturní veřejnost proto musí mít možnost samostatně obhájit další existenci historické stopy v kulturní krajině. Ať už je to urbanistická charakteristika historických sídel, cenné staré stavby či drobné sakrální objekty nebo třeba historické terénní úpravy, trasování cest, členění pozemků či různorodé způsoby ovlivňování podoby živé přírody z funkčních i estetických důvodů. Tuto obhajobu kulturních hodnot v krajině musí kromě státní správy zajišťovat především tímto směrem specializovaná občanská sdružení. A ta se nemožou trvale schovávat za ekologickou legislativu.

Novelizace památkářské legislativy po vzoru ochrany přírody a krajiny je nezbytná a zcela klíčové je v tomto směru zakotvit možnost účasti občanských sdružení ve správních řízeních v záležitostech památkové péče. Státní správa v příslušném úseku se tohoto mechanismu zatím bojí a pod různými vykonstruovanými záminkami jej odmítá. Přitom je jeho hlavním smyslem rozšířit okruh zdrojů informací pro správní orgán a zkvalitnit tak rozhodování o ochraně veřejného zájmu. Zároveň se často obtížný dvoustranný vztah správní orgán versus investor převádí na trojúhelník, a občanské sdružení tak může dobře legitimizovat často obtížné snažení správního orgánu při ochraně veřejného zájmu, a tím mu usnadnit jeho pozici. Památkářské občanské iniciativy však při prosazování těchto legislativních změn nutně budou potřebovat podporu, pomoc i praktické zkušenosti rozvinutějšího environmentálního hnutí.

Ochrana historické kulturní krajiny se zároveň nabízí jako jedinečná platforma pro spolupráci obou proudů občanských aktivit. Památkářské i environmentální skupiny se mohou při obraně společných či alespoň velmi blízkých zájmů významnou měrou vzájemně podporovat, posilovat a obohacovat znalostmi a zkušenostmi. Je to oboustranně důležité o to více, že vážně miněná ochrana životního prostředí, tedy i památek a přírody, je stále spíše na periferii zájmu širší veřejnosti i politiků. Environmentalisté jistě nemají vždy třeba technologické znalosti údržby památek či schopnost posoudit stáří a hodnotu stavebních konstrukcí, stejně jako památkářům nejsou vlastní třeba znalosti podmínek pro úspěšné přežívání jednotlivých živočišných a rostlinných druhů.

Přitom v případě ohrožení některých prvků historické krajiny jde jen těžko rozlišit, zda jde o ochranu památek či spíše přírody. Dovolím si uvést jeden teoretický a jeden praktický příklad. Starý renesanční krov venkovského zámku je útočištěm chráněných druhů sov a netopýrů. V rámci přestavby zámku na hotel má být starý krov zlikvidován a zřízena půdní vestavba. Má smysl diskutovat o tom, zda mají mít větší zájem na odmítnutí půdní vestavby památkáři nebo ochránáři?

V Českém Krumlově jsme v roce 1992 vedli spor o způsob opravy posledního dřevěného jezu ve městě. Spor jsme prohráli a dřevěná konstrukce jezu vyplněná kamenným zásyem byla zničena stejně jako nasucho vyzděné nábrežní zdi na podvodních dřevěných pilotách v předjezí. Nové konstrukce jsou z hladkého betonu v pohledových částech obložené modravou žulou, která se v regionu nikdy nevyskytovala, pečlivě vyspávanou cementem. Nasucho vyzděné nábrežní zdi byly ve spárách prorostlé různorodou vegetací, dřevěné piloty pod nimi byly jistě domovem řady bezobratlých živočichů, trdlištěm ryb a prokazatelně úkrytem raků. Biologický průzkum tehdy nikdo nevyžadoval a neprovedl, takže o přírodovědné

hodnotě zničeného společenstva můžeme jen planě polemizovat. Z hlediska památkáře šlo o poslední doklad tradičního konstrukčního řešení jezu tzv. Pražského typu, říční regulace v předjezí byla navíc výtvarně a emocionálně nesmírně působivá. Nové betonové stěny říční regulace budou po několika desetiletí kolonizovány nejužšími několika druhy nižších rostlin a živočichů. Z hlediska ochránce přírody i památkáře je tedy výsledek tohoto způsobu rekonstrukce jezu obdobný. V dané lokalitě došlo k poklesu druhové i kulturní diverzity.

V takových situacích může obrana ohrožené památky, resp. přírody po dvou liniích správního rozhodování, avšak se vzájemně vycizovanou a obohacenou argumentací, výrazně zvýšit šanci na úspěch. Přesto v podobných případech někdy vznikají konflikty obou oborů a logickým výsledkem je většinou o to snadnější vítězství megalomanských technokratických řešení. Při analýze takových sporů se většinou ukazuje, že pramení spíše z nepochopení hlubšího smyslu ochrany přírody či památek na jedné nebo druhé straně, či prostého vzájemného nepochopení a netolerance. Tak jako ochrana přírody směřuje od prosté ochrany ohrožených druhů k pokorné ochraně přírodních dějů, dobrá ochrana památek směřuje k pokorné ochraně jejich autenticity, tj. především jejich původní hmoty, jejich časových proměn i sdělení nesených touto hmotou, a samozřejmě také k ochraně prostředí památek a jejich vazeb v krajině.

Příkladem takového vzájemného nepochopení byl spor některých památkářů s ekology o zamýšlenou rekonstrukci parku na Karlově náměstí v Praze. Ten je projevem nepochopení historického parku jakožto stárnoucí památky, přičemž proces stárnutí je zde umocněn tím, že dominantní složkou jsou zde živé, tedy přirozeně stárnoucí a zanikající rostliny. Smyslem památkové péče v takovém případě není vytvořit nový park, který by vyhlížel jako před sto lety, za cenu vykácení starých vzrostlých stromů, ale udržovat park starý právě s přiznáním jeho stoletosti a pouhým postupným vysazováním nových jedinců nahrazovat jedince zanikající. Zachovat tak jeho historický charakter a zároveň původně nechtěnou, avšak velmi cennou složku jeho hodnoty, totiž jako domova ptactva a hmyzu, pro které jsou staré stromy životní nezbytností.

Nalezení konsensu je vždy především věcí snahy po pochopení druhé strany, pečlivého zvažování širšího navazujícího významu třeba nakonec jen zdánlivě rozporných hodnot. Snaha trumfovat se, zda je cennější gotická zeď nebo mravenci, samozřejmě nikam nepovede. Zvláště je třeba zvažovat, zda celek vzniklý propojením lidského díla a přírodních vlivů není naopak strukturou s vyšší hodnotou. Osobně se domnívám, že tomu tak je ve většině případů. Přestože jsem svou podstatou především památkář, domnívám se, že v opravdu těžko řešitelných případech by přírodní hodnoty (jakožto v současnosti zcela nejohroženější hodnoty planety) měly mít v ochraně spíše mírnou přednost před hodnotami kulturními. Ani takové řešení však nemusí vždy vést k jejich úplnému zániku. Moji kolegové koncem 80. let řešili problém barokní zděné kapličky v Třísově (dnes na území Chráněné krajinné oblasti Blanský les), vychylované kmenové mohutné stejně staré lípy, pochopitelně rovněž chráněné. Obtížná situace byla nakonec vyřešena podrobným průzkumem barevnosti, přesným zaměřením všech detailů, rozebráním stavby a jejím znovuvystavěním z původního materiálu opodál. Zanikl sice historický materiál omítek a nátěrů, ale nová povrchová úprava byla alespoň provedena klasickou technologií jako kopie původního barokního řešení – a lípa může dále rozšiřovat svůj mohutný kmen.

Závěrem si dovoluji ještě připojit tři příklady z praktické činnosti Památkářské obce česko-krumlovské, při nichž bylo pro ochranu památkových hodnot možné využít zákona č. 114/1992 Sb., avšak institut účasti veřejnosti v památkových řízeních by pravděpodobně umožnil přinejmenším snazší a méně komplikované řešení těchto případů.

Přístavba domu čp. 89 v Široké ulici v Českém Krumlově

V roce 1996 přišel majitel restaurace v tomto objektu s nápadem zřídit na terase za domem na břehu mlýnského náhonu rozměrnou patrovou dřevěnou konstrukci, aby mohl výrazně rozšířit obytné plochy restaurace. Dům se nachází v samém centru městské památkové rezervace a jeho zadní průčelí je obráceno směrem k řece a zámku. Dané území je nezastavitelné hned z několika památkových důvodů. Přesto byl tento záměr orgánem památkové péče schválen a stavba následně stavebním úřadem povolena. Majetkoprávní situace našťastí umožňovala podání řádného odvolání, v němž bylo mj. argumentováno i tím, že nebylo vedeno řízení podle zákona 114/1992 Sb., ač tímto stavebním zásahem dochází ke změně krajinného rázu. Orgán druhé instance odvolání vyhověl, stavební povolení zrušil a vrátil věc k novému projednání. V následně zahájeném řízení před orgánem ochrany přírody a krajiny jsme jako občanské sdružení v pozici řádného účastníka řízení uplatnili svou památkářskou argumentaci týkající se ochrany krajinného rázu, jímž je zde zejména kulturní a historická charakteristika daného místa a referát životního prostředí okresního úřadu záměr zamítl. Investor se odvolal k Ministerstvu životního prostředí, které verdikt první instance potvrdilo. Na podzim roku 2000 bylo stavebním úřadem rozhodnuto o nepřípustnosti stavby.

Kdyby se veřejnost mohla památkového řízení účastnit, mohl být celý záměr zamítnut, aniž by byly několik let všichni dotčení zatěžováni řízeními u dalších dvou orgánů státní správy. Jako perličku zbývá dodat, že Ministerstvo kultury již čtvrtým rokem vyřizuje odvolání proti souhlasu orgánu státní památkové péče se zamýšlenou stavbou.

Stavba televizního převaděče v obci Svěráz (okr. Český Krumlov)

V roce 1997 připravila firma České radiokomunikace a. s. záměr výstavby televizního převaděče. Věž 20 m vysoká a 2,2 m široká měla být postavena na návrší nad obcí v těsné blízkosti dvojice kostelů. Ty jsou dominantou nejen pozoruhodně dochované historické obce, ale celého širšího okolí do vzdálenosti několika kilometrů. Orgán ochrany přírody a krajiny záměr schválil, ač šlo zjevně o zásah měnící krajinný ráz a snižující jeho estetickou a přírodní hodnotu, jak mj. sám konstatoval v souhlasném rozhodnutí. Proti rozhodnutí jsme podali odvolání a zároveň jsme o věci informovali orgán státní památkové péče, neboť šlo též o zjevné poškození prostředí kulturních památek. Ten s námi v dané záležitosti odmítl komunikovat, což je jeho běžná praxe. Územní odbor Ministerstva životního prostředí v Českých Budějovicích zatím zamítl naše odvolání jako nepřípustné z procesních i skutkových důvodů, a proto jsme proti němu podali rozklad k ministrově životního prostředí, který byl rovněž zamítnut. Mezitím se podařilo zorganizovat petiční akci obyvatel vesnice, kteří se záměrem hromadně nesouhlasili. Z nezájmu přeci jen probuzený orgán státní památkové péče vydal do územního řízení nesouhlasné vyjádření a zároveň rozhodl o vyhlášení ochranného pásma kulturních památek, čímž byl záměr fakticky znemožněn.

Účast veřejnosti v řízeních podle zákona 114/1992 Sb. alespoň umožnila získat potřebné informace a přinutit spolu s obyvateli obce orgán státní památkové péče, aby v daném případě začal vykonávat svou roli ochránce kulturních hodnot. Jádrem problému – totiž proč chtěl investor tvrdošjně stavět televizní převaděč v těsné blízkosti kostela, když několik set metrů dlouhá terénní hrana skýtá několik dalších příležitostí ke stavbě tohoto zařízení za prakticky shodných podmínek pro šíření televizního signálu, ale z hlediska ochrany krajiny podstatně vhodnějších – ze spisů nikdo nevyčte. Šlo totiž o to vyhnout se stavbě delší, a tudíž nákladnější elektrické přípojky.

Stavba nábrežní komunikace na tzv. Náplavce v Českém Krumlově

Dotčené území je říčním břehem Vltavy v centru městské památkové rezervace a je ohrá-

ničeno středověkou hradební zdí Latránu, resp. tzv. Nového Města. Z hlediska logiky opevnění na říčním břehu zde pochopitelně nikdy žádná komunikace neexistovala a území bylo suchou nohou neprostopupné. Ještě v první polovině 20. století byl úsek hradební zdi omýván vodou. Na přelomu 70. a 80. let byl do naplavenin podél hradební zdi uložen hlavní městský kanalizační sběrač a v souvislosti s jeho výstavbou zřízena provizorní panelová komunikace na náspu zužujícím dosti výrazně koryto řeky. Násep měl být odtěžen po skončení stavby, k tomu však z různých příčin nikdy nedošlo.

V roce 1996 měla být zřízena v jednom z domů v historickém centru velkoplošná prodejna potravin a město Český Krumlov přišlo s bezprecedentní snahou přestavět tuto provizorní komunikaci do definitivní podoby silnice a prodejnu zásobovat kamióny zajíždějícími touto trasou přímo do centra města! Úřednímu rozhodování předcházela obsáhlá korespondence našeho sdružení s místními úřady, petice obyvatel města proti tomuto záměru a městem organizovaná protipetice ve prospěch záměru, série novinových článků apod. Orgán státní památkové péče opět odmítl jakkoli konstruktivně komunikovat s naším sdružením a následně záměr výstavby komunikace schválil za určitých, jen minimálně omezujících podmínek. Toto rozhodnutí bylo napadeno jedním z majitelů dotčených pozemků, který nebyl spokojen s příliš omezujícími podmínkami památkové péče a ze zcela opačných důvodů také naším sdružením. Ministerstvo kultury v odvolacím řízení závazně stanovisko orgánu státní památkové péče dále zpřisnilo a původní záměr výstavby komunikace pro těžkou dopravu tímto způsobem znemožnilo. Svou roli jistě sehrálo i naše podání Památkové inspekci ministerstva kultury, která náš názor na úpravu daného území podpořila. Mezitím bylo sice ještě zahájeno stavební řízení, které ale stavební úřad nakonec zastavil, neboť nikdy nebyla dopracována projektová dokumentace úpravy území v souladu s podmínkami památkové péče.

V roce 1999 se město Český Krumlov pokusilo zlegalizovat alespoň nepovolenou provizorní panelovou nábrežní komunikaci formou řízení o dodatečném povolení stavby. Na základě této snahy bylo stavebním úřadem vyžadováno mj. rozhodnutí orgánu ochrany přírody a krajiny. Ten provizorní komunikaci na omezenou dobu schválil a vyžadoval její následně nahrazení zpevněnou komunikací bez jasně vymezených podmínek. Námi vyvolané odvolací řízení bylo úspěšné. Územní odbor Ministerstva životního prostředí na jaře r. 2000 zrušil napadené souhlasné rozhodnutí, věc vrátil k novému projednání a zároveň zrušil i souhlas vodohospodářského orgánu s touto stavbou. Důvodem bohužel ani tolik nebylo narušení krajinného rázu stávající černou stavbou, ale především rozpor s vodním zákonem. Násep stále výrazně zužuje průtočný profil řeky. Tento technický argument bude snad i nadále srozumitelný pro orgány státní správy – na rozdíl od zřejmě obtížně uchopitelné ochrany krajinného rázu a historického prostředí městské památkové rezervace. K novému projednání dalšího osudu této více než dvě desítky let existující černé stavby dosud nedošlo.

Případ je typickou ukázkou „dlouhověké“ kauzy, která vyžaduje trvalou dlouhodobou pozornost širší veřejnosti. Možnost dopravně zpřístupnit další část historického jádra města je pravděpodobně natolik komerčně lákavá, že se bude v dalších obměnách znovu vracet. Zároveň případ poukazuje na malou schopnost státní správy pružně zajistit fyzické uvedení černé stavby do stavu, který by byl akceptovatelný z hlediska prostředí památkové rezervace i příslušných předpisů. Nejpodstatnější roli by zde měl vůči hlavnímu vlastníku pozemků – městu Český Krumlov – sehrát příslušný stavební úřad. Státní správa je ovšem v tomto případě přenesena do působnosti města Český Krumlov. Tím se dostáváme k samostatnému a dosud právně nevyřešenému problému „podjatosti“ správních orgánů, který ovšem přesahuje rámec tohoto příspěvku.

Úvod

V posledním desetiletí dochází v České republice k významným změnám v uspořádání měst. Jedním z trendů je jejich prostorové rozšiřování. V okolí měst vznikají nové obytné okrsky a komerční zóny. Suburbanizace zatím nedosahuje rozměrů srovnatelných s městy v západní Evropě a USA. Z kvalitativního hlediska však přináší poměrně radikální a v podstatě nevratné změny v našem systému osídlení. Ze zahraničních zkušeností víme, že některé formy suburbanizace přinášejí neblahé důsledky. Proto jí musíme věnovat pozornost již v počátcích a pokusit se o aktivní ovlivňování jejich forem, abychom zajistili udržitelný rozvoj městských aglomerací.

Jedny z nejvýznamnějších změn krajiny jsou spojeny s procesem urbanizace a zejména s prostorovým růstem velkých měst. Městské prostředí postupně prorůstá do okolní přírodní a venkovské krajiny. Prostorová expanze měst může nabývat rozmanitých forem. Nové rozvojové plochy mohou být koncentrovány po obvodu stávajícího kompaktního města. Výstavba však také může být roztroušena v mnoha drobných lokalitách v širokém okolí měst. Některé z forem urbanizace příměstské krajiny jsou šetrnější vůči přírodnímu prostředí, jiné přinášejí řadu nežádoucích důsledků.

Struktura osídlení se vyznačuje vysokou setrvačností a výsledky procesu urbanizace přinášejí v podstatě nevratné změny ve využívání krajiny člověkem. Transformace existujících a vznik nových sídelních struktur vede k dlouhodobě prostorově ukotvenému rozmístění lidí a jejich aktivit v krajině. Jestliže si uvědomujeme problematičnost důsledků některých forem suburbanizace, měli bychom jim věnovat hlubší pozornost a zamyslet se nad možnostmi, jak se takového rozvoje osídlení vyvarovat.

Příspěvek je věnován transformacím probíhajícím na okrajích velkých českých měst a v jejich zázemí v posledních deseti letech. Příměstská krajina prochází radikální transformací způsobenou komerční a rezidenční suburbanizací. Nutno podotknout, že suburbanizace není jediným procesem, který významně mění tvář našich velkých měst. V prvních letech transformačního období se změny koncentrovaly především do centrálních částí měst, které prošly radikální komercializací. Ve druhé polovině devadesátých let však začíná narůstat význam suburbanizace. Ta přináší radikální proměny příměstské krajiny a významné kvalitativní změny ve struktuře osídlení metropolitních oblastí.

V příspěvku se zaměřím na několik otázek. Dochází u nás k suburbanizaci? Jak je významná? Jakých forem nabývá? Jaké má důsledky? Jaké důsledky může v budoucnosti přinést její případný mohutný rozvoj? Jsme si vědomi jejich dopadů? Chceme se jim bránit? Máme k tomu nástroje? Existuje politická vůle těchto nástrojů využívat? Jak budou vypadat naše města v roce 2030?

Současná suburbanizace v Česku

Suburbanizace není v Česku novým jevem. K rozvoji suburbánních především rezidenčních lokalit docházelo již v meziválečném období, zejména podél železničních tratí vycházejících z velkých měst (např. obce podél tratí z Prahy do Berouna, Benešova nebo Kolína). Za komunismu se však rozptýlená suburbanizace v podstatě zastavila, a to vzhledem k územní koncentraci investic v rámci střediskové sídelní soustavy. Konec centrálního plánování přinesl velká očekávání i v oblasti rozvoje osídlení, která byla mimo jiné spojována s dynamickým rozvojem suburbanizace. Její realizace však v první polovině devadesátých let narážela na omezenou kupní sílu většiny obyvatelstva. Kvůli snížení průměrných reálných příjmů a prudkému růstu cen nemovitostí, stavebních prací a stavebních materiálů se pořízení rodinného

domku vymykalo možnostem středních vrstev obyvatelstva. Rezidenční suburbanizace se začala pozvolna rozvíjet až v druhé polovině devadesátých let. V tu dobu však na scénu přicházejí hypermarkety, které se stávají nejdůležitějším symbolem současné suburbanizace. Rozvoj komerčních funkcí (maloobchod, velkoobchod, skladování, distribuce) se dočasně stává mnohem významnější silou měnící příměstskou krajinu, než je výstavba nových rodinných domků.

Suburbanizace se rozvíjí především v zázemí našich největších měst Prahy a Brna. Přestože můžeme výstavbu rodinných domků i velkých obchodů sledovat i v menších městech, její rozsah je omezený a často je realizována v rámci kompaktního města. Vnější části Prahy a Brna a území okolních obcí se stávají novou rozvojovou oblastí. Suburbanizace přináší významné změny způsobu využití území. Zemědělská výroba je postupně nahrazována bydlením i komerčními funkcemi. Vedle rodinných domků se staví hypermarkety, velká nákupní centra a zakládají se industriální zóny se sklady, distribučními centry i výrobou.

Rezidenční suburbanizace se projevuje v několika formách. Developeři vytvářejí celé rezidenční okrsky s výstavbou rodinných domů na klíč nebo shromáždí půdu, rozparcelují ji na stavební pozemky, jež doplní nezbytnou infrastrukturou a prodají zájemcům, kteří si výstavbu zajistí individuálně. V obou případech dochází k vytvoření nových okrsků luxusního bydlení na okrajích stávajících venkovských sídel. Staví se však i ve volné krajině zcela mimo dotyk se stávajícími sídly. Suburbanizace rovněž probíhá výstavbou na jednotlivých volných parcelách uvnitř existující zástavby obcí nebo rekonstrukcemi původních nemovitostí. Záleží pak na jednotlivých projektech, jak citlivě se integrují do existujícího prostředí obce.

Rychlejší rozvoj suburbánního bydlení je stále limitován nízkou kupní silou obyvatelstva. Rodinné domky si pořizují téměř výhradně domácnosti s vysoce nadprůměrnými příjmy. Rezidenční suburbanizace přispívá ke změně tradiční sociálně-prostorové struktury našich měst, ke snižování sociálního statusu obyvatelstva od centra směrem k okrajům. Do předměstských zón totiž migruje především vzdělané a příjmově silné obyvatelstvo. Sociální status nově přichozích domácností i jejich způsob života ostře kontrastuje s původním obyvatelstvem, vždyť v příměstské zóně komunistických měst žilo obyvatelstvo nízkého sociálního statusu.

V poslední době konkuruje rodinným domkům za městem nabídka bytů do vlastnictví v nových kondominiích ve městě. Ty jsou nižšími cenami a lokalizací blíže centru atraktivní pro místní „yuppies“ (young urban professionals), kteří preferují bydlení blízko práci a kulturním zařízením. Nižší ceny bytů než domků, změny v životních preferencích směrem k životu ve městě i evropská tradice bydlení v kompaktnějších městech představují alternativu k suburbanizaci. Pluralita životních stylů projevujících se v dnešní postmoderní společnosti tak přináší souběžné prosazení suburbanizačních a reurbanizačních trendů.

Na transformaci příměstské zóny se dynamičtěji a radikálněji podílejí komerční projekty, spojené s lokalizačními preferencemi obchodních, distribučních, skladovacích i výrobních aktivit s vysokými nároky na plochu a dopravní dostupnost. Zatímco výstavba rodinných domků je rozptýlena do mnoha malých lokalit, hypermarkety a nákupní centra se soustřeďují do komplexů budovaných v sousedství dálnic a významných dopravních křižovatek. V Praze je důležitým lokalizačním faktorem i přítomnost metra, jež sahá až k okrajům města.

V Praze a jejím bezprostředním okolí se nachází několik lokalit koncentrujících novou komerční/obchodní výstavbu. Zličín s Ikeou, Tescem a Globusem na západě při dálnici D5 do Plzně a Německa, Černý Most s Globusem, Makrem, Hornbachem a Scontem na severovýchodě při ústí dálnice D11 směrem na Hradec Králové a Polsko, Průhonice-Čestlice s Makrem, Hypernovou, Spectrum Centrem a dalšími obchody a sklady na jihovýchodě při dálnici D1

na Brno a Nákupní centrum Letňany s Tescem a blízký Globus na severu města představují nejvýznamnější lokality. V Brně se vytváří jedna dominantní zóna, která se táhne jižně od centra (Interspar, Bauhaus, Makro, Baumax, Carrefour a další) a kulminuje v těsné blízkosti křižovatky dálnic na Prahu (D1) a Bratislavu (D2), kde se nachází Ikea Shopping Park s Tescem a Olympia Shopping Centre s Hypernovou. Zatímco až donedávna se většina nákupů odehrávala v městských centrech a obchodních zónách městských čtvrtí, v posledních několika letech se značná část nákupů obyvatelstva přesunula do zóny na hranicích města a příměstské krajiny.

Vedle obchodů se ve vnějších částech obou měst začíná prosazovat výstavba kanceláří, skladů i výrobních objektů. V Praze se nové kanceláře a skladovací objekty staví v oblasti mezinárodního letiště Ruzyně (např. Airport Logistic Park, Rodop Centre). Mezi Průhonice a Modleticemi se podél dálnice D1 vytváří téměř kontinuální zástavba obchodních, skladovacích a distribučních zařízení. Podobná koncentrace vzniká u Rudné na dálnici D5. Samospráva Brna klade značný důraz na rozvoj Českého technologického parku na severním okraji města v těsném sousedství univerzitního areálu, kde se nacházejí kancelářské budovy i objekty pro „hi-tech“ výrobu, a na rozvoj Černovické terasy (Průmyslová zóna Tuřany) s vlakovým projektem firmy Flextronix International na jihovýchodě města. Zatímco se rozvíjí výstavba na zelené louce za městem, v blízkosti městských center zůstávají zdevastované plochy opuštěné průmyslovou výrobou.

Přestože Praha i Brno mají dostatečné množství rezervních ploch pro novou výstavbu uvnitř administrativních hranic města, mnohé z projektů komerční i rezidenční výstavby stěhují mimo ně. Hlavními motivy jsou nižší ceny pozemků a snadnější vyjednávání rozvojových projektů se samosprávami menších obcí. Zájmy města a obcí v okolním území se často dostávají do protikladu. Města chtějí udržet kompaktní strukturu zástavby, zatímco samostatné obce za administrativními hranicemi měst se snaží o přilákání investic na své území. Koordinace územního rozvoje v metropolitních regionech obou měst naráží na neochotu správy měst a obcí společně jednat o budoucím rozvoji. Otevřenou otázkou je, nakolik budou chtít nově zvolené krajské samosprávy zlepšit současnou situaci.

Ekonomické, sociální a environmentální důsledky suburbanizace

Stavební rozvoj příměstských oblastí je charakterizován nízkou hustotou zástavby a vysokou prostorovou segregací jednotlivých lidských aktivit (bydlení, zaměstnání, nákupy, apod.). Ze zkušeností severoamerických a západoevropských měst víme, že se suburbánní formy osídlení vyznačují vyššími nároky na spotřebu energií a náklady na výstavbu technické infrastruktury a občanské vybavenosti.

Obyvatelstvo bydlící v izolovaných obytných okrcích je silně závislé na dojížděcí osobním automobilem do práce a škol, za službami a kulturou. V našich poměrech se vedle víkendových překrvení způsobených chataři a chalupáři objevují celodenní a celotýdenní zácpy těch, kdo dojíždějí do města za prací a naopak vyjíždějí z města za nákupy v suburbánních nákupních centrech. Vysoká prostorová koncentrace některých funkcí a jejich značná segregace vyvolává neustálé přepravní toky. Nejde však jen o cesty mezi příměstskými lokalitami a centrem města, ale prudce narůstá i podíl cest mezi jednotlivými suburbánními lokalitami, jako je například dojížděčka za nákupy z nových suburbánních rezidenčních zón do hypermarketů. Pokud se na jedné straně města dominantně realizuje nová rezidenční zástavba a komerční je soustředěna na opačném konci, jako je tomu v současném Brně, cesty za nákupy směřují přímo přes město.

Prudké zvýšení objemu individuální automobilové dopravy negativně ovlivňuje kvalitu životního prostředí (zácpy, zhoršování kvality ovzduší, hlukové zatížení). Kvalita života se tak v oblastech, do nichž se lidé stěhují především za klidem a čistým prostředím, paradoxně snižuje. Oblasti s nízkou hustotou osídlení však není možné efektivně obsloužit veřejnou hromadnou dopravou. Většina obyvatel pak nemá jinou alternativu než použít osobní automobil.

Suburbanizace má významné sociální důsledky. Do příměstských lokalit se z vnitřních částí měst stěhují především domácnosti s vysokým sociálním statutem. Postupně tak může vzniknout silně vnímaná segregace mezi obyvateli předměstí a čtvrtí vnitřního města. V našich poměrech se může promítnout zejména v kontrastu panelového sídliště a rodinného bydlení za městem. Velmi závažným společenským důsledkem je posilování individualizace, ztráta sociální soudržnosti, oslabování sociálního kapitálu a občanské společnosti. Ztrátu sociální soudržnosti vyvolává především vysoká prostorová segregace funkcí a vysoce individualizované dojíždění osobním automobilem. Lidé tráví daleko více času v autech, a to obvykle sami nebo s jinými členy rodiny. Vedle dojížděky do práce se jezdí i za nákupy. V málo vybavených nebo zcela nevybavených příměstských sídlech, kde poslední zbytky obchodů podléhají konkurenčním tlakům hypermarketů, se nechodí nakupovat pěšky tak jako v tradičních čtvrtích vnitřního města. Jezdí se autem do neosobních hypermarketů. Při cestě autem však své sousedy nepotkám, potkají se případně dva automobily. V USA dochází i k prostorové segregaci škol od rezidenčních komunit. Rodiče vozí děti do škol auty. Žádná obec nechce mít vysokou koncentraci aut na svém území. Školy se tak stěhují mimo sídla. Časy, kdy jsme jako děti chodili společně ze školy domů a naši rodiče potkávali sousedy při nákupech v naší čtvrti, mohou být nenávratně pryč. Dnes se jezdí do práce, do restaurace, za kulturou. Multifunkční obchodně zábavní komplexy hypermarketů, multikin, restaurací, butiků, kuželkárna a squashových kurtů nabízejí nové, silně koncentrované formy nákupů a zábavy. Proč ne, ale což tak mít alternativu? Na předměstích však alternativa neexistuje.

Rozvoj příměstské zóny často nepřímo podmiňuje úpadek vnitřních částí měst. Odchod obyvatel s vyššími příjmy ze čtvrtí vnitřního města a ze sídlišť na předměstí přináší snížení sociálního statusu těchto čtvrtí. Významný dopad má reloakce komerčních funkcí z centra na předměstí. Maloobchod se stěhuje za zákazníky na předměstí. Rozšiřující se výroba potřebuje větší plochy, které nachází za městem. Ve vnitřních městech zůstávají nevyužité pozemky se starými, rozpadajícími se budovami a v případě oblastí opuštěných průmyslovou výrobou i se značně znečištěnou půdou. Investoři upřednostňují výstavbu na zelené louce. Veřejný sektor se zatím nepoučil ze zahraničních zkušeností a téměř nic nebylo uděláno pro revitalizaci „brownfields“, která by nabídla alternativu k suburbanizaci („greenfields“).

Omezení nežádoucích dopadů suburbanizace

Suburbanizaci není možné zastavit. Vždyť rodinný domek v zeleni za městem představuje sen mnoha domácností. Proces ale můžeme regulovat a omezit ty stránky suburbanizace, které mají horší dopady na udržitelný rozvoj osídlení. Nová výstavba může být koncentrována kolem stávajících center osídlení a železničních tratí. Koncentrovaný rozvoj není tak nákladný na výstavbu infrastruktury, umožňuje lepší obsluhu veřejnou dopravou a nemá tak devastující účinky na přírodní prostředí okolí měst jako výstavba rozptýlená v malých okrscích po všech koutech příměstské krajiny.

V USA jsou suburbanizace a její negativní důsledky spojovány s fenoménem urban sprawl. Sprawl se vyznačuje velmi prostorově roztržitým a nekompaktním rozvojem (leapfrog development), extrémně nízkou hustotou osídlení a velmi vysokou segregací funkcí. Sprawl

je však pouze jednou z možných forem, kterých nabývá urbanizační proces v metropolitních oblastech. Zatímco v USA sprawl převažoval, v západní Evropě byla urbanizace mnohem koncentrovanější. Prostorově kompaktnější charakter evropských měst ovlivnily nejen kulturní podmíněnosti, ale také aktivnější využití nástrojů regulujících urbanizaci.

Nový rozvoj se může odehrávat na okrajích stávajících kompaktních jader aglomerací a soustředit se do okolí existujících větších a dostatečně vybavených center v zázemí měst. Může se koncentrovat podél železničních tahů a využít nabídky metropolitní kolejové dopravy, která je k životnímu prostředí mnohem ohleduplnější než individuální doprava osobními auty. Koncentrované formy suburbanizace jsou ekonomicky méně nákladné a k životnímu prostředí šetrnější než urban sprawl. Využití stávajících vybavených sídel pro novou rezidenční výstavbu navíc nabízí alternativní formy nakupování i zábavy. Širší nabídka možností vytváří příznivější klima pro utváření místních komunit a jejich sociální soudržnosti. To je v kontrastu se životem v drobných monofunkčních rezidenčních okrscích, kde neexistují alternativy k jednostrannému dojíždění za vším.

Živelná, neregulovaná suburbanizace zpravidla nabývá forem prostorově roztržitěného a neuspořádaného rozvoje s typickými charakteristikami urban sprawl. Taková forma urbanizace v metropolitních oblastech jen stěží splňuje kritéria kladená na udržitelný rozvoj osídlení a krajiny. Pokud se jednou takové formy rozvinou, bude je velmi těžké měnit. Struktura osídlení má vysokou setrvačnost a její vývoj přináší v podstatě nevratné změny, důsledky suburbanizace proto musíme vnímat v dlouhodobé perspektivě.

Suburbanizace zatím v České republice nepředstavuje problém, jemuž by byla věnována výraznější pozornost odborníků, úřadů a politiků, natož médií a širší veřejnosti. Dílčí stránky suburbánního rozvoje, zejména výstavba hypermarketů a dálnic, je kritizována některými nevládními neziskovými organizacemi. Z odborné veřejnosti se jen poskrovnu ozývají varovné hlasy. Někdy se zdůrazňuje, že jsme kulturně odlišní od Američanů a že suburbanizace, pokud vůbec k nějaké dochází, je pouze v počátcích a není zatím příliš významná. Budeme však čekat, až na významu nabude, včetně projevů všech negativních důsledků? Neměli bychom se na základě zahraničních zkušeností pokusit předcházet možným negativním dopadům, hned od počátku omezovat nežádoucí formy rozvoje osídlení, a naopak stimulovat a podporovat ty způsoby rozvoje osídlení a využívání krajiny, které jsou z ekonomického, sociálního a environmentálního hlediska udržitelnější?

Zkušenosti USA a západoevropských zemí nám nabízejí mnoho inspirací. Přístupy a metody aplikované v zahraničí nelze beze zbytku přenést do našeho prostředí, radikální odmítnutí nástrojů vzniklých v odlišných kulturních kontextech však také není správná cesta. Jedním z principů, které můžeme ze zahraničí převzít, je kombinace takových nástrojů, jež omezují nežádoucí rozvoj, s těmi, jež naopak podporují suburbanizaci šetrnější k životnímu prostředí. Programy, založené na stimulaci a aktivní podpoře preferovaných forem rozvoje osídlení, mají větší šanci získat souhlas širší veřejnosti, a tím i politickou podporu. Politika, která využívá spíše nabídky než pouhého zákazu, má větší šance na úspěch. Domácnosti i firmy by měly mít možnost široké volby s tím, že některé varianty rozvoje podpoří a tím zvýhodní veřejný sektor. Restriktivní opatření, omezující vážné negativní společenské a environmentální důsledky rozvoje, však musí být zachována.

Při diskusi fenoménu „urban sprawl“ v USA je zdůrazňována nedostatečná síla plánovacích nástrojů k řešení problémů na metropolitní úrovni. Regulace územního rozvoje je silně fragmentovaná mezi velkým množstvím samostatných obcí, které mezi sebou navíc soutěží o přilákání investic. Až na výjimky chybí koordinace územního rozvoje v celé metropolitní

oblasti. V České republice máme nástroj, který umožňuje regionální koordinaci využití území. Územní plány velkých územních celků však zatím nové trendy v osídlení nereflektují a suburbanizaci neusměřňují. Je také otevřenou otázkou, jak se k suburbanizaci postaví nové krajské samosprávy. V případě Pražského metropolitního regionu, který spadá pod správu Prahy a Středočeského kraje, však hrozí, že se oba kraje mohou ve svém pohledu značně odlišovat. Usměňování rozvoje hlavního města a jeho zázemí, tj. oblastí nejvíce ovlivněných suburbanizačními trendy, musí být zabezpečeno z národní úrovně. Neměli bychom zapomínat, že včasná prevence zaměřená na příčiny a mechanismy procesu suburbanizace je méně nákladná a bolestivá než následné napravování nežádoucích důsledků.

Součástí příspěvku je faktografická prezentace na posteru a ilustrativní videosnímek, které upozorňují na určitou disproporci mezi chronicky se opakujícími plány techniků a potřebou zachování trvale udržitelného rozvoje.

– Faktografickou část doplňuji o pohled odborníků i místních obyvatel mikroregionu Poodří, kterým není lhostejné, jak bude krajina kolem řeky Odry vypadat v budoucnu, jak bude vypadat domov jejich dětí...

– Předstupuji před Vás s problémem, se kterým se řada z Vás nesetkává poprvé a který v určitých časových intervalech nabývá a opět ztrácí na intenzitě. Předstupuji před Vás s problémem, který většina odborníků, politiků a lidí s rozumným pohledem na realitu již dávno považuje za překonaný, ba dokonce nesmyslný, a přesto je tento problém natolik chronický, že se opět objevuje v návrhu Velkého územního celku Beskydy. Tento problém se jmenuje „Vodní kanál Dunaj – Odra – Labe“.

Nebudu se tu zabývat dávnou historií vzniku této myšlenky, jen uvedu, že v minulém období byly pro výstavbu vždy uváděny důvody zejména dopravního charakteru pro průmysl Ostravska, avšak již tenkrát byly tyto záměry vždy zamítnuty pro vysokou finanční náročnost, umocněnou pochybnou a i v nejlepším případě dlouhodobou návratností investic. Dnešní důvody pro záměr vodního propojení neznám, různí se od rekreačního využití po argumentaci, že bez tohoto vodního propojení se naše země nestane rovnocenným partnerem zemí Evropského společenství. V rámci dostupných materiálů a odborných expertíz, se kterými jsme se měli možnost seznámit, jsme dospěli k názoru, že realizací navrhovaného vodního propojení by došlo k nevratným ekologickým škodám a rozvrácení ekologické stability rozsáhlého území Moravy. V tomto hodnocení se opírám nejen o odborné teoretické znalosti, ale i o praktické zkušenosti z území, kde takovéto stavby již byly v minulosti realizovány. Naše názory, námítky i argumenty nejsou brány v úvahu a v daném případě jsme stavění takzvaně „před hotovou věc“, neboť zde existuje vládní usnesení č. 635 z roku 1996, ve kterém je toto vodní propojení plánováno. Nechci se zabývat právní stránkou takového rozhodnutí, jen poznamenám, že ze zákona č. 114/92 Sb., o ochraně přírody a krajiny je zakázáno stavět v chráněných krajinných oblastech vodní kanály a tato vodní cesta by měla procházet dokonce TŘEMI chráněnými územími: CHKO Poodří, vyhlášenou v r. 1991, CHKO Litovelské Pomoraví, vyhlášenou v r. 1990 a Národním parkem Podyjí, vyhlášeným v r. 1991. Všechny tři jsou navíc pro své přírodní hodnoty zařazené mezi světově významné mokřady chráněné jako biotopy vodního ptactva tzv. Ramsarskou úmluvou a jsou součástí Evropské ekologické sítě.

Už jsem tu velmi často použila slovní spojení: „nechci se zabývat, rozebírat, analyzovat...“ a jen naznačila problém. Učinila jsem tak proto, že problematika je rozsáhlá, složitá a má ve všech ohledech mezinárodní parametry. Myslím si však, že vycházet v tomto konkrétním případě jen z jednostranného pohledu technicko-ekonomického charakteru a nezohlednit další faktory, je nepřipustné. Argumentaci, že jde o dlouhodobý výhled, že se tento záměr možná nikdy nezrealizuje, nemohu přijmout. Vnímám ho jako alibistickou argumentaci, snahu získat čas a finance pro projektování a také jako ignoraci toho, že existují i jiné než lobbistické zájmy. Nejsem sama. Hovořím jménem všech odborníků i lidí žijících v Poodří, kteří jsou připraveni svou krajinu chránit.

DOKUMENT